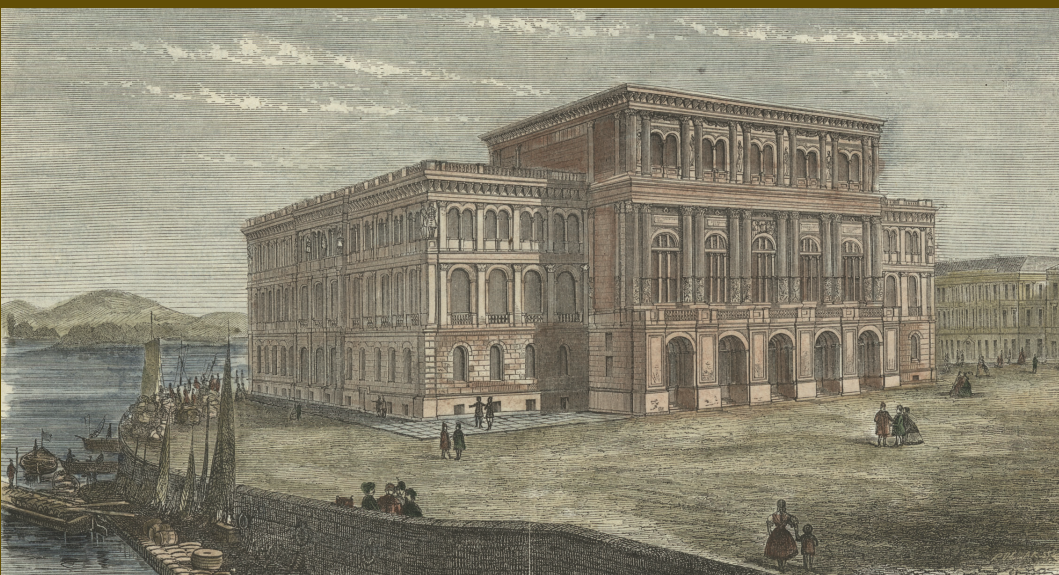

Mérföldkövek

a magyar művelődés- történet-írásban

TANULMÁNYOK

**Mérföldkövek
a magyar művelődés-
történet-írásban**

KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Az egri Eszterházy Károly Főiskola Kulturális Örökség
és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata

Az Egyetemközi Kulturális Örökség Tanulmányok Központ
támogatásával szerkeszti
MONOK ISTVÁN

A könyv megjelenését támogatta

Magyar Tudományos Akadémia

Mérföldkövek a magyar művelődés- történet-írásban

TANULMÁNYOK

SZERKESZTETTE

MONOK ISTVÁN

KOSSUTH KIADÓ
ESZTERHÁZY KÁROLY FŐISKOLA
BUDAPEST – EGER
2015

A kötet az MTA Művelődéstörténeti
Állandó Osztályközi Bizottsága által szervezett, az MTA Közgyűlése alkalmával
megtartott tudományos ülészek anyagát tartalmazza
2014. május 8.

A borítókép
Az akadémiai palota terve, a végleges megállapodás szerint.
Vasárnapi Ujság. XI. évf. 31. sz. 1862. aug. 3., 365. old.

ISBN 978-973-09-8335-8
ISSN 2063-5257

Minden jog fenntartva

© Magyar Tudományos Akadémia 2015
© Kossuth Kiadó 2015

Felelős kiadó Kocsis András Sándor
a Kossuth Kiadó Zrt. elnök-vezérigazgatója
A kiadó az 1795-ben alapított Magyar Könyvkiadók
és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
A kötetet Hitseker Mária szerkesztette
Műszaki vezető Badics Ilona
Nyomdai előkészítés Gróf Levente
www.kossuth.hu / e-mail: kiado@kossuth.hu

Nyomtatta és kötötte a Szekszárdi Nyomda Kft.
Felelős vezető Vadász Katalin ügyvezető igazgató

Tartalom

Kósa László: Az újabb magyar művelődéstörténeti kutatások sokrétűsége	7
Mikó Árpád: A művészettörténet a művelődéstörténeti alpművekben	17
Szívós Mihály: A jeltörténet jeltudományi és művelődéstörténeti szempontból	27
Monok István: A könyves kultúra a művelődéstörténeti alpművekben	41
Viskolcz Noémi: A tudományköziség elve és gyakorlata művelődéstörténeti kézikönyveinkben	53
Ács Pál: A „második természet” – Irodalom és művelődéstörténet	65
Gazda István: Tudománytörténet a magyar művelődéstörténetet összegző nagyobb munkákban	81
Krász Lilla: A medicina reprezentációi a magyar művelődéstörténet-írásban – Eredmények és perspektívák ...	97
Horn Ildikó: Történetírás és a kora újkori magyar művelődéstörténet	119
Gyáni Gábor: Művelődés-, kultúra- és mentalitástörténet – A paradigmaváltás dilemmái	129
Kőszeghy Péter: A Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor (röviden MAMÜL) múltja és jövője	143
A magyar művelődéstörténeti összefoglaló művek jegyzéke	153
Személynevek mutatója	161

MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET

Szerkesztette
Kósa László

Második, javított kiadás

OSIRIS KIADÓ • BUDAPEST, 2000

KÓSA LÁSZLÓ

Az újabb magyar művelődéstörténeti kutatások sokrétűsége

Összetett, gazdag tematikájú tudományos ülésünk megnyitójában azt a gyakorta alkalmazott megoldást követem, hogy megkísérlem fölvezetni a tudománytörténeti háttérrel, amely előtt az egyes részterületeket az előadások értékelik. Fölösleges hosszabban magyarázkodnom, annyira nyilvánvaló, hogy a vázlat „műfaja” és a megszabott időkeret eleve magában hordozza számos fontos dolog mellőzését. Nem teljesen töretlen úton járok, mert Monok Istvánnak¹ két, előadásomhoz hasonló tematikájú, egymásra épülő, számomra is hasznos írása jelent meg. A művelődéstörténet nagy tradícióját hangsúlyozandó röviden visszapillantok az intézményes kezdetekig, historiográfiája néhány fontos mozzanatának fölidézése pedig az újabb fejlemények – melyekről részletesebben szólok – jobb értését kívánja szolgálni.

A kolozsvári Ferenc József Tudományegyetemen 1888-ban (az oktatás ténylegesen 1895-ben indult), a Budapesti Tudományegyetemen 1898-ban (1900-ban kezdődő tanórákkal) alapítottak művelődéstörténeti tanszéket. A diszciplináris történelem-tanszékalapítások magyarországi időrendjében mindkettő korainak mondható. Az előbbi első professzora Vajda Gyula piarista paptanár, az utóbbié Békefi Remig, az MTA levelező tagja volt, aki azonban hamarosan lemondott, mert zirci ciszterci apátnak választották. A korban elsősorban a tanszéket betöltő professzor érdeklődési területe számított művelődéstörténetnek. A két első professzor középkorász egyháztörténész volt. Munkássága meghatározó elemét tekintve ugyancsak középkortudós a háromévnyi szünet után, 1914-ben, a budapesti tanszékre kinevezett evangélikus Domanovszky Sándor is. Ám vele csak részint folytatódott a nevezett gyakorlat. Domanovszky első renden gazdaság- és társadalomtörténész volt, iskolateremtő munkássága is erről

tanúskodik, ugyanakkor korának egyik meghatározó történészeként vállalta el az általa egészen széles körben értelmezett művelődéstörténet képviselését és támogatását. Utóbb így jöhetett létre főszerkesztésével az ötkötetes nagy mű, amely – szembetűnő egyenlenségeinek és markáns koncepcióhiányának dacára – máig történetírásunk legnagyobb teljesítményei közé tartozik.² Problematikájával itt nem foglalkozhatom, csupán arra mutatok rá, hogy noha minden más hasonló nagyságrendű és célú munkánál jóval rövidebb idő alatt készült el és látott napvilágot (1939–1942), ám a háborús és a háború utáni évek nem kedveztek kritikai fogadtatásának, várható recepciója pedig elmaradt. Annál inkább sajnálatos ez, mert számos rész tanulmánya úttörő volt vagy csekély előzménnyel készült, azaz előbb született meg, mint a szükséges rész kutatások. Nem állítom, hogy valamelyes „csendes” recepció nem zajlott. A szakmai és a szélesebb közvélemény nyilvánvalóan tudomást szerzett róla, de a háborús évek beszűkült lehetőségei miatt recenziók, ismertetések alig jelentek meg, vitát, értékelést nem váltott ki. Nem kedveztek a háború utáni körülmények sem. Bár Domanovszky – több jeles pályatársával ellentétben – nem vált politikai támadások céltáblájává, 1948-ban történt nyugdíjazása és akadémiai tagságának megszűnése után hamarosan megszűnt a tanszék is; a művelődéstörténet pedig ideológiai okokból csaknem két évtizedre elvesztette hazai „szalonképességét”. Ilyen körülmények között a magyar tudomány nagy kárára az ötkötetes mű nem ösztönözte közvetlenül a kutatást és nem hatott széles körben. A marxizmussal átítatott és kizárólagossági helyzetet élvező politikatörténet, a tudományos szocializmusnak nevezett ideológiai tárggyal kiegészülve, minden más kutatási területtel szemben nyomasztó túlsúlyra jutott.

Ez az állapot akkor kezdett változni, amikor a nemzetközi tudományosság és a tízkötetesre tervezett *Magyarország történetének* előkészületei során mutatkozó hiányok hatására írni és vitázni kezdtek a művelődéstörténet hazai létjogosultságáról és szükségességéről. A Magyar Történelmi Társulat 1966-i kecskeméti és 1978-i szegedi vándorgyűlését részben vagy egészben a tárgykörnek szentelték. Az MTA TTI 1969-ben, a TIT 1972-ben a készülő szintézis szerkesztőbizottságával együtt rendezett tematikus tanácskozást. A vitaindító előadások, valamint a korreferátumok és a hozzászólások nagy hánya-

dának teljes szövege napvilágot látott vagy beszámolókból megismerhető. Tetemes historiográfiai tanulságuk erősen csábít a részletek elemzésére, ezt azonban most mellőznöm kell. A szövegek jellemzően vallanak történetírásunk eszmetörténeti egyoldalúságáról és korlátozottságáról. Székely Györgytől Balogh Sándorig főleg, de nem csak politikatörténészek fejtették ki nézeteiket, ugyanakkor szóhoz jutottak más területek és más tudományágak képviselői is. Bár nem bírálták az 1945 utáni kirekesztést, tagadhatatlan, hogy sokéves szünet után kiemelt figyelem irányult a művelődéstörténetre.³ Mégis ha a mostanáig befejezetlen tízkötetes *Magyarország története* megjelent köteteit föllapozzuk, az eredmény lehangoló, a művelődéstörténet egyenetlen arányban és többnyire peremhelyzetben csekély terjedelmet kapott bennük.

Másfelől azonban 1980 körül kibontakozást jelző fontos események történtek. Művelődéstörténeti bizottság alakult az MTA égisze alatt. A művelődéstörténet tudományközi jelleggel önálló tanszéket kapott az ELTE-n. Az 1945 utáni évtizedekhez képest, amikor visszaszorultak, és némelyik ágazat, például az egyháztörténet csaknem tetszhalott állapotba került, fokozatosan növekedett a köre és száma az önálló kutatásokon, egyéni teljesítményeken alapuló művelődéstörténeti tanulmányoknak és könyveknek. Alább – mint előadásom elején ígértem – az utóbbi negyedfél évtizedre vonatkozóan a bizottsági munkát, a tanszéki működést és az összegző műveket próbálom vázlatosan áttekinteni. Az egyéni teljesítmények szemlélésétől ezúttal el kell tekintenem.

1. Az MTA első művelődéstörténeti bizottsága 1980-ban alakult a diszciplínát visszatérően pártoló Köpeczi Béla elnöketével. A cél egy nagy, átfogó mű megírása lett volna, de ebbe a munkába bele sem fogtak. A következő évtizedben alig néhányszor ült össze az igen nagy létszámú testület. Helyette változó intenzitással és eredménnyel korokra és századokra tagolva albizottságai működtek. Kapcsolódóan Fügedi Erik, R. Várkonyi Ágnes és Németh G. Béla szerkesztésében jelentek meg tartalmas tanulmánykötetek az 1980-as években.⁴ Az 1990 után többször újjászervezett bizottság munkájának részletes ismertetése helyett hadd emeljem ki I. és II. osztály közti státusát és azt, hogy a bizottság nemcsak megtartotta, de erősítette is tagságának interdiszci-

lináris összetételét, ami – tudjuk – Domanovszkyig visszanyúló termékeny tradíció.

2. Az időközben az ELTE-n egyre inkább időszerűvé váló tanszék-alapításra 1981-ben Németh G. Béla kinevezésével került sor. Akkor még nem volt taktikus a BTK-n Domanovszky egykori tanszékére és a folytonosságra hivatkozni. Noha sem azonos személy (oktató), sem a koncepció nem kötötte össze a több mint harminc évvel korábban megszűnt és az új intézményt, ma már fenntartás nélkül lehet a tudományterület képviselőjének folytatásáról beszélni. Németh G. Bélának megvolt a lehetősége, hogy a tanszékalapítás előtt írásban és szóban a nyilvánosság előtt különböző fórumokon kifejtthesse elképzeléseit, hogy interdiszciplináris profillal „általános tárgyként” tervezi az oktatást. Ennek centrumában a német bölcsletem iskolázott irodalomtudomány-központú eszmetörténet áll, mely az újabb irodalom- és kultúratudományi irányzatok felől nézve mégis klasszicizáló jellegűnek mondható.⁵ Öt év után azonban *antecesszorom* megvált a tanszéktől, és a szorosabban vett irodalomtörténet területére tette át működését. Utódként érdeklődésemmel összhangban és a bölcsészkar személyi adottságokhoz igazodva, a történettudomány felé tájékozódtam. A kiszélesedő oktatás tematikáját tömören civilizációtörténetnek nevezem. A két legfontosabb nemzetközi irányzatot megjelölve, az *Annales* és az *Alltagsgeschichte* hatásainak igyekeztünk kollégáimmal teret adni. Néhány tárgy a tanszéken oktatottak közül: életmód és mentalitás, eszmetörténet, egyháztörténet, környezettörténet, historiográfia, sajtótörténet, oktatástörténet, nőtörténet, a Kárpát-medence népei, illetve a Habsburg Birodalom népei és nemzetiségei közötti kulturális kölcsönhatások. Egy évtizedig zenetörténeti oktatás is folyt. A tanszéken 1994 óta működik az ország egyetlen önálló művelődéstörténeti doktori programja. Eddig megközelítőleg másfélszáz hallgatót vettünk föl.

Azzal, hogy a hetvenes években ismét elfogadottá vált a művelődéstörténet, a politikatörténet primátusa nem tűnt el. Képviselői az ELTE BTK-n a kronológiai tanszékek oldaláról vonták kétségbe a diszciplináris tanszékek létjogosultságát. Ha nem is nyílt vitában, de kari közvéleményben hangoztatták, hogy a művelődéstörténetet és a társadalomtörténetet – ugyanis 1990-ben Gazdaság- és Társadalomtörténeti

Tanszék is létesült az ELTE BTK-n – amúgy a köztörténet magában foglalja. Ezzel a szemlélettel esetenként máig lehet találkozni.

Időközben azonban a történelemszociológiában, általában a felsőoktatásban, nem kevésbé a történeti érdeklődésű nagyközönség körében a művelődéstörténet valósággal divatba jött. A felsőoktatásnál maradva, ma nem lenne könnyű feladat országos képet fölvázolni beágyazottságáról. A kilencvenes évek elején egy akadémiai bizottsági ülésen felkérésre beszámoltak működésükről az egyetemeken az akkor művelődéstörténetet programszerűen oktató tanszékek képviselői. Öten voltunk. Ma, becslésem szerint, széles repertoárral ennek négyszöröse a megszólíthatók száma.

3. Összegző művekben – mintegy harminc esztendőre visszatekintve – a választék viszonylag gazdag. Ennek ellenére kimondható, hogy kisebb terjedelemben igényes összefoglaló munkát írni ma már legfeljebb esszé tanulmány formában érdemes, ahogyan Köpeczi Béla tette franciául megjelent kötetében.⁶ Olyan mértékben megnövekedett a tudományos ismeretek és eredmények halmaza, hogy egyetlen szerző egyenletesen áttekinteni aligha tudja.⁷

A kilencvenes években párhuzamosan készültek és jelentek meg nagyobb terjedelmű összefoglalások. Fenntartásaimat jelezve, az elismerést semmiképpen sem szeretném megtagadni az alább említendő művektől, hisz ezt már azzal kifejezem, hogy szemlémben kitérek rájuk. Mindben nagy munka fekszik, a szövegek jelentős hányadának szerzője tudományos kutató (igaz, nem mindenki). Irodalom és forrásjegyzék segíti az eligazodást és a további érdeklődést. Illusztrációs anyaguk gazdag. Időrendben első a *Pannon enciklopédia*, melynek két kötete tartozik szorosabban érdeklődési körünkbe.⁸ A hatkötetes *Magyar kódex* alcíme szerint kifejezetten művelődéstörténet, de politika- és társadalomtörténet is. Ez a sorozat komolyabb tudományos igényével kiemelkedik az itt felsorolt többi közül.⁹ Végül a *Magyar tudománytár* kultúráról szóló 6. kötete jelenkor-történeti mű és korabeli állapot-fölmérés.¹⁰ Összegzően megállapítható, hogy ezek a szép kiállítású, gazdag illusztrációs anyaggal telített sorozatok mindenképp előtt hungarológiai fogantatásúak, és hangsúlyosan üzleti vállalkozások is.

Ide kívánczik néhány utalás a módszertani problémára, mely nem a művelődéstörténet specifikuma és köztudott, de szemlénkben, különösen a nagy terjedelmű művekben sűrűsödve mutatkozik meg. Az egyik a sokszerzős művek nézőpontok, képzettség, tehetség és egyéb más ok miatt általában egyenetlen volta, amit még a jó szerkesztői munka is csupán csökkenteni tud, eltüntetni nem. A másik csaknem megoldhatatlan, hogy nem lehet egyértelműen elválasztani az eredeti kutatásokra támaszkodó, valamint a tudománynépszerűsítő és az ismeretterjesztő munkákat. Véleményem szerint az átmeneti vagy „határsáv” a szaktudományi oldal felől nézve szélesebb a kívánatosnál.

Sajátos munka a B. Gelencsér Katalin által összeállított *Magyar művelődéstörténet*. Tartalmas szöveggyűjtemény, melynek azonban sem a forrásai, sem a válogatás szempontjai nincsenek megjelölve.¹¹

Meg vagyok róla győződve, hogy hallgatóságomtól, ahogyan tőlem is, távol áll a művelődéstörténet és a hungarológia szembeállítása. Ezért és Monok István besorolása nyomán is említtem meg az általam szerkesztett magyarságtudományi kézikönyvet (1991, két magyar kiadás, egy német és egy angol változat).¹² Az ötletet a Nemzetközi Filológiai Társaság megalakulása (1977) után jelentkező szükséglet szülte. Maga a Társaság azonban nem támogatta megírását és kiadását. Végül Szabolcsi Miklós, az MTA I. osztálya elnökének ajánlólevele után kezdhettem az Akadémiai Kiadóval tárgyalni. Jóllehet Kőszeghy Péter és Szegedy-Maszák Mihály irodalomközpontú művelődéstörténeti fejezetei alkotják a könyv törzsét, a teljes mű mégiscsak hungarológiai összegzésnek készült. Közbevetőleg jegyzem meg, hogy a hungarológia kiemelkedően jelentős intézménye, az Egyetemi Magyarságtudományi Intézet Domanovszky Sándor 1939–1940. évi rektorsága idején hathatós közreműködésével jött létre. Ma pedig az ELTE BTK-n a hungarológia mesterszak a Művelődéstörténeti Tanszékhez kapcsolódva működik.

Az általam szerkesztett hol kézikönyvnek, hol tankönyvnek mondott *Magyar művelődéstörténet* című nyolcszerzős mű Domanovszky öt kötete óta a legnagyobb terjedelmű és a legszélesebb tematikát átfogó tudományos összegzésként jelent meg.¹³ A szöveg egy esztendő alatt és pályázati támogatás nélkül készült el. A társadalom- és politikatörténeti utalásokat fontosnak tartva, a következő követendő csomópontokat jelöltem meg a munkatársak számára: az élő és élettelen

környezet és az ember viszonya, a tárgyi világ, a hétköznapiakat és ünnepeket alakító mindennapi gondolkodás, az együttélés szokásai, munka, erkölcs, vallás, művészetek, eszmék, oktatás, kitekintés a tudomány szerepére. A szerzők személyükben több tudományágat képviseltek.

A megjelenés időrendje szerint utoljára térek rá a *Magyar művelődéstörténeti lexikonra*.¹⁴ Egyetértve azokkal, akik nem tartják szerencsésnek hosszan elnyúló megvalósulását, és sajnálva, hogy egyelőre csak a középkor meg a kora újkor készült el, Domanovszky óta számomra a magyar művelődéstörténet legjelentősebb teljesítménye a tizenkét kötet. Monok István fent idézett, a *Történeti Szemlében* megjelent írása jelentős terjedelemben elismerően mutatta be. A mai konferenciának bizonyára egyik legtöbbször említett darabja lesz, ezért nem méltatom részletesen.

Mintegy függelékként, de fontos tényként hadd figyelmeztessenek még arra, hogy a magyar művelődéstörténeti kutatások számbavételéből gyakorta kifejejtődik a néprajz. Részletezés helyett most csupán arra utalok, hogy a 20. század második felében az összegzések és szintézisek elkészítését célul jelölő nagy akadémiai humántudományi programok megvalósítását eddig maradéktalanul egyedül a néprajz teljesítette: *Magyar néprajzi lexikon*, *Magyar néprajz* (kézikönyv), *Magyar néprajzi atlasz*.¹⁵ Különösen az első két mű igen jelentős művelődéstörténeti ismeretet tartalmaz, és tudvalévően nem csak a szorosabban vett paraszti-népi kultúráról.

Engedjenek meg befejezésül még néhány rövid reflexiót az elhangzottakhoz kapcsolódva.

Szemlém megerősíti, amit Monok István a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* befejezése alkalmából a *Történelmi Szemlében* közölt tömör kutatástörténeti áttekintésében jogos iróniával állapít meg, és amit – bizonyos vagyok benne – régebb óta számosan osztunk, hogy a művelődéstörténet az élet azon területei közé tartozik, melyhez mindenki ért. Hadd folytassam azzal a véleményemmel, hogy sokan megalapozatlanul gondolják, hogy művelődéstörténettel foglalkoznak. Messze vinne a tárgytól, ha ennek a jelenségnek a taglalásába fognék. Nem lenne azonban tanulság nélküli egy kisebb konferencián számba

venni legalább a kultúrpolitika mezein kalandozó művészek és a tudományos vagy annak mondott újságírás jellegzetes és kirívó példáit.

Visszatérve diszciplinánk komoly kérdéseihöz, amikor a nyolcvanas évek végén tanszékvezetőként először tekintettem át az ELTE BTK-n meghirdetett összes órát (nem csak a történész tanszékekét), csaknem áttekinthetetlen halmazát találtam a legváltozatosabb címeknek, amelyek valamilyen szempontból, vitatva vagy vitathatatlanul besorolhatók lettek volna a művelődéstörténet körébe. Ez a megállapítás látszólag ellentmond az önálló tanszék alapításához kapcsolódó megjegyzéseimnek. Csakhogy ezek az előadások és szemináriumok semmilyen, sem tematikai, sem bölcséleti rendszert nem alkottak, mindig kiegészítő funkcióban tűntek föl, gyakran még a meghirdető tanszékhez való viszonyuk sem volt világos. Ez az állapot lényegében máig nem módosult.

Kérdés, hogy a művelődéstörténet mint tudomány erősségeként értelmezzük-e idézett tapasztalatomat, vagyis hogy igen nagyszámú tudományterületet vonz magához és integrál, vagy éppen a gyengeség jeleként, azaz identitása annyira bizonytalan, hogy elméletileg végtelen számú definíciója lehet, és a gyakorlatban van is. Ez a nyilvánvaló körülmény megnehezíti a fogalmi tisztázást. Várkonyi Ágnes 1997-ben bizottságunk újjászerveződésekor készített áttekintésében tömören fogalmazta meg: „A művelődéstörténet rendszerezett fogalmi és újragondolására ösztönző munkák elszigeteltek vagy hiányoznak.”¹⁶ A helyzet másfél évtized alatt nem sokat változott.

Magam – sokakkal együtt – a művelődéstörténet befogadó, tudományközi jellegét hangsúlyozom, nem zárva ki a szűkítő értelmezéseket sem. Az utóbbi három évtizedben ez a tendencia mind szélesebb körben valósul meg. A mostani konferencia is jól érzékelhetően ezt a képet tükrözi. Mind általában a tudományos világ figyelme, mind a nagyközönség érdeklődése folyamatosan és esztendőik óta fokozódóan ösztönöz újabb kutatásokra, újabb művek elkészültére.

Tudatában vagyok, és ezért – különösen az érintettektől – ismét engedelmet kérek, hogy a rendelkezésre álló időben az újabb magyar művelődéstörténet eredményeinek csupán egy részére utalhattam.

Záró tanulságként személyes véleményem, hogy változatlanul hiányzik a többkötetes, két-három esztendő alatt megírt, korszerű magyar művelődéstörténeti kézikönyv, amit lexikon, szöveggyűjtemény, tankönyv, akár tudománynépszerűsítő összegzés nem vagy csak részlegesen helyettesíthet.

JEGYZETEK

- ¹ MONOK István, *A művelődéstörténeti kutatásokról*, Magyar Tudomány, 2006, 818–830.; MONOK István, *Magyar, művelődéstörténeti és lexikon*, Történelmi Szemle, 2013, 657–674.
- ² DOMANOVSKY 1–5.
- ³ GLATZ Ferenc, STIER Miklós, *A kecskeméti országos történész vándorgyűlés*, Századok, 1966, 1056–1064.; MÁTRAI László, *A művelődéstörténet néhány módszertani problémája*, Századok, 1967, 1236–1246.; ELEKES Lajos, *A művelődéstörténet kérdéseiről*, Századok, 1970, 126–131.; NIEDERHAUSER Emil, *A kultúrtörténet kérdésehez*, Történelmi Szemle, 1974, 421–429.; MAKKAI László, *Művelődéstörténet mint értékrendszerek története*, Történelmi Szemle, 1974, 429–436.; KOSÁRY Domokos, *A művelődéstörténet helye a történeti szintézisben*, Történelmi Szemle, 1974, 436–446.; HANÁK Péter, *A kultúrtörténeti szintézis problémái*, Történelmi Szemle, 1974, 447–453.; KOSÁRY Domokos, *A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplínái és a művelődéstörténet*, Századok, 1979, 591–609.; KÖPECZI Béla, *A művelődéstörténet tárgyáról és módszertanáról*, Századok, 1979, 682–692.
- ⁴ *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk.: FÜGEDI Erik, Budapest, Gondolat, 1986.; *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk.: R. VÁRKONYI Ágnes, Budapest, Gondolat, 1987; *Forradalom után – kiegyezés előtt, A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, szerk.: NÉMETH G. Béla, Budapest, Gondolat, 1988.
- ⁵ NÉMETH G. Béla, *Művelődéstörténet – irodalomtörténet-írás*, Új Írás, 1978, 10, 74–78. (A Magyar Történeti Társulat 1978. évi szegedi vándorgyűlésén elhangzott korreferátum); (józsza), *A művelődéstörténet és oktatása*, Beszélgetés Németh G. Bélával, Magyar Nemzet, 1980. december 19.; NÉMETH G. Béla, *Értelmiség, műveltségintegráció, művelődéstörténet*, Valóság, 1981, 4, 13–21.
- ⁶ KÖPECZI 1994.
- ⁷ Csupán címe miatt említem meg itt, mert nem tudományos mű: NEMESKÜRTI 1992 (1994-ben német változata is megjelent).

- ⁸ HALMOS Ferenc (főszerk.), *Pannon enciklopédia, I, A magyarság kézikönyve*, Budapest, Dunakanyar Kiadó, 1992. PANNON ENC 2000.
- ⁹ MAGYAR KÓDEX 1999–2001.
- ¹⁰ TUDOMÁNYTÁR 2006.
- ¹¹ GELENCSÉR 1998.
- ¹² KÓSA 1991, utána több kiadás, több nyelven.
- ¹³ KÓSA 1998, több bővített kiadás, több nyelven.
- ¹⁴ MAMŰL I–XIV. LX.
- ¹⁵ *Magyar néprajzi lexikon, I–V.*, Főszerk.: ORTUTAY Gyula, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982; *Magyar néprajz I–VIII. (IX.)*, szerk. biz. elnöke, majd főszerk.: PALÁDI-KOVÁCS Attila, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988–2011; *Magyar néprajzi atlasz I–IX.*, főszerk.: BARABÁS Jenő, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987–1992.
- ¹⁶ R. VÁRKONYI Ágnes, *Vázlat a művelődéstörténet helyzetéről* (Kézirat), p. 7. (1997. január 10.)

MIKÓ ÁRPÁD

A művészettörténet a művelődéstörténeti alapművekben

Egyszer régen, még a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* munkálatainak kellős közepén felkeresett az egyik szerkesztő, Tamás Zsuzsa, hogy ismét illusztrációkat válogasson valamelyik kötethez. Kiválasztott egy Szent Márton-képet is. Úgy emlékeztem, mintha korábban már kért volna egyet. Szóvá is tettem: ez vajon most hova kell? – „Nem találnád ki – válaszolt somolyogva –, köpeny.” A Jankovich-gyűjtemény késő gótikus táblájának egyik legszebbike – amelyiken a fehér lovon ülő Szent Márton mindjárt két koldussal is megosztja élénkpiros köpenyét – odakerült a ruhadarab címszavához.¹ Nem egy alkalommal sikerült Tamás Zsuzsával a fentihez hasonló párbeszédet folytatnunk. Nyilván nemcsak nekem, hanem tucatnyi kollégámnak is, akik a képszolgáltatás munkájában részt vettek. A lexikon képeinek hatalmas gyűjteménye sok vesződség eredménye; a szerkesztők pontosan tudják azt, amivel csak egy gyakran publikáló művészettörténész szembesül, hogy a képek előállítása, elrendezése, feliratozása a cikknek ugyanolyan munkafázisa, mint a megírás maga, olyan *szakirányú* tevékenység, amilyen egy irodalomtörténész vagy pláne egy történész életét szinte soha nem keseríti meg.

A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* kötetei telítve vannak képekkel, pontosabban fogalmazva: műtárgyak reprodukcióival, ami egy lexikonnál szokatlanul soknak hat. Ez is jelzi, hogy e nagyszabású vállalkozás művészettörténeti szempontból különleges mű. A közölt tárgyak – figyelem! – mind a középkorból és a kora újkorból származnak, vagyis abban az időintervallumban készültek, amelynek határai a lexikonéval esnek egybe. És mind magyarországiak, *hungaricumok*. A 19–20. századi történeti festészetet és rokonságát, valamint a mutatósabb külföldi példákat – ilyenekkel sajnos teli van a hazai modern

történeti irodalom – sikerült széles ívben elkerülni. Ritka ábrázolókat láthatunk sorozatosan, közismert műveket szokatlan szövegkörnyezetben, lásd *köpeny* – mindez alaposan átgondolt képszerkesztési elvekről tanúskodik. Ironikus bevezető megjegyzéseimmel csak őszinte elismerésemet szerettem volna kifejezni.

A képek mögött sűrű szövésű művészettörténeti szócikk-rendszer található, ugyanolyan gazdag, mint például az irodalom- vagy a zenetörténeté. Szerzői a szakma javából verbuválódtak; a munka mögött kezdettől fogva ott állt az MTA Művészettörténeti Intézete – Marosi Ernő mint a koncipiátorok egyike – és a szakma derékhada. Szinte nincs olyan középkoros vagy kora újkoros művészettörténész, aki legalább egy-két szócikkkel ne szerepelne valamelyik kötetben. A szép emlékeztető Tóth Sándor ugyanúgy eleget tett a felkéréseknek,² mint a közigenerációhoz tartozók vagy a fiatalabbak, például Kiss Erika.³ A szakirodalmi hivatkozásoknak súlyuk van, soruk mindig a legfrissebbekig jut el; így maga a szakma is haszonnal nyitogatja a köteteket.

Milyen ez a szócikk-rendszer? Vannak nagy, önálló stíluskorszak-összefoglalók, azoknak alfejezeteik, azután az egyes művek, a legjelentősebbek, külön-külön. A barokk – mindjárt az első kötetben – mintaszerű feldolgozást kapott: Széphelyi Frankl György bámulatos erudícióval és rendszerező készséggel dolgozta fel a művészettörténet barokk fogalmát és historiográfiáját.⁴ Külön cikkek – Kelényi György,⁵ Granasztóiné Györffy Katalin⁶ és Jávor Anna⁷ áttekintései – tárják fel a barokk építészet és a szobrászat, a festészet stb. történetét. Önálló, kisebb címszót kapott – ez a harmadik szint – például a szombathelyi püspöki palota,⁸ de Mányoki Ádám⁹ és Franz Anton Maulbertsch¹⁰ életműve is. Nincs olyan jelentős 18. századi mester Magyarországon, aki itt ne szerepelne. A művészettörténeti stílus címszó mellett ott áll a Kőszeghy Péter jegyezte, ugyancsak kiváló irodalomtörténeti összefoglalás,¹¹ majd következnek az alfejezetek. A művészettörténet emléktanyája – ismétlem – ugyanolyan súllyal jelenik meg a kötetekben, mint az irodalomtörténeté, vagyis teljesen egyenrangúként. A művészet történetének integrálását szakmánk komoly sikereként könyvelhetjük el.

Ne tűnjék ez pusztá öntömjénezésnek: nem csupán a művészettörténészek integrálódtak a társtudományok művelői közé, hanem magát

a régi művészetet sikerült közösen beillesztenünk a magyar művelődés egészének történetébe. Ahogyan a régi magyar irodalmat, a zenetörténetet, a liturgiátörténetet és mindenféle szakot, amelyek együttesen alkotják a művelődéstörténetet. Mindez a lexikon köteteit bön-gészve, lapozgatva világosan áll előttünk, világosabban, mint bármilyen definíció.

Az Osiris Kiadónál több kiadásban (1998–2006) megjelent egykötetes, nagy sikerű *Magyar művelődéstörténet* előszavában a szerkesztő, Kósa László a Domanovszky Sándor jegyezte ötkötetes művelődéstörténetet jelölte meg összefoglalásuk előzményeként, sőt példajaként.¹² Nem mennék vissza régebbre most én sem: a Domanovszky-féle ötkötetes opus (1939–1942) elevenségét nem csak reprint kiadása bizonyítja; ma sem csupán a historiográfiai kegyelet adja a kezébe az olvasóknak. Hol volt a helye a „Domanovszky”-ban a művészettörténetnek? Megbecsülték: a fiatal generáció ismert, kiváló kutatóira bízták a régi fejezeteket: Kampis Antalra (1903–1982) a középkort,¹³ Pigler Andorra (1899–1992) a barokkot.¹⁴ Kétségkívül a reneszánsz járt a legjobban. A szerkesztők ugyanis az akkor harmincas évei végén járó Balogh Jolánt (1900–1988) kérték fel két kötet vonatkozó fejezetének megírására. A másodikban, a *Magyar renaissance*-ban a Zsigmond-, Mátyás- és Jagelló-kort,¹⁵ a harmadikban, a *Kereszténység védőbástyájában* a késő reneszánsz és kora barokk korszakot foglalta össze.¹⁶ Parádésan, meg kell hagyni; mert – s ez az, ami végképp nem köztudomású – e két dolgozat lett a tartós alapja az 1956-ban megjelent akadémiai kézikönyv reneszánsz fejezetének, amelyet szintén ő írt, s amely 1973-ig öt kiadást érve meg sokáig befolyásolta a kutatásokat.¹⁷ Domanovszky és szerkesztőtársai kitűnően választottak. Bár Balogh Jolán kétségkívül régi modellt dolgozott ki,¹⁸ a művében rejlő műtárgy-kánon és a pontos adatok biztosították a munka hosszú távú használhatóságát.

Nem véletlenül említettem a *képi* kánont. Nem tudjuk, hogy a „Domanovszky” képeinek a szerkesztése pontosan hogyan zajlott. Az biztos, hogy a reneszánsz művészeti fejezetek illusztrálása hűen követte a szöveget, a második résznél valamivel szorosabban, mint az elsőnél. Problémát az okoz, hogy nem egy kitűnő, a korszakot elsődlegesen jellemző műalkotás másik szerző fejezetéhez került. Így például

a budai palota reneszánsz kőfaragványaiából egy pár Elekes Lajosnak a királyi udvart tárgyaló cikkénél jelent meg,¹⁹ a sírkövek pedig hol itt, hol ott bukkantak fel, a fegyverek történeténél vagy az egyházi „mindennapokat” színesítve,²⁰ olykor anélkül, hogy az illető szerző cikkében akár egyetlen szóval is említette volna magát a tárgyat. MS mester *Vizitációja* például a gótikus festészetnél szerepel *szóban*,²¹ a kép viszont a magyar viselet történetét „erősíti”.²² Az illusztrációk szinte önálló életet élnek, ezért is kíséri őket – olykor igen részletes – magyarázat a kötetek végén. Néha az önállóságnak egészen különös eredménye lett: a kalocsai királyfej, amelynek lapidáris stílusáról Kampis röviden írt,²³ ugyanazon a lapon már mint Szent István király képmása jelent meg, minden indoklás nélkül. Az ötletet Gerevich Tibor vetette fel, kérdőjellel, 1938-ban, a Szent István-évben,²⁴ de itt lett kanonizálva, s utána már nem volt megállás.²⁵ Az utolsó kötetben pedig – hogy kései, megrázó példát hozzak – a zenei fejezetet lezáró képeknek van önálló üzenetük. Prahács Margit tanulmánya²⁶ végén, zárásul himnikus hangnemben szól Bartók és Kodály zenéjéről, és arcképeik is megjelennek a szöveget kísérve.²⁷ Az utolsó fénykép mégis Dohnányi Ernőt, a Zeneakadémia főigazgatóját ábrázolja, akiről jóval korábban emlékezett meg – korrekt rövidséggel – a tanulmány szerzője.²⁸ Bartók ekkor már Amerikában élt, Kodály élesen szemben állt a rezsimmel; Dohnányi a szerkesztés idején viszont még funkcióban volt, talán ezért nézhet ránk az utolsó oldalról oly barátságos arccal. 1941, datál a felirat. Ebben az évben mondott le. A kötet 1942-ben jelent meg.

Úgy tudjuk, hogy a *Magyar művelődéstörténet* ötlete Varjú Elemértől (1873–1945), a Magyar Nemzeti Múzeum tudós főtisztviselőjétől származott, és ő lett valamennyi kötetnek a képszerkesztője.²⁹ Ha végignézzük a képek hosszú során, feltűnik, hogy túlnyomó részük a Nemzeti Múzeum műtárgyait ábrázolja, valamint az akkor még szintén a múzeum épületében lévő Széchényi Könyvtár kódexeit, nyomtatványait és metszeteit. Az oklevelek, iratok egy része úgyszintén a múzeumi levéltár törzsgyűjteményéből való. Úgy tűnik fel, hogy nem annyira kényelmi okok rejtőztek a válogatás mögött, hanem az az állandó kiállítás, amelyet maga Varjú kezdett felépíteni az első világháború idejétől kezdve,³⁰ s amelyet ebben az időben – a harmincas

évek második felében – alakítottak át először jelentős mértékben.³¹ Varjú a korábbi, kincstár jellegű, a raritásokat egymás mellé soroló, tematikus rendezést lineáris, művelődéstörténeti koncepcióval váltotta fel: eredeti tárgyak – többnyire műalkotások – segítségével mutatta be a magyar középkort és a későbbi századokat. Az enteriőrszerű elrendezés is ezt a hatást erősítette. A „Domanovszky” köteteinek majd’ mindegyikébe Bárányné Oberschall Magda írta az iparművészeti fejezetet. Ő is a Nemzeti Múzeum munkatársa,³² Varjú kollégája volt, akárcsak a hadtörténeti részeket jegyző Tóth Zoltán;³³ az ő anyagismeretük is ott tükröződik a kötet lapjain. Amiként a műtárgyaknak a 19. századból örökölt, sokszor legendás provenienciái is. Úgy gondolom, hogy a rendkívül gazdag, jól tördelt képegyüttes jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a hatalmas betűtenger nem lett riasztó, s a „Domanovszky”-t ma is érdemes – sőt, ha eredeti a kötése, kifejezetten jó – kézbe venni.³⁴ Az az eretnek gondolat is fölvetül bennem, hogy ez az elszabadulni hajlamos illusztrációsor nem zárja-e magába a 20. század első fele magyar művelődéstörténetének önálló, nem verbális definícióját? A Varjú-féle, művelődéstörténeti alapú bemutató egyébként ma is él; a sokadszorra átrendezett állandó kiállítás a Nemzeti Múzeumban ugyanezt a modellt ismétli, interpretálja újra és újra, lassan száz éve már.

A tematikus sokszínűség, a nem azonos fogalomrendszert használó, heterogén szerzőtábor munkája nem eredményezett kényszeres szintézist, és ez a Domanovszky-féle művelődéstörténet igazi erénye. Ezért is lehetett benne a művészettörténet jelenléte sikeres. Egyetlen szerző vagy szerzőpáros ezt képtelen lett volna a megfelelő profizmus-sal előállítani;³⁵ a sokszínűség, a sok szempontúság talán nem is idegen a művelődéstörténet tarkaságától.

A művészettudomány másként speciális diszciplína, mint a többi. Épületekkel, képekkel, szobrokkal, néma tárgyakkal dolgozik, azokról próbál beszélni, aktuális mondandójukat újra és újra tolmácsolni, és nemcsak nyelvezete, szókincse tolvajnyelvszerű, hanem azt is feltételezi olvasójáról, hogy vizuális ismeretei, készségei azonosak az övével. A klasszikus művészettörténeti módszerek közül a stíluskritika különösen gyanús azok előtt, akiknek nincs meg hozzá a szemük. A többi, vagyis a forráskritika, az ikonográfia vagy pláne az ikonológia szelídített,

domesztikált változata már több közös pontot kínál, de a stíluskritika mindig érthetetlen marad. A normális művészettörténész arra törekszik, hogy párbeszédet folytasson, megértesse magát azokkal, akik azonos korszakkal, ugyanazokkal a szereplőkkel, helyszínekkel foglalkoznak. A késő középkor és a kora újkor – vagy kevésbé divatosan fogalmazva, a reneszánsz és a barokk – esetében nem állunk rosszul, a mindent együtt látni képes Klaniczay Tibor gazdag öröksége közös. Több évtizedes az együtt gondolkodás hagyománya.

A *Corvina*, a *Bibliotheca Corvina* kényes, hosszú címszava a *Művelődéstörténeti lexikon*ban például ilyen együttműködés eredménye. A kódexekre vonatkozó könyvtörténeti, filológiai tudnivalókat filológusok, a művészettörténeti ismereteket művészettörténészek foglalták össze. Az illusztráció a tárgyhoz illően bőséges.³⁶ A *Trophaeum*, az Esterházy család fiktív, rézmetszetekkel kísért genealógiája – Buzási Enikő és Fazekas István közös szócikke – igazi remekmű.³⁷ Azt sajnálom csupán, hogy Ida, a dák királylány képe nem került ide. Olykor művészettörténész foglalta össze a tudnivalókat terjedelmes címszóban, mint Kerny Terézia a magyar szentek tiszteletét.³⁸ Az ábrázolásokra így nagyobb hangsúly esett, hisz a régiségben gyakran sokkal több tárgyi emlék maradt fenn, ami a kultusz egyediségéről tanúskodik, az egalizált liturgikus szövegekkel szemben. Néha egyedül írtunk le egy-egy gazdagon illuminált kódexet, ősnymtatványt, máskor társszerzők lettünk. A Mátyás- és Jagelló-kori humanistákat is gyakran jegyeztük ketten. Nem szaporítom a szót: a lexikonban jelenlétünk éppoly természetes, mint bárki másé; mondandónk tökéletesen illeszkedik a szócikkek szinte végtelen raszterébe.

Az, hogy a lexikont oly gazdagon illusztrálták, az egész vállalkozást megemeli, szinte átdimenzionálja. Gondosan válogatták őket: a műalkotások képei általában jók, többnyire az aktuális állapotot mutatják. Így például Mányoki Ádám *Swihowska báróné*-portréja a legutóbbi restaurálás során lehűlt színeiben tündököl.³⁹ A bethlenfalvi Thurzó–Faigel-kastélyról viszont valóban jobb nem mutatni a jelenlegi, bár jó régen „restaurált” állapotot.⁴⁰ Visegrádnál szerencsére nem szerepel az egykori királyi palota helyén felépített modern műrom fényképe, informatívabbak az alaprajzok.⁴¹

Különösen becsülendő újdonság az archív fotók, a képi historiográfia tudatos beemelése a lexikonba. Néhány példát idéznék erre is. Vitéz János töredékes síremlékéről a – ma Esztergomban, a Bazilikában látható – 19. századi gipszrekonstrukciónál sokkal hitelesebb képet mutat a Mathes János könyvében megjelent metszet.⁴² Naprágyi Demeter tételéhez is odakerült a főpap győri síremléke.⁴³ A lexikon szerkesztésének idején azonban a vörösmárvány sírkő nem volt hozzáférhető, egyetlen archív fotója pedig lapos volt és szürke, így a szerkesztő olyan régi rajzot közölt a síremlékről, amelyet még a sírkövek modern monográfiája sem regisztrált.⁴⁴ További példa a *pécsi püspökség* címszó, ahol Szatmári György címerét nem a reneszánsz vörösmárvány tabernákulum részletével illusztrálták, hanem a róla készült kora 19. századi metszettel, amely Koller József pécsi egyháztörténetéből került ki.⁴⁵ Koller maga is lexikoncímszó, ott újabb pécsi rézmetszetek sorakoznak.⁴⁶ De a müncheni Gizella-kereszt Pray György közölte reprodukciója is igazi telitalálat, mivel épp a *historiográfia* címszót illusztrálja.⁴⁷ Kár, hogy maga a szöveg erről hallgat. Varjú szelleme – mármint Varjú Eleméré – itt kísért... Úgy látszik, a képek időnként ebben a könyvben is önálló életre keltek.

Abban bízom végezetül – bár optimizmusomba vegyül némi bizonytalanság –, hogy a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* köteteit forgatva a rokon szakmák művelői, az irodalom- és zenetudósok, a történészek még egy tanulsággal lesznek gazdagabbak. Ők ugyanis nem mindig tudják, hogy a képek – kivált egymás válogatott társaságában – árulkodó természetűek. Minél kevésbé ismerik őket, annál inkább. Azt mindig elárulják végül, ha valaki rosszul vagy félreértette őket.

JEGYZETEK

¹ MAMŰL VI, 212–214. (TOMPOS Lilla)

² TÓTH Sándor, *káptalanterem* = MAMŰL V, 96–99.; *plébániatemplom* = MAMŰL IX, 204–210.; *székesegyház* = MAMŰL XI, 40–46.; *Székesfehérvár* = MAMŰL XI, 46–55. stb.

³ KISS Erika, *ékszer* = MAMŰL II, 311–315.; *ötvösjegy*, *hitelesítő jegy* = MAMŰL VIII, 456–457.; *ötvös mintakönyv*, *mintalap* = MAMŰL VIII, 457–459.; *ötvösség* = MAMŰL VIII, 459–476.; *úrvölgyi edények*, MAMŰL XII, 237–238. stb.

- ⁴ SZÉPHELYI FRANKL György, *barokk* = MAMŰL I, 217–239.
- ⁵ KELÉNYI György, *barokk építészet* = MAMŰL I, 239–252.
- ⁶ GRANASZTOINÉ GYÖRFFY Katalin, *szobrászat a 17–18. században* = MAMŰL XI, 260–286.
- ⁷ JÁVOR Anna, *festészet a 17–18. században* = MAMŰL III, 95–120.
- ⁸ TÓTH Áron, *szombathelyi püspöki palota* = MAMŰL XI, 296–302.
- ⁹ BUZÁSI Enikő, *Mányoki Ádám* = MAMŰL VII, 275–278.
- ¹⁰ JÁVOR Anna, *Franz Anton Maulbertsch* = MAMŰL VII, 347–353.
- ¹¹ KÖSZEGHY Péter, *barokk irodalom* = MAMŰL I, 263–283.
- ¹² KÓSA László, *Előszó* = KÓSA 2006³, 11–12.
- ¹³ KAMPIS Antal, *Régi magyar művészet* = DOMANOVSKY 1, *Ösműveltség és középkori kultúra*, szerk. VÁCZY Péter, 1939, 473–548.
- ¹⁴ PIGLER Andor, *A barokk művészet* = DOMANOVSKY 4, *Barokk és felvilágosodás*, szerk. WELLMANN Imre, 1941, 517–564.
- ¹⁵ BALOGH Jolán, *A késő-gótikus és a renaissance-kor művészete* = DOMANOVSKY 2, *Magyar renaissance*, szerk. MÁLYUSZ Elemér, 1939, 509–584.
- ¹⁶ BALOGH Jolán, *A késő-renaissance és a kora-barokk művészet* = DOMANOVSKY 3, *A kereszténység védőbástyája*, szerk. LUKINICH Imre, 1940, 513–570.
- ¹⁷ BALOGH Jolán, *A reneszánsz kor művészete* = *A magyarországi művészet története*, főszerk. FÜLEP Lajos, szerk. DERCSÉNYI Dezső, ZÁDOR Anna, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973⁵, 191–256.
- ¹⁸ Lásd erről részletesebben: MIKÓ Árpád, *Balogh Jolán (1900–1988) = „Emberek, és nem frakkok”* A magyar művészettörténet-írás nagy alakjai, Tudománytörténeti esszégyűjtemény, szerk. MARKÓJA Csilla, BARDOLY István, I–III, Enigma (Budapest), 47–49(2006), II, 421–439.
- ¹⁹ ELEKES Lajos, *Királyi és főúri udvar* = DOMANOVSKY 2, 251, 253, 254.
Vö.: BALOGH Jolán, *A késő-gótikus... i. m.*, 561, 563.
- ²⁰ Például: DOMANOVSKY 2, 39 (Hunyadi János; BALOGH Jolán, *A késő-gótikus... i. m.*, 553), DOMANOVSKY 2, 68 (Kinizsi Pál), DOMANOVSKY 2, 232 (Máriássy István), DOMANOVSKY 2, 221 (Szentgyörgyi és Bazini György; BALOGH Jolán, *A késő-gótikus... i. m.* 553), DOMANOVSKY 2, 249 (Stiborici Stibor).
- ²¹ BALOGH Jolán, *A késő-gótikus... i. m.* 556.
- ²² VARJÚ Elemér, *A magyar viselet a középkor végén* = DOMANOVSKY 2, *Magyar renaissance*, szerk. MÁLYUSZ Elemér, a kép az 500. lap után
- ²³ KAMPIS Antal, *Régi magyar művészet... i. m.* 498.
- ²⁴ GEREVICH Tibor, *Magyarország románkori emlékei*, Budapest, Műemlékek Országos Bizottsága, 1938 (Magyarország művészeti emlékei, I), 178.

- ²⁵ TÓTH Sándor, *Románkori kőfaragványok a Magyar Nemzeti Galéria Régi Magyar Gyűjteményében*, Budapest, MNG, 2010 (A Magyar Nemzeti Galéria Szakkatalógusai, I/1), 148–149. (32. tétel).
- ²⁶ PRAHÁCS Margit, *Zene és zenekultúra* = DOMANOVSKY 5, *Az új Magyarország*, szerk. MISKOLCZY Gyula, 1942, 639–678.
- ²⁷ PRAHÁCS Margit, *Zene és zenekultúra...* i. m. 657–661. Művészetük ismertetésével zárul a tanulmány. Fényképük: 658, 659.
- ²⁸ PRAHÁCS Margit, *Zene és zenekultúra...* i. m. 656–657. Dohnányi tíz sort kapott, mint a régi korszak, a Liszt–Erkel–Mosonyi-hagyomány „hivatott folytatója”. Arcképe mégis a Bartókról és Kodályról szóló szövegbe került, az utolsó fényképként: 660.
- ²⁹ Elindulásul: MIHÓKOVÁ Mária–BAJÁK László, *Varju Elemér = Magyar múzeumi arcképcsarnok*, szerk. ÉLESZTŐS László, Budapest, Pulszky Társaság, Tarsoly Kiadó, 2002, 925–926.
- ³⁰ VARJÚ Elemér, *A régiségtár gótikus szobája*, Közlemények a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, I (1916), 36. Lásd még: *Vezető a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Osztálya kiállított gyűjteményeiben*, összeáll. VARJÚ Elemér, Budapest, MNM, 1929, 3–8.
- ³¹ *Vezető a Történeti Gyűjteményekben, Történeti Tár, Fegyvertár*, A vezető szövegét összeáll. BÁRÁNYNÉ OBERSCHALL Magda, TÓTH Zoltán, Budapest, MNM, 1938, 3–4.
- ³² RIDOVICS Anna–HORVÁTH Hilda, *Oberschall Magda, Bárányné = Magyar múzeumi arcképcsarnok...*, i. m., 661–662.
- ³³ TEMESVÁRY Ferenc, *Tóth Zoltán = Magyar múzeumi arcképcsarnok...*, i. m., 902–903.
- ³⁴ Vö. ROMSICS Ignác, *Clio bűvöletében, Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*, Budapest, Osiris, 2011, 319–322.
- ³⁵ Ez általában elmondható. Az üdítő kivétel – a kevésbé sikerült kísérletek felsorolását most mellőzöm – KOSÁRY 1980, 220–249.
- ³⁶ MADAS Edit–MIKÓ Árpád–VIZKELETY András, *Corvina-könyvtár (Bibliotheca Corvina)* = MAMÜL II, 73–88.
- ³⁷ BUZÁSI Enikő–FAZEKAS István, *Trophaeum* = MAMÜL XII, 148–153.
- ³⁸ KERNY Terézia, *Magyar szentek tisztelete és képzőművészeti ábrázolásai (13–18. század)* = MAMÜL VII, 216–243.
- ³⁹ BUZÁSI Enikő, *Mányoki Ádám* = MAMÜL VII, 277.
- ⁴⁰ KOPPÁNY Tibor, *Udvarház* = MAMÜL XII, 180. A régen „helyreállított” állapotot lásd: FEUERNE TÓTH Rózsa, *A reneszánsz építészet Magyarországon*, Budapest, Magyar Helikon, Corvina, 1977, 127–128. kép, ill. *Renesancia, Dejiny slovenskeho výtvarneho umenia, Umenie medzi neskorou gotikou a barokom*, red. Ivan RUSINA a kollektív, Bratislava, Slovenska Narodna Galeria, Slovart, Bratislava 2009, 694 (43. sz.).

⁴¹ FELD István, *Visegrád* = MAMŰL XII, 452–467.

⁴² BELLUS Ibolya, Vitéz János = MAMŰL XII, 469.

⁴³ ÁCS Pál, *Naprági Demeter* = MAMŰL VIII, 126–129., a kép a 128. lapon.

⁴⁴ Haller József 1881-ben készült rajzsorozata csak jóval később került elő Győrött, mint ahogy a székesegyház reneszánsz barokk síremlékeit feldolgozó cikkünk megjelent. MIKÓ Árpád–PÁLFFY Géza, *A győri székesegyház késő reneszánsz és barokk sírkövei (16–17. század)*, Művészettörténeti Értesítő, XLVIII (1999), 146–148. A lapos fotót – nem lévén más – jobb híján közzöltük. A rajz része a kutatástörténetnek.

⁴⁵ ÉRSZEGI Géza, *Pécsi püspökség* = MAMŰL IX, 100.

⁴⁶ Az altemplomi lejárók domborművei, illetve Alsáni Bálint pécsi püspök síremléke: BRETZ Annamária, *Koller József* = MAMŰL V, 475., 476.

⁴⁷ KULCSÁR Péter, *Történetírás (historiográfia)* = MAMŰL XII, 119.

SZÍVÓS MIHÁLY

A jeltörténet jeltudományi és művelődéstörténeti szempontból

A jeltörténeti vizsgálódások a történettudományi és kultúratörténeti elemzések szerves részei lehetnek. Emellett a rendszeres jellegű szemiotikai elemzések is kiterjedhetnek az adott téma jeltörténeti aspektusainak elemzésére. E rövid tanulmány elsődleges célja a jeltörténeti kutatások elhelyezése a szemiotikán és a művelődéstörténeten belül, továbbá annak megvizsgálása, hogy a magyar művelődéstörténet két olyan kiemelkedő vállalkozásában, mint amilyen a Domanovszky Sándor és munkatársai által megírt *Magyar művelődéstörténet* (DOMANOVSZKY 1–5.), valamint a nemrég befejeződött *Magyar művelődéstörténeti lexikon* (MAMÜL I–XIV. LX.), hogyan jelennek meg jeltörténeti elemek. Ezen túlmenően szükségesnek látszik a jeltörténeti elemzés néhány alapvető lépésének bemutatása, valamint a jeltörténeti tudás gyakorlati felhasználásának példákkal történő szemléltetése. A jelek és használati formáik együtt fejlődnek azzal a lénnel, aki használja őket, így az emberrel is. Ezért a jeltörténeti kutatások alapvető módon hozzájárulnak mindenféle fejlődési folyamat leírásához és bizonyos mértékig modellezéséhez is. Ily módon a jeltörténeti elemzés a művelődéstörténeti kutatásoknak is szerves része lehet.

A Domanovszky és munkatársai megalkotta művelődéstörténet elsősorban színvonalas történettudományi munka, amelynek kialakítása során nem volt cél valamilyen interdiszciplináris megközelítés érvényre juttatása. Emellett, mint ismeretes, nem szakszócikkek formájában tárgyalja az anyagot, hanem átfogó, nagy terjedelmű tanulmányok formájában, amelyek főleg a magas kultúra produktumaira összpontosítottak. Így más, ma már a művelődéstörténeti diszciplinák körébe tartozó részdiszciplinákhoz hasonlóan a jeltörténet szempontjai sem jelenhettek meg az anyagban. A jeltörténetészt némileg kárpótolja

a bőséges és megfelelően összeválogatott képanyag, amely nagyon sokféle jelet mutat be, és így empirikus támpontja lehet a másodlagos, a már megjelent képeket és szövegeket felhasználó jeltörténeti kutatásnak is. A jeltörténeti szempont megjelenésére azonban e több mint hetvenéves műben már csak azért sem kerülhetett sor, mert a diszciplína sokkal később, a 20. század utolsó harmadában kezdte meghatározni önmagát a szemiotikán belül. Kétségtelen viszont, hogy a heraldikusok és az ipartörténészek kutatóműhelyeiben már régebben is tényleges jeltörténeti kutatások folytak, bár nem a jeltudomány égisze alatt.

A jóval később – 2003 és 2014 között – megjelent *Magyar művelődéstörténeti lexikon* szócikkek szerinti tagolása egyes témák esetén már arra készítette a szerzőket, hogy ránagyítsanak olyan részletekre, amelyek kifejezetten jeltudományi szemszögből is értelmezhetők. Így például a lexikon tárgyalja a középkorban és az újkorban is az egyik legfontosabbnak és legösszetettebbnek számító jelegyüttes, a pénzérme néhány fontos jelét, a pénzverőjegyet, a pénzábrázolást (a pénzen látható képet vagy domborművet, többnyire valamelyik uralkodó képmását) és a pénzfeliratot. A pénzverőjeleket arra használták, hogy azonosítsák velük a pénzérmék előállítására jogosult pénzverdéket. Jeltörténeti szempontból ugyancsak érdekesek és vizsgálhatók a pénzekben megjelent uralkodói képmások (penzábrázolás), amelyekkel másfajta jelek – mint az uralkodó rangjelzése, a korona, a körfelirat és annak záró jelei, valamint a vallási hovatartozásának jelei – jelentek meg. A pénzérmékre nyomott jelek esetében a szemiotikus a numizmatikussal működik együtt, és annak kiterjedt érmetörténeti tudását például a jelek különféle fajtáinak szemiotikai szétválasztásával és a jelalakzatok elemzésével egészítheti ki. Ugyancsak külön szócikkek foglalkoznak a különféle iparos szakmák jelvényeivel, a cégérekkel, a céházslókkal, cégpecsétekkel, amelyek maguk többnyire erősen ikonikus jelalakzatok is. Az ipartörténész a jeltörténésztől hasonlóképpen azt is megtudhatja, hogy milyen jelalakzatokból épültek fel ezek a szakmaazonosító tárgyak. A lexikon szócikkeken alapuló felépítése, és ezek a már jeltörténetinek is tekinthető részei kiváló alapot szolgáltatnak ahhoz, hogy a további tudományos munka során immár a szemiotikai kiegészítések és rendszerezések is megjelenjenek az elő-

készítő kutatásban és azután magukban az egyes szócikkekben is. Mivel a jeltörténet egyik középponti témája a fejlődés, ennek ellentétere, a jelek romlására és elhalására is erős figyelem irányul. A jeltörténész rámutat tehát arra, hogy a jelek nemcsak módosulnak és fejlődnek, hanem romlanak, jelentésük elhalványodik vagy erősen megváltozik, sőt teljesen ki is halnak. Így a céhekkal együtt eltűntek a célzászlók és a céhpecsétek is, és napjainkban már legfeljebb csak a múzeumokban lelhetők fel. Egy-egy etnikai vagy nyelvi kisebbség kihalásával vagy asszimilációjával, és ilyképpen a kultúrájának a le hanyatlásával jelek romlása és teljes eltűnése következhet be.

Ahhoz, hogy a jeltörténet legfontosabb kérdéseit részletesen boncolgatni lehessen, szükség van néhány nagyon alapvető szemiotikai fogalom és alapelv ismertetésére. A tudományos szemiotika minimumához tartozik négy elméleti szemiotikai tétel, amelyek közül a harmadikat és a negyediket a kiváló amerikai filozófus és szemiotikus, Charles Sanders Peirce (1839–1914) fedezte fel és fogalmazta meg. Egyébként ő az első kettőt is elfogadta, sőt némileg pontosította és nagyon határozottan előtérbe állította őket szemiotikájában. Az első elméleti tétel szerint a jel csak jelviszonyban születhet meg, tehát valami csak akkor jel, ha valaki annak fogja fel. A második tétel szerint a jelviszony eleve hármas viszony. Ez a hármas viszony három fő összetevőt foglal magában – a jel tárgyát vagy denotátumot, a jelet és a jelértelmezőt, amelyek mindegyikét egymással egy-egy részviszony kapcsolja össze. E három részviszony megléte miatt számít a jelviszony hármas viszonynak. A harmadik, magától Peirce-től eredő tétel szerint a jeltől megkülönböztetendő a jelhordozó, vagy másképpen fogalmazva a jel jelhordozóból és jelentésből áll. Minden tárgy, folyamat, történés, jelenség jelhordozóvá válhat, vagyis a jelnek olyan részévé, amely a jelentést hordozza. Ez a legnehezebben megérthető tétel, mert élesen szemben áll a mindennapi, nem tudományos jelfelfogással, amely a tudományossal szemben azt feltételezi, hogy a jelbeliség mint valami dologi sajátosság illet meg egy tárgyat vagy folyamatot. Ezért néhány példát hozok fel a jelhordozó és a jel különbségére: egy atom megjelenése egy fizikai folyamat lezajlásának jele lehet, és ugyanígy, egy sajátos alakú galaxis is az óriási anyagtömegével és belső távolságaival

egyetlen jel lehet a megfigyelő számára, például egy mellette vagy benne működő anyagelnyelő fekete lyuk jele a világűrben. A jelhordozók lehetnek spontán választottak, amelyeket alkalmilag, esetleg csak egy alkalom erejéig használunk, és lehetnek előre megformáltak. Az ember tehát bizonyos tárgyakat eleve azért alakít ki, hogy jelhordozók legyenek, például ilyen egy közlekedési tábla. De ez sem válik jellé, ha senki sem tekint rá. A sivatag közepén, ahol semmilyen út sincs és senki sem jár, vagy a tenger fenekén, vagy a Hold felszínén ez a tábla csak egy darab fém. Ahhoz, hogy jelként funkcionáljon, jelviszonyba kell kerülnie, és ehhez egy jelértelmezőre, egy emberre van szükség. Végül a negyedik tétel azt mondja ki, hogy a legalapvetőbb jelfelosztás a szemantikai, amely szerint egy jel lehet index, ikon vagy szimbólum.

A jeltörténeti elemzés során is szükséges elvégezni a rendszeres szemiotikai elemzés néhány alapvető aktusát. Ezek közé tartozik a jelosztályozások alkalmazása is, amelyek a szemiotikus eszköztárnak kiemelkedően fontos részei. Átfogó osztályozási rendszer akárcsak vázlatos bemutatását e tanulmány terjedelmi keretei nem teszik lehetővé, ezért csak a három legalapvetőbb jelosztályozási formát mutathatom be. Ezek közül is a Peirce-től eredő, már említett szemantikai jelfelosztás a legfontosabb. E szerint már az elemzés elején nagyon érdemes tudni, hogy a vizsgált jelek a három jelfajta – index, ikon, szimbólum – közül melyik csoportba tartoznak. A rendszeres szemiotikai elemzés másik fontos lépése a legalapvetőbb pragmatikai jelfelosztás alkalmazása, miszerint vannak személyes és személyközi jelek, valamint közjelek és jelintézmények. A személyes jelet csak egy ember használja. Ha már legalább két személy ismer és használ egy jelet, akkor az személyközi jel. A széles nyilvánosság közönsége számára szánt és annak tagjai által használt jelek a közjelek, amelyek jelentése nyilvános, tehát általánosan elérhető vagy megtudakolható. A több időszakon keresztül alkalmazott, megszilárdult és beágyazódott közjelek válnak jelintézménnyé. Az intézményesült jelek, éppúgy, mint az intézményesült nyelvi formák, legtöbbször a többi, másfajta intézménytípushoz, például szervezeti formát öltött intézményhez kapcsolódnak. Egészében elmondható, hogy az intézmények különféle formái a jelintézményekkel együtt hálózatot alkotnak. Ez az összetartozás kiemelten indokolja a művelődéstörténeti jelentőségük vizsgálatát.

Végül az elemzés harmadik, szintén egészen alapvető jelosztályozása jelentéseméleti. Ebben a jelosztályozásban elsősorban a típusjel és a példányjel megkülönböztetésére kerül sor. A típusjel olyan jel, amelynek legalább egy, de a gyakorlatban általában több példánya van. A típusjel gyakran az első jel, mintegy a prototípus szerepét tölti be, amelyről azután a további másolatok, példányjelek készülnek. A példányjelet mindig valamilyen közös sajátosság, éspedig elsősorban a jelhordozók közötti hasonlóság kapcsolja össze a maga típusjelével. A jeltörténeti elemzéseknek kedvelt témája az, hogy valamely jel honnan ered és esetleg milyen átalakuláson ment át, és hogy a későbbi jel jelhordozója megőrizte-e az eredeti jel, vagyis a típusjel jelhordozójának sajátosságait, valamint hogy az eredeti jelentés megmaradt-e és milyen mértékben. Ez a felosztás olyan alapvető, hogy a peirce-i szemiotikától jelentősen eltérő saussure-iánus szemiotikában is találunk hasonló szétválasztást. Ferdinand de Saussure (1857–1913) alapvető nyelvtudományi, de szemiotikailag is értelmezett felosztása szerint a *langue*, az elvont nyelv, a létrejött nyelv rendszerét jelenti általában, és ez szótárakban, nyelvi lexikonokban jól lerögzíthető. Ettől megkülönböztetendő a *langage* mint az ember nyelvi képessége és aktusa a nyelv mindennapi, konkrét használatára. A *langue*-ban foglalt meghatározások alapozzák meg a jelentéseket és így lehetővé teszik az egyéni mindennapi beszédet, amely a *parole* (beszéd) formájában jelenik meg. A *parole* a *langage* (nyelvezet) egyik részét képezi, és az általa jelölt mindennapi egyéni nyelvhasználatba beleértendő a nyelv írásos formájú egyéni használata is. Az egyéni nyelvhasználatot jelölő *parole* tehát a mindennapok gyakorlatában beszélt és írott nyelv, amelynek egységei visszavezethetők a *langue*-ban, az elvont nyelvben levő szabályokra és szavakra, amely utóbbiak a szemiotika felől típusjeleknek tekinthetők. Ha a szavak bizonyos mindennapi konkrét kontextusokban jelekké válnak, akkor ugyanúgy olyan példányjelekként teszik ezt, amelyekhez a szótárakban megtaláljuk a szó alakjának és jelentésének általános leírását, mint az általában vett jelnek vagy típusjelnek a leírását. E felosztás bevezetésénél mindkét tudóst erősen befolyásolta a kanti filozófia. Emellett Peirce a hegeli filozófiára is támaszkodott, Saussure-t pedig még az újkantiánus filozófia is meg-

ihlette. A saussure-i felosztás azt is bizonyítja, hogy a peirce-i felosztás, amely előbb alakult ki, és ezen fölül jóval általánosabb is, valójában kiterjeszthető a nyelvre, annak egyes részeire is, amikor a szavak jelviszonyba kerülnek.

Végül az elméleti bevezetés utolsó részeként említtem meg a jelaktusokat, amelyeket az emberek részben a beszédaktusokkal együtt, részben pedig teljesen önállóan használnak. Jól ismert, hogy John Langshaw Austin (1911–1960) felfedezte, vagy inkább újra felfedezte a beszédaktusokat. A beszéddel akkor cselekszünk, ha például egy mondatunk nem leír vagy bevezet valamilyen cselekvést, hanem kimondása maga a cselekvés, amelynek azután következményei vannak. Ilyen beszédaktus például az a mondat, hogy „Az ülést megnyitom”. De nemcsak mondatokkal, hanem jelekkel is lehet cselekedni. Például egy gongütés is jelezheti az ülés megnyitását. Az árveréseken egy kalapáccsal ütnek egyet, ha már eljutottak a végső, legmagasabb árajánlathoz, amelynél nagyobb már senki sem akar tenni. Ez a kalapácsütés jelzi, hogy az árverésre bocsátott tárgy új tulajdonosra lett. A közjelek és a jelintézmények úgy kapcsolódnak össze a jelaktusok elméletével, hogy a jelaktusokat leggyakrabban e két jelfajtaival hajtják végre egy közösség szabályrendszere alapján. Az egyes jelaktusok e szabályközösségeken belül nyerik el a jelentésüket. A jelaktusok rendre felbukkannak a művelődéstörténeti kutatásokban éppúgy, mint a művészettörténetiekben, hiszen közülük a legfontosabbakat és legnevezetesebbeket vagy műalkotások, például festmények, vagy szobrok ábrázolják. Így az emberi alakot megformáló műalkotások régi közösségek és civilizációk jelaktusait őrzik meg az utókor számára. Ezek a most idézett elméleti szemiotikai alapelvek a jeltörténeti elemzés megalapozásának szempontjából nagyon fontosak.

Ezeket előrebocsátva térek rá tulajdonképpeni tárgyamra, a jeltörténeti elemzésre, amely egyrészt a művelődéstörténet minden ágában és az összefoglaló művelődéstörténeti elemzésben jelen lehet, másrészt pedig a szemiotika egyik részdiszciplínája. A művelődéstörténet egyes ágaiban felhalmozódó szakismeret ugyanis, ha finomabb felbontásban és alaposabban megvizsgáljuk, nagymértékben jelekből és e jelekre vonatkozó ismeretekből áll össze. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szemiotikusnak mindenütt, minden kutatási területen jelen kellene

lennie. Felvetődik tehát a kérdés, hogy mikor válik szükségessé, hogy a szemiotikus is bekapcsolódjék a kutatásba? Nos, ott, ahol probléma van, ahol nincs jel, vagy nem elegendő számban és minőségben állnak rendelkezésre, vagy nem értelmezhetők, vagy sokféleségük miatt nem rendszerezhetők. Alapvetően tehát nincs szükség a szemiotikusra például az orvosi rendelőben, vagy az orvostörténet területén, mert az orvos tudja értelmezni a tünetekről szóló beszámolókat, illetve azokat a tüneteket, amelyeket saját maga fedez fel a betegen, és az orvostörténész pedig tudja, hogy milyen tünetekről olvas vagy milyen egészségügyi tárgyi emlékeket vizsgál. De amikor már arról van szó, hogy ugyanazon betegség tünetei korszakokon keresztül is változtak, vagy általában az orvosi jeltipológiát akarták megújítani, akkor a szemiotikus már esetleg segítséget nyújthat. Hasonlóképpen segítségére lehet a címerek szakértőjének, a heraldikusnak, amikor az egyes címerek kialakulásának történetét elemzi, vagy a címerek fejlődésének hosszú távú trendjeit kívánja leírni.

Az egyes művelődéstörténeti tudományágak szakmai munkáit maguknak a specialistáknak kell elvégezniük, de az elméleti szempontból jól megalapozott szemiotika már segíthet nekik a jelek osztályozásában, annak megmutatásában, hogy ők valójában milyen jeleket is látnak. Képzeliük el azt az esetet, hogy egy volt csataterén talált fémtárgyak között csak egy orvos, még inkább csak egy orvostörténész fedezi fel azt az eszközt, amely nem valamely fegyver vagy páncélzat alkatrész volt, hanem a sebesülteket kezelő orvos műszere, ő használta gyógyításra. Ha azonban ismeretlen funkciójú és jelentésű jelet fedeznek fel ezen a műszeren, akkor már szükség lehet a szemiotikusra is mint jeltörténészre. Egy adott szakterületen általában a rutin körén kívül eső jelek azok a jelek, amelyek a szemiotikus bevonását szükségessé teszik. Adódnak tehát olyan esetek, amikor már nem elég az a tudás, hogy egy jel minek a jele, ami főleg az egyes szakterületek szakértőire tartozik, hanem ezzel párhuzamosan azt a kérdést is vizsgálják a szemiotikus segítségével, hogy milyen típusú jelet látnak, és az honnan eredt és hogyan, milyen irányba változott az idők során. Ki-ki beveti a maga szakmailag kiművelt megfigyelő képességét, de csak részben látják ugyanazt. Ennek oka az éppen most említett szempontbeli különbségen túl az a már említett eltérés is, hogy a szemiotikus jóval

nagyobb, finomabb felbontásban vizsgálja ugyanazt a jelenséget, ha a közreműködése szükségessé válik, és ezért sokkal több jelet lát, mint más részdiszciplínák képviselői. Munkáját elvégezve akkor lesz szüksége rájuk, ha a kapott részeredményeket valamely kulturális folyamat vagy művelődési rendszer tág összefüggésében kell elhelyezni. A más részdiszciplínák képviselőinek és a szemiotikusnak a munkája a művelődéstörténetben ily módon is kiegészítheti egymást. A művelődéstörténet egésze távlatot ad a szemiotikus munkájának, míg a szemiotikus számos apró, de mégis fontos kérdésben segítséget nyújt a többi művelődéstörténeti részdiszciplína képviselőinek.

A fenti példákból kirajzolódik, hogy háromféle jeltörténet van kialakulóban, amelyek közül az első valamilyen szakterületen belül, mint például a céttáblafajták ismerete vagy a címertan, bontakozik ki. Ez a fajta nagyon speciális jeltörténet szorosan a művelődéstörténeti szakterület részét képezi. A másik jeltörténet a művelődéstörténet egészen belül jelenik meg és az egyes részdiszciplínák és szakterületek jelekről való ismereteit egyesíti. Erre különösen az egyes elkülöníthető korszakok összképének felrajzolásához van szükség. Végül a harmadik fajta jeltörténet a szemiotikán belüli, és ez az igazán egyetemes jeltörténet, amely csak az elméleti szemiotika segítségével alakítható ki és fejleszthető tovább. Ugyanakkor ez az egészen általános jeltörténet sem választható el teljesen a művelődéstörténettől, hiszen az mindenkori empirikus anyagot szolgáltat számára. A szemiotikán belüli jeltörténeti kutatás tehát egyrészt elméleti támpontokat nyújt a másik két jeltörténeti területen folyó elemző munkához, és, másrészt, mindkettő fontos példatárát jelent nemcsak a szemiotikán belüli jeltörténethez mint részdiszciplínához, hanem magához az elméleti szemiotikához is.

A jeltörténeti vizsgálódásoknak több területen is gyakorlati jelentőségük van, így mindenekelőtt az alkalmazott szemiotikán belül, ahol nagyon gyakori az új vagy újszerű jelek tervezése. De a művelődéstörténeten belül is hasznos lehet, hiszen annak például fontos funkciója az emlékezés különféle társadalmi formáinak támogatása. Az értékes hagyományok megőrzéséhez és a félreértések és tévedések eltávolításához megfelelő jeltörténeti szaktudás is szükségeltetik. A jeltörténet e területen egyrészt a művelődéstörténész, másrészt valamilyen

rendezvény vagy előadás rendezőjének munkáját támogathatja. Egy korhű elemeket felvonultató ünnepség, vagy korhű jelmezekben és díszletek között játszott előadás vagy film létrehozásához a művelődéstörténész munkájára is szükség van. Az ide felhozható példák közül az elméleti szemiotika egy fontos témájának, az ikonicitásnak az alkalmazhatóságára szeretnék rámutatni. Az ikonicitás az a fajta jelviszony, amikor a jel tárgya és a jelhordozó között hasonlóság áll fenn, és ez befolyással van a jelentésre is. Az ikonicitásnak fokozatai vannak, és ezek tudatos kezelése is fontos a művelődéstörténeti tudás felhasználása során.¹ Az ikonicitásnak e példája azt szemlélteti, hogyan használható fel az ikonicitás szemiotikai elmélete a kulturális emlékezet tudatos ápolására és a régi jelek megfelelő alkalmazására. A korhű várjátékok bemutatását elsősorban a művelődéstörténész munkája alapozza meg. Az itt felvonultatott és alkalmazott jelek sokasága különféle mértékben hasonlíthat az eredeti, főleg a múzeumokban fellelhető jelekhez. A várjátékok rendezőjét és résztvevőit segítheti annak tudatosítása, hogy milyen jelviszonyt alakíthatnak ki a múlt egyes tárgyaihoz, folyamataihoz és történéseihez. Az ikonicitásnak Peirce által bevezetett fokozatait alkalmazva lehet a régi jel és mai megfelelője közötti hasonlóság másolatszerű, diagrammatikus (szerkezethű) vagy metaforikus. A felsorolás sorrendjében az ikonicitás, vagyis a hasonlóság mértéke csökken. Ha tehát a régi jelet utánzó jel jelhordozója másolatszerű, akkor erős a hasonlósága a régivel, ha diagrammatikus, akkor a hasonlóság már csak strukturális vagy szerkezethű. Végül, ha a hasonlóság tovább csökken, csak egy vagy néhány mozzanatból áll, akkor már csak metaforikus jellegű. A jelhordozók és a jeltárgyak közötti hasonlóság csökkenési folyamatát elemezve a hasonlósági fokozatok keletkezési folyamatát deikonizációnak neveztem el. Ha az említett példában, a korhű várjátékokban a rendező az egykori várbeli jelenelekben a korábbiaknál nagyobb fokú hűségre törekszik, akkor azokhoz képest erősebb ikonicitású jeleket kell választania és alkalmaznia, és így reikonizálja azokat. Ahol viszont az egykori hagyományoktól és az abban foglalt jelektől jobban el szeretne oldódni, ott kisebb ikonicitású jelekre van szüksége, ezért deikonizálja őket. A szemiotikai tudatosság tehát a művelődéstörténeti tudás gyakorlati alkalmazásában is fontos lehet.

Előfordul azonban az is, hogy a szemiotika új eredményei új jelenségek és folyamatok leírását teszik lehetővé más elemzési szempontok érvényesítésével a már kikutatottnak számító jeltörténeti területen. A következő, második körben erre hozok fel egy példát. Olyan jelfajtát választok, amelynek példányai a művelődéstörténet területein is fontos szerepet tölthettek be. Ez a jelfajta az intézményesült jel, a jelintézmény, amelyet az elméleti szemiotikai bevezetésben a legfontosabb pragmatikai jelosztályozás részeként nagyon röviden már említettem. A személyes és személyközi jelek mellett vannak még közjelek és a még ezeknél is jobban megszilárdult jelintézmények. Nagyon sok személyközi jel van, szinte minden közösségben több készlet van belőlük használatban. Ha egy jel már nagyon széles körben, egy egész nyilvánosság számára ismertté válik, akkor közjelnek nevezzük. Közjelek például azok a jelek, amelyek a helyiségek funkcióját jelzik. Például egy zuhanyrózsa ikonikus jele mutatja a zuhanyozásra szolgáló helyiséget, egy zöld kereszt jele vagy a talpas edényre felfelé tekerődő kígyó összetett jelcsoportja jelzi a gyógyszerárakat. Itt megint fontossá válik a jelhordozónak a jeltől való megkülönböztetése, mert a közjelek esetében nem csupán a jel mint egész, hanem jelhordozója is szabályozottá, rögzítetté válik. Ez a mondhatni szabványosulás lesz az egyik fő garanciája annak, hogy a személyközi jelünk valóban közjellé válik, azzá szilárdul. Ennek a sornak a végén áll a negyedik jelfajta, az intézményesült jel. Egyes hosszú ideig és széles körben használt közjelek intézményesült jelekké válnak, amelyek használatára idővel már legtöbbször kidolgozott szabályok, sőt esetenként törvények is vonatkozhatnak. A szabályozás – akár írott, akár íratlan – egyaránt vonatkozik a jelhordozóra és a jelentésre. A jelintézmények azonban egyik napról a másikra is keletkezhetnek, és pedig úgy, hogy rendeleti úton létrehozzák őket, ahogy például az EU zászlóját is a tagországok küldötteinek közös döntése alapján vezették be. Ez a példa is mutatja, hogy a jelintézményeknek a történelemben milyen kiemelkedő szerepük lehet. Az intézményesült jelek vagy jelintézmények már a művelődéstörténeti kutatásokban és művekben is megjelennek, hiszen a különféle, ismertté vált szervezeteknek, társaságoknak, államigazgatási alrendszereknek megvoltak és megvannak a saját jelintézményeik. A bevezető részben már említettem, hogy a *Magyar művelődéstörténeti lexikon* egyes

szócikkeiben már találunk utalásokat ilyen jelenségekre. Ilyen jelintézmény például az MTA esetében a pecsét, vagy azon belül a csészét tartó nőalak a sassal, amely, mint ismeretes, Ender János festményéről került oda.

Eddig dióhéjban a közjelek és a jelintézmények megjelenését és használatát taglaltam és utaltam a művelődéstörténeti jelentőségükre. Ezeknek a jeleknek egy részével azonban cselekedni is lehet – és ezzel már eljutottunk a jelcselekvések, vagy más szóval jelaktusok területére.² A történelmi jelaktusokhoz tartozik a zászlók használata az ünnepeken. Történelmünkben kiemelkedő fontosságú jelaktus-sorozat volt például az új király megkoronázása. Az a napjainkban is folyó kutatás, amelynek keretében a magyar királyi koronával és a koronázási szertartásokkal foglalkoznak, nagymértékben jelaktusokat tár fel és a szemiotikus számára szerfölött érdekes. De ugyanígy szemiotikai jelentőségű lehet az a kutatás is, amely például az orvossá avatás szertartásainak fejlődésére irányul. Az aktuális jelaktusokat gyakran történeti jelaktusokhoz kapcsolják, azokból vezetik le. Az új közösségek és mozgalmak igyekeznek megteremteni a saját jelaktusaikat.

A felhozott jelaktuspéldák jól mutatják, hogy egy-egy jelaktusban olyan tárgyak, eszközök szerepelnek, amelyek mint jelek (valójában szemiotikai szempontból jelhordozók is) közjelek, még inkább intézményesült jelek vagy jelintézmények. Az árverésen használt kalapáccsal végrehajtott jelaktus itt ismét példa lehet. Ennek a hangja nagyon jól ismert jel, és az árverés szabályzatában benne foglaltatik, hogy ha ezt a kalapácsot már használták a licitálás lezárására, akkor további ajánlatnak nincs helye. A ma már bevettnek számító vagy történelmi-nek elismert jelaktusokat csak intézményesült jelekkel lehet végrehajtani, amelyek alkalmazását szigorú szabályok írták elő. Napjainkban is szabályok rendezik azt, hogy az országzászlót mikor vonják le és fel, és mikor eresztik esetleg félárbocra. Mivel a közjelek és a jelaktusok létrejöttéhez, a feltételükül szolgáló szabályrendszerek kialakulásához idő kell, a szemiotikai vizsgálatuk már eleve történeti dimenziókban zajlik, tanulmányozásuk *ab ovo* nem nélkülözheti a jeltörténeti kutatást.

E tanulmányban elsősorban arra törekedtem, hogy a jeltörténet és a művelődéstörténet kapcsolatának néhány aspektusát szemiotikai

szempontból megvilágítsam. Ennek során először olyan elméleti szemiotikai alapismereteket mutattam be – részben Peirce nyomán –, mint a jelviszony, a hármass viszony, a jelhordozó és a jelentés, valamint a különféle jelosztályozások ismérvei. Ezután a művelődéstörténész és a szemiotikus munkakapcsolatának néhány fontosabb elemét vizsgáltam. Kimutattam, hogy háromfajta jeltörténeti kutatási terület kezd kialakulni. Egyrészt a művelődéstörténet egyes szaktudományain belül, másrészt ezek között, az egyes korszakokkal kapcsolatos eredmények összekapcsolásával bontakozik ki a jeltörténeti kutatás egy-egy nagy területe. A harmadik fajta jeltörténet-írás a szemiotikán belül formálódik. Fogalmainak és módszereinek alkalmazása jelentősen segítheti a másik kettő művelését. Ezt követően több példát hoztam fel arra, hogy az elméleti szemiotikai fogalmak alkalmazása hogyan nyithat meg kutatási területeket a művelődéstörténeten belül. Először a művelődéstörténeti tudás egyik gyakorlati alkalmazási területét írtam le azt megmutatandó, hogy az ikonicitás elméletét hogyan lehet felhasználni a kulturális emlékezet ápolásához, például egy korhű rendezvény kialakításához. Ezt követően néhány példát hoztam fel az intézményesült jelekre vagy jelintézményekre, amelyek más intézményekkel együtt alakulnak ki és működnek. Végül a jelaktus fogalmát mutattam be néhány példa segítségével, rámutatva arra, hogy a közjelekkel és a jelintézményekkel a kultúra legkülönbözőbb területein lehet szabálykövető módon cselekvéseket megvalósítani.

A mai szemiotika már képes egyesíteni azoknak a történelmi segédtudományoknak, művelődéstörténeti részdiszciplínáknak és kutatási területeknek a jeltudományi aspektusait, amelyeken belül a jelek és köztük a jelintézmények valamilyen fajtájával foglalkoznak. Jelentős szinergikus hatásokat lehet várni attól, ha egy-egy művelődéstörténeti korszak különböző aspektusokból tanulmányozott közjeleit és jelintézményeit egy átfogó szaktudomány, a jeltudomány égisze alatt elemzik. A jelfejlődés elemzéséhez a szemiotika eszköztára napjainkban már gazdagabb és rendszerezettebb, mint a művelődéstörténeté. Ez kínál lehetőséget arra, hogy idővel a jeltörténet a művelődéstörténeten belül esetleg önálló részdiszciplínává váljék. Véleményem szerint ez már napjainkban is kívánatos volna. A szemiotika bevonása

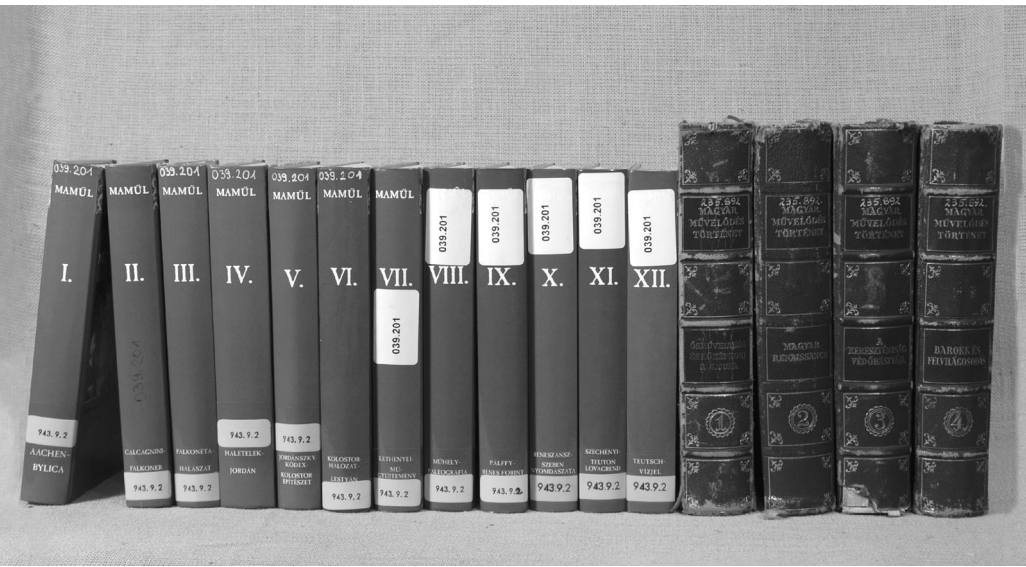
nemcsak egyes közjelek és jelintézmények fejlődésének jobb vizsgálatát mozdítja elő, hanem főleg azt, hogy a már eddig is vizsgált jelképzési mozzanatok a művelődéstörténet különféle ágaiból egymás mellé kerüljenek és bizonyos átfogó trendeket le lehessen írni. Ilyen átfogó trendelemzés lehet az, amely az intézmények különféle fajtái, köztük természetesen a jelintézmények kialakulásának, fejlődésének és összekapcsolódásának folyamatait vizsgálja. Összességében véve a szemiotikának szinte minden területe hozzá tud járulni a jeltörténeti kutatások megalapozásához és kivitelezéséhez.³

JEGYZETEK

¹ Részletesebben lásd SZÍVÓS Mihály, *A jeltől a kódig, Rendszeres szemiotika*, Budapest, Loisir Kiadó, 2013.

² Részletesebben lásd SZÍVÓS Mihály, *A jelaktusok elmélete*, Budapest, Magyar Szemiotikai Társaság, Loisir Kiadó, 2014.

³ További szakirodalom: Paul COBLEY, *The Routledge Companion to Semiotics*, London, New York, Routledge, 2010; Roman JAKOBSON, *Semiotik. Ausgewählte Texte 1919–1982*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1988; Charles W. MORRIS, *A jelelmélet megalapozása, A jelelmélet alapfogalmai = A jel tudománya – szemiotika*, szerk. HORÁNYI Özséb, SZÉPE György, Budapest, General Press, 2005, 39–71., 74–80.; Winfried NÖTH, *Handbuch der Semiotik*, 2., vollst. neu bearb. und erw. Aufl., Stuttgart, Weimar, Verlag J. B. Metzler, 2000; Charles Sanders PEIRCE, *The Writings of Charles Sanders Peirce, A Chronological Edition*, ed. Edward C. MOORE, Bloomington, Indiana University Press, 1982–2014; *Questions de sémiotique*, ed. Anne HÉNAULT, David SAVAN, Drude von der FEHR, Jean-Claude PARIENTE, Paris, Presses Universitaires de France, 2002; Thomas SEBEOK, Marcelo DANESI, *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*, 3rd, revised and updated ed., Berlin, Mouton de Gruyter, 2010; *Semiotik/Semiotics, Ein Handbuch zu den zeichentheoretischen Grundlagen von Natur und Kultur – A Handbook on the Sign-Theoretic Foundations of Nature and Culture*, Hrsg. Roland POSNER, Klaus ROBERING, Thomas SEBEOK, Vol. 1, Berlin, New York, Walter de Gruyter, 1997, 1–14.; VOIGT Vilmos, *Bevezetés a szemiotikába*, Budapest, Loisir Kiadó, 2008.

MONOK ISTVÁN

A könyves kultúra a művelődéstörténeti alapművekben

Az írás, a könyv és általában a könyves világ történetét – még a könyvekben rögzített szövegek történetétől függetlenül is – számos történeti tudományterület részeként is megtalálhatjuk.¹ A nyugati kereszténységnek a szellemi tartalmak áthagyományozására kialakított intézményi rendszerei közül az írásbeliség különös fontosságot nyert, sokkal nagyobbat, mint más világvallásokat követő közösségekben, vagy éppen fontosabbat, mint a keleti kereszténység bármely egyházában. A magyarországi művelődést ért hatások közül a nyugati keresztény az, amely a teljes kulturális intézményi rendszer szintjéig meghatározó erővel bírt, így az írásbeliség, a könyv, a könyves műveltség szerepe a mindenkor Magyarországon – a MAMŰL² által tárgyalt korszakot tekintve, a Magyar Királyságban és Erdélyben – elsődleges fontosságú. A lakosság alfabetizációs szintjének emelkedésével ez a szerep társadalmilag folyamatosan erősödött. A társadalom vezetői, a hagyományok rögzítéséért, a korosztályok közti intézményes átöröklésért felelős értelmiségiei számára pedig akkor is meghatározó a könyves kultúra – rögzítés, elterjesztés, megőrzés –, ha a társadalom többsége analfabéta. A szóbeli hagyományközlés forrása is nagyon sok esetben könyvben rögzített ismeret.³

A hagyományok írásbeli rögzítése, a szövegek alkotása, azoknak sokszorosítása, elterjesztése, a szövegkorpusz felhalmozása, és ennek megőrzése a nyugati kereszténységben, egy számában folyamatosan bővülő társadalmi csoport feladata, lehetősége, felelőssége és egyre inkább üzleti vállalkozása lett. Ennek a csoportnak a története – a könyves emberek története – több, sokak által megfogalmazottan „forradalmi” változást ismer. Például a Karoling-korszak írásbeliség-reformja, az európai városiasodás, illetve az egyetem mint iskolatípus megjelenése

kapcsán. Az igény-oldali változásokra válaszul jelent meg a kézisajtó technológiája, amely nagyban hozzájárult a vallási, a szellemi élet átalakulásához. Úgy járult hozzá, hogy a könyves emberek, a vállalkozók anyagi érdeküket és a társadalom igényét követve – és nem azt kialakítva – megteremtették az anyanyelvi művelődést és tudományt, a képi kultúra visszanyerte szerepét a művelődési áthagyományozási folyamatban, és végül kialakította az olvasott könyv mellett a használt könyv műfaját.

Ezt a történetet el lehet mondani a gazdaságtörténet szakkifejezéseivel a stíluskorszakok változását leírva, de bármely műveltségi terület történetét követve is. Mégis azt gondolom, hogy a könyvnek a művelődés történetében játszott szerepe – és ez talán nem egyszerű szakmai sovinizmus – sokkal jelentősebb, mint az a legtöbb magyar művelődéstörténeti összefoglalásból látszik. Ezt az állítást, vagyis azt, hogy a nyugati kereszténységhez tartozó európai ember alapvetően eruditív műveltségű, igaznak tartom még napjainkban is, és nem pusztán azért, mert az elektronikus könyv is csak könyv, hanem azért, mert a digitális eszközök történetében csak most kezdődik az a korszak, amikor a rögzített tartalmak szemantikus megközelítése elkezdődik. Ez utóbbi jelenség magyarországi társadalmiasulása (penetrációja) ötven évet még biztosan igényel.

Az írás, az írásbeliség és a teljes könyves világ megjelenítése a magyar művelődéstörténeti összefoglalásokban természetesen alapvetően attól függ, hogy melyik szakma, melyik bölcsész diszciplína képviselője írta vagy szerkesztette az illető művet. A *Magyarország története*-összefoglalások művelődéstörténeti fejezeteiből rendre hiányzik a könyvtörténet, és az államigazgatás- vagy éppen a politikatörténeti összefoglalások sem térnek ki külön az egyes korszakokban Magyarországon megjelent vonatkozó irodalomra, vagy nagyobb szemlélységek tárgyi olvasmányaira.⁴ Leginkább az iskola- és oktatástörténeti szakirodalom kezeli a helyén a könyvkiadás- és könyvtörténetet, sőt újabban a kiadástörténeti elemzésre alapozva modern szemléletű mentalitástörténeti elemzés is napvilágot látott.⁵

A 20. század magyar művelődéstörténeti összefoglalásainak sorát Erdélyi Lászlónak az első világháború alatt megjelent műve nyitotta meg.⁶ Korban ez csak az Árpád-kort tárgyalja, de a *Hitélet és szellemi*

művelődés fejezetben⁷ a papok és *literatusok* tanulmányi rendjének bemutatásakor hivatkozik a Magyarországon is elérhető könyvekre. A könyv folytatása csak 1932-ben jelent meg,⁸ ebben az előző korszak bemutatásakor alkalmazott fejezetcím alatt már bemutatja a Corvina könyvtárat, és beszél a könyvnyomtatásról is. Ugyanilyen súllyal, lényegében az említésnél alig jelentősebb módon szerepel a könyv és könyves társadalom az 1936-ban megjelent *művelődés- és államtörténetben*, amely a középkort és a kora újkort egyben mutatja be.⁹

A szellemi történeti kutatások egyik legkiválóbb műve Kornis Gyulának a 18–19. század fordulójának magyar *művelődéstörténetéről* oktatástörténeti alapállásból megírt könyve.¹⁰ Azt is mondhatnánk, hogy megelőzte korát, hiszen azok az irodalomtörténetek, amelyek a „szellemi erőter” fogalmával operálnak (lásd például a nagy olasz összefoglalások „spazio letterario” kifejezését), későbbiek. Alapvető azonban a különbség: utóbbiak olyan tényleges (= nem elméleti) alapkutatásokon túl lévő kutatóműhelyek termékei, amelyek valóban könyv- és olvasmánytörténeti szempontból faktografikusan is felmérték magát az erőteret. Tegyük hozzá rögtön: Kornis művét másfél évtized múlva követte két, ez utóbbi szempontot érvényesítő monográfia,¹¹ amelyből a második¹² nem forrás-alapkutatáson alapul.

Kornis könyvének gerincét az oktatás-, illetve neveléstörténet adja. A magyar *művelődési életet* ért különféle szellemi hatásokat (a német, a latin, az itáliai és a magyar küzdelme) oktatástörténeti keretbe helyezi el. Külön foglalkozik a nemzetiségekkel, azok *művelődési életével*, gondolkodásmódjával. Modern módon, külön fejezetet szentel a nőnevelés kérdéseinek, és figyelemre méltó súlyt helyez a természettudományos tudás eszményére. A „neohumanizmus” eszményét hangsúlyosan emelte ki, a két háború közt kevesen foglalkoztak így a klasszicizmus és a romantika embereszménye összevetése kapcsán. Feltűnő azonban, hogy a „*művelődés eszményei*” (amely kifejezés a könyv címében szerepel) bemutatásakor teljes egészében a korszakra vonatkozó általános szakirodalomból indul ki, és ezeket az ismereteket a korszakban élő jelentősebb személyiségek műveinek szellemiségével veti össze. Annak vizsgálata, hogy mi jelent meg ez idő alatt Magyarországon és Erdélyben, vagy hogy milyen könyvanyag állt a könyvtárakban

a szerzőknek potenciálisan a rendelkezésére, nem képezi munkája tárgyát.

A „szellemi erőter” az a koordináta-rendszer, amelynek keretében a magyarországi alkotások megszülettek. Ha ebből a nézőpontból indulunk ki, akkor az oktatás-, a nevelés-, de végül a könyv- és olvasmánytörténet válik művelődéstörténetté, és az irodalomtörténet-írás háttérévé. És nem fordított a dolog: az irodalom története a művelődéstörténet háttére, mint Csahinen Károlynál. Ő ugyanis „irodalmi életről” beszél, vagyis nem magáról az irodalomról.¹³ Könyvében a nagy irodalmi és közéleti személyiségek (Bessenyei György, Ráday Gedeon, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István), hatásuk, kapcsolati rendszerük kerül elemzésre, de ezt egy intézményes háttérrel együtt kínálja megismerésre (egyetem, piarista rendház, stb.) A hatodik fejezete – *Pest-Buda nyomdái, könyvkereskedései és irodalmi körei* – nem könyvkiadás- és könyvkereskedelemtörténet, hanem az irodalmi élet színtere.

A történelemszakma közben készült, írta a nagy művet,¹⁴ amelynek kiadása 1939-ben kezdődött el. Zsámbéki László *Magyar művelődéstörténeti kislexikona*,¹⁵ azt gondolom, nem illeszkedett szervesen egyik szellemi műhely munkájába sem. Rövid magyarázata ez főleg a latin kifejezéseknek, ahogy azokat a magyarországi nyelvhasználatban értették. Az adófajták, a mértékek, a különleges eszközök és a technikatörténet is számos kifejezéssel szerepel, és belekerült néhány nyomda- és könyvtörténeti kifejezés is.

A Domanovszky Sándor főszerkesztésében megjelent alapművet közvetlenül megelőzte egy máig népszerű, és a korszakban valóban modern művelődéstörténet. A Pesti Hírlap Kiadó *Az ezeréves Magyarország* címmel 1939-ben adta ki először, majd 1940-ben rögtön megjelent a második kiadás is.¹⁶ Az ország állat- és növényvilágának bemutatását a történelmi vázlat, alkotmánytörténet követi, de külön fejezetet kapott az asszonyok története, a szenteké, a magyar katona. Külön tárgyalják a művészeti ágakat, a filmet, a színházat, a sportot, de külön fejezet a viselettörténet, a gyógyfürdők vagy a magyar világjárók. A tudományok története is fejezetet kapott, ahogy *A magyar könyv és a hírlapok* históriája is Trócsányi Zoltán tollából.¹⁷

A háború alatt jelent meg a magyar művelődéstörténet máig is használt nagy összefoglalása, a *Magyar művelődéstörténet*.¹⁸ Megem-

lítem azonban, hogy korszakonként annyiban eltér a tárgyalásmód szerkezete, amennyiben sorra jelentek meg újabb művelődési jelenségek, illetve hangsúlyeltolódások voltak egyes területek közt. Mindig olvashatunk köztörténeti vázlatot, a táj, az életmód, az egészségi állapot, a gazdálkodási módok változásairól. A kézművesség, a kereskedelmi kultúra, a városiasodás, a falu és a város kulturális pólusokként való megjelenése ugyancsak elemzés tárgya. A vallásos élet, a kultuszok, az irodalom, a művészetek nem igazán nagy hangsúllyal vannak jelen, ahogy az udvari élet, a viselettörténet sem, és a könyvről is csak érintőlegesen olvashatunk. Igazi történészmunka, a könyves műveltségről az irodalomtörténet kereteiben esik csak szó. Így a témát (könyvtörténet) csak halványan érinti Szilágyi Loránd (*Irodalmi életünk kezdetei*), és ez indokolt, és súlyának megfelelő is, hiszen az Árpád-kori könyves világról nem tudunk annyit, hogy egy ilyen összefoglalásban nagyobb terjedelemben szerepeljen. Kardos Tibornak már nagyobb lehetősége lett volna (*A humanista irodalom*) a könyvek előállításáról, vagy éppen a humanista könyvtárakról beszélni, de a feladat nyilvánvalóan az irodalom történetének a megírása volt. A 16–17. századi művelődéstörténetben sajnálatos, hogy nem jutott hely a nyomdászatnak, a könyvtáraknak vagy a könyvgyűjtés történetének. Az olvasásról két oldalon megemlékezik Bárányné Oberschall Magda (*Nemes és polgár a török időkben*). Az egész ötkötetes monumentális műben a könyvkiadás, a könyvtárak csak a 18. századi fejezetben kerülnek elő Alszeghy Zsolt tanulmányában (*A könyv és olvasója*), mert ezután ismét eltűnik a téma, Farkas Gyula már csak a 19. századi írók kortárs olvasóit említi meg az irodalom történetének bemutatásába illesztve (*Író és olvasó*).

Az 1963 utáni Magyarországon elérkezett az idő a nagy történeti összefoglalások újrafogalmazására. Megjelent a hatkötetes irodalomtörténet (Spenót),¹⁹ és elkezdtek a tízkötetes *Magyarország története*²⁰ vállalkozást is. A Spenót színvonalas könyv- és könyvtártörténet fejezetei jól egészítették ki a Kovács Máté szerkesztésében napvilágot látott *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében*²¹ című könyvtörténeti összefoglalást. A tízkötetes *Magyarország története* művelődéstörténeti fejezeteiben azonban ez a téma, nézetem szerint, a jelentőségéhez mért súlyt nem kapta meg.

A művelődéstörténetet a gazdaság- és a politikatörténeten iskolázott történész másként szemléli, mint az, aki a művelődés egyik alrendszerének történetét tanulta. Ugyanakkor a történészszemléletnek elsődleges fontossága van az intézményrendszerek súlyának helyén történő kezelésében. Mindig érdekes a kirívó, a változást akaró kezdeményezések egy-egy korszakban, azonban a korszak képe mindig megmarad olyannak, ahogyan azt az intézményi rendszer meghatározza. Ilyen értelemben sokáig példaadó értékű marad – művelődéstörténetírás-módszertani szempontból is – Kosáry Domokos műve a 18. század művelődéséről.²² Kiegyensúlyozott francia, német és angol szakirodalmi tájékozottsággal, hatalmas forrás- és szakirodalmi anyagismerettel megírt, egységes gondolatmenetű alkotás. Egy ember képe a 18. századi művelődésről. „Veretességhöz” hozzátartozik, hogy a századot két kronológiai egységre bontva mutatja be a teljes művelődési intézményrendszert, a művelődés eszményeit és a főbb szellemi teljesítményeket. Történészalaposság, filológus kitekintés, bibliográfiai teljesség. A nyomda, a sajtó, a cenzúra, a könyvtár (az iskolákat bemutató részben külön is) és az olvasás története külön-külön fejezetet kapott. (Erre alapozva bátran lehetett tovább lépni az elméleti megközelítés szintjén. Vermes Gábor nagyszerű könyve²³ a fantázia fejezetcímek alá rejtett közigazgatás-, politikaiföldrajz-, politikaigondolkodás-, intézmény- és gondolkodástörténet. Csaknem egy új művelődéstörténet, igaz, ez utóbbi a könyves világról nem mond semmit, annál többet a könyves/eruditív műveltségről.)

Kosáry Domokos munkája azonban bátorító erővel bírt, hiszen a teljes magyar művelődés bemutatására vállalkozó Nemeskürty István²⁴ és Köpeczi Béla²⁵ is figyelt az intézmények korszakokon átnyúló történetére, jóllehet a kisebb összefoglalások könyves műveltséget bemutató része, érthetően, említés jellegű. Talán nem véletlen, hogy a nyolcvanas évek végén németül is megjelent egy összefoglalás a magyar művelődés és a kultúra történetéről, „képes művelődéstörténet” műfajban, Székely András szerkesztésében és szövegével.²⁶ Ebben a könyvkultúra emlékei csak utalásszinten jelennek meg.

A nyolcvanas évek tudománytörténeti (mint művelődéstörténeti) kutatásainak egy sajátosan érdekes összefoglalása Gazda István munkája.²⁷ A *Tudósnaptár* nem csupán kuriózumok és tudósportrék egy-

más mellé helyezése, hanem mindenféle tudományszak képviselőinek tevékenysége kapcsán irodalom-, sajtó-, orvoslás-, technika- és tudománytörténeti adalék. Talán nem felesleges megszámolni, hogy a nyomdatörténet 42 napnál, a kódex 9-nél, a könyvkereskedelem 7-nél, a cenzúra 9-nél, a könyvtár 23-nál, a könyvtörténet 69 napnál szerepel valamely érdekességgel.

Gazda István művelődéstörténet-felfogását jól mutatja az általa szerkesztett szakirodalmi szöveggyűjtemény is.²⁸ A kötet tematikája: történeti, gazdasági és közigazgatási földrajz; köznevelés, felsőoktatás, peregrináció; mesterségek története; *íróeszközök, könyvkiadás, sajtó; gyűjteménytörténet; gondolkodás- és tudománytörténet.*

Ezzel a szemlélettel csaknem szembeállítható (igaz, bizonyos értelemben kiegészítő) Gerencsér Katalin cikkantológiája.²⁹ Kutatásmódszertani és elméleti tanulmányok, vallás, néprajz, kulturális antropológia, művészettörténet, de alapvetően az egész kötet történész szemléletű, erős a társadalom- és az életmódtörténet. Könyv kizárólag Tóth István György tanulmányában szerepel, akkor is a hiánya, hiszen a szerző elsősorban az analfabetizmus történetének kutatója volt (és mi tagadás, a magyarországi művelődés történetének ez a téma nem kicsiny fejezete).³⁰

Az 1990-es évek azonban egy nem „művelődéstörténet” címet viselő tanulmánykötettel is elkezdődött. A „magyarságtudomány” ugyanis sok tekintetben művelődéstörténet. Az interdiszciplinaritást és a művelődéstörténeti kutatásokat szorgalmazó Kósa László volt a szerkesztője *A magyarságtudomány kézikönyve* című tanulmányegyüttesnek³¹ csakúgy, mint a *Magyar művelődéstörténet*nek.³² Előbbi szerkezete: fogalomtörténet, nyelv, történelem, irodalom és művészetek, folklór, néprajz. A művelődéstörténet: természetrajz, életmód, mentalitás, egészségügy, szellemi élet. Könyvkultúra mindösszesen Bertényi Ivánnak a középkorra vonatkozó szövegeiben említődik, majd Tóth István György „könyv és olvasója” keretben elmondja, hogy a magyarok analfabéták voltak, Bitskey István a „szellemi kultúra” részeként utal az olvasmányokra, aztán a könyves kultúra mint téma eltűnik a kora újkor végére.

Az 1990-es években újjászülető könyvkiadói világ szereplői is indítottak hatalmas vállalkozásokat, amelyek alapvető kézikönyvek

megteremtésére irányultak. Kiemelendő ezek közül a Pannon Kiadóé, amely a *Pannon enciklopédia* címet kapta, *A magyarság kézikönyve* alcímmel. Magyarország állat- és növényvilága, építészete, ipara, kézművészete, történelme és külön a magyar nyelv és az irodalom.³³ Ebben a nyelvhasználat, a nyelvi hagyományok, a könyvkiadás, a sajtó, a könyvtárak, az irodalmi és olvasókörök és a hungarológia szerepel fejezetként – egy mini művelődéstörténet, irodalmár szemmel. Minden korszakban megjelenik a könyvkiadás, a könyvgyűjtés, a könyvtár és az olvasás története is (V. Ecsedy Judit, Rozsonдай Marianne, Monok István, Margócsy István, Kucka Péter, Buda Attila).

1993-tól köztudott volt, hogy Kőszeghy Péter elkezdte egy akkor hatkötetesre tervezett művelődéstörténeti lexikon munkálatait. Az MTA történészvezetése is hasonló vállalkozásokat indított, de „példaadóan” inkább összefoglaló hatkötetes feldolgozást, amely nem lexikon, és nem csak a régebbi Magyarországra (vagyis *Hungaria*-ra) vonatkozik. A Kossuth Kiadó állt a nagy vállalkozások hátterében, és az MTA elnöksége.

A művelődéstörténetnek írt *Magyar kódex*³⁴ az én személyes ízlésemnek túlzott köztörténeti fejezeteket tartalmaz. A szerkesztés következetes abból a szempontból, hogy fejezetet kapott a nyelv, az irodalom, a művészetek, a hitvilág, az egyházak és a vallás, a táj és az abban élő nép(ek) (ebben: igazgatás, településszerkezet), életmód (ebben gazdaság, társadalom, iskolák, kézművesség, mindennapi élet). Számomra tartalmilag is vitatható módon a könyvkiadás utoljára a régi magyar irodalom fejezetben szerepel rangján, később említés szintjén kerülnek elő az olvasókörök és a könyvtárak. Az Árpád-korban van könyv és vannak könyvtárak (Szovák Kornél), 1301 és 1526 között fajsúlyosan is vannak ezek (S. Hámosi Antónia, Szovák Kornél, Madas Edit, Pajorin Klára), majd érdekes módon a korai újkorban csak Ács Pál említi a könyvnyomtatás szerepét az irodalom történetében (két oldalon), Mikó Árpád egy oldalon még beszél a könyvdiszítésről. 1690 után, a törökkel együtt eltűnik a könyv, igaz a reformkori irodalomról szólva Mezei Márta beszél a folyóiratok fontosságáról, és Császtvay Tünde a kiegyezés utáni olvasókörökről. Egy ilyen nagy ambícióval összeállított hatkötetes kiváló munkából, valljuk be, egyszerűen kifelejtették a könyvet.

A MAMŰL, noha 1993-tól írtuk, 2003-ban kezdett megjelenni.³⁵ Alapvető, hatalmas munka, amelynek digitális változata, a folyamatos javítással, a magyar internetes tartalom ékköve lesz.

Igazi interdiszciplináris munka, amelynek szerzői gárdája a magyar historiográfiában egyedülálló módon jól értette a főszerkesztői szándékot. Tamás Zsuzsanna szerkesztői és Kőszeghy Péter főszerkesztői szeme, helyesen, nyomot hagyott a szócikkeken. A könyves kultúrának is jutott „enciklopédikus szócikk”, vagyis nagyobb lélegzetű, elemző bemutatása az írásbeliségnek, a kiadástörténetnek és a könyvtári kultúrának. Emellett rengeteg szócikk, különféle szempontok szerint át- meg átszövi ezeket a kerettémákat. Papír- és nyomdatechnika, írástörténet, betűformák. Másolás, kódexek, illusztráció (kézi és nyomtatott), könyvdíszítés, -tervezés, -kiadás, -kereskedelem, -kötés, -gyűjtés, -olvasás. Külön az egyes városok nyomdászatának története is olvasható a városoknál, az egyes nagyobb alkotók (másolók, nyomdászok, könyvkötők) külön személyként is szerepelnek a lexikonban. A könyvtárak, a könyvgyűjtő családok nem egyszerűen egy utalóval érhetők el, hanem külön történetük is szerepel a kötetekben, kiegészítve az összefoglaló és csatlakozó címszavakat. Emellett az egyes stíluskorszakokat bemutató, többször több tanulmány méretű szócikkben a betűművészet, az illusztrációk és a könyvkötések is megjelennek, szervesen illeszkedve az építészeti vagy irodalmi stílusok bemutatásához.

A fenti tablóból jól látszik, hogy a történész, az irodalmár, a művész- vagy a tudománytörténész másutt és másutt helyezi el a könyvet a maga történetében. Ez általában jól is van így, igaz, a történetből az is kitűnik, hogy van, ahol indokolatlan a könyves tematika mellőzése, a művelődéstörténeti kép teljességének szakmaiságát kérdőjelezi meg. A MAMŰL interdiszciplináris, a közösség maga is, aki írta. A szerkesztés Kőszeghy Péter csúcsteljesítménye.

Klaniczay Tibor és Keserű Bálint „az irodalmi alkotások szellemi erőtere” álma ennyiben megvalósult tehát, ám ez, azt hiszem, kevés: a könyves művelődés történetét külön is meg kell majd írni.

JEGYZETEK

- ¹ *A magyar nyelvtudomány kézikönyve*, szerk. MELICH János, GOMBOCZ Zoltán, NÉMETH Gyula, Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1922–1938, például külön írástörténeti fejezetet közöl, és külön foglalkozik a könyvnyomtatás hatásával a magyar nyelv változásaira nézve: I. köt., 10. füzet, TRÓCSÁNYI Zoltán, *A magyar nyomtatványok nyelve és helyesírása*; II. köt., 2. füzet, NÉMETH Gyula, *A magyar rovásírás*.
- ² MAMŰL I–XIV. LX.
- ³ A pozitív megközelítés: KRISTÓF Ildikó, „Istenes könyvek – ördögös könyvek” (*Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján*) = *Népi kultúra – Népi társadalom*, Az MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve XVIII. köt., Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995, 67–104.; a negatív: TÓTH István György, *L’alphabétisation des paysans en Transdanubie occidentale au temps des Lumières = Début et fin des Lumières en Hongrie, en Europe Centrale et en Europe Orientale*, Actes du sixième colloque de Mátrafüred 20–25 octobre 1984, publié par Ilona KOVÁCS, Budapest–Paris, Akadémiai Kiadó, CNRS, 1987, 293–300.
- ⁴ Jó ellenpélda a hadtudomány történetének összefoglalása, amely az egyes hadvezérek olvasmányaira is kellő hangsúlyt fektet. Vö.: HAUSNER Gábor, *Márs könyvet olvas, Zrínyi Miklós és a 17. századi hadtudományi irodalom*, Budapest, Argumentum Kiadó, 2013 (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum könyvtára).
- ⁵ LAJTAI L. László, „Magyar nemzet vagyok”, *Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*, Budapest, Argumentum Kiadó, Bibó István Szellemi Műhely, 2013 (Eszmetörténeti könyvtár / Bibó István Szellemi Műhely, 18.).
- ⁶ ERDÉLYI MM 1915–1918.
- ⁷ ERDÉLYI MM 1915–1918, II. kötet, 397–450.
- ⁸ ERDÉLYI ML 1932.
- ⁹ ERDÉLYI MT 1936.
- ¹⁰ KORNIS 1927.
- ¹¹ HERMANN Egyed–EBERHARDT Béla, *A veszprémi egyházmegye papságának könyvkultúrája és könyvállománya a XIX. század elején*, Veszprém, Egyházmegyei Könyvnyomda, 1942 (A veszprémi egyházmegye múltjából, 8).
- ¹² KULCSÁR Adorján, *Olvasóközösségünk 1800 táján*, Budapest, Egyetemi Nyomda, 1943.
- ¹³ CSAHINEN Károly, *Pest-Buda irodalmi élete 1780–1830*, Budapest, Stepháneum, 1931.
- ¹⁴ DOMANOVSKY 1–5.

¹⁵ ZSÁMBÉKI 1937.

¹⁶ EZERÉVES 1939.

¹⁷ EZERÉVES 1939, 661–684.

¹⁸ A mű elemzését, a szerzőket és a szerkesztőket ért szellemi hatásokat, kultúra- és művelődéstudományi elveiket alaposan elemezte NÉMETH G. Béla, *Az első magyar összefoglaló művelődéstörténet = A művelődéstörténet problémái*, szerk. MONOK István, Budapest, MTA Művelődéstörténeti Bizottság, 2003, 59–83.

¹⁹ *A magyar irodalom története*, készült az MTA Irodalomtörténeti Intézetében, főszerk. SÖTÉR István, 1–6. kötet, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964–1966.

²⁰ *Magyarország története tíz kötetben*, szerk. biz. vez. PACH Zsigmond Pál, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976–.

²¹ *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében, Az államalapítástól 1849-ig*, összeáll. KOVÁCS Máté, bibliogr. SZELLE Béla, Budapest, Gondolat Kiadó, 1963 (Nemzeti könyvtár).

²² KOSÁRY 1980–1996.

²³ VERMES 2011.

²⁴ NEMESKÜRTY 1992.

²⁵ KÖPECZI 1994.

²⁶ SZÉKELY 1978.

²⁷ GAZDA 1990.

²⁸ GAZDA 1996.

²⁹ GELENCSÉR 1998.

³⁰ TÓTH István György számos tanulmányban számol be a kora újkori társadalom csaknem teljes analfabetizmusáról: *Schichten der Gesellschaft-Schriften der Kultur, Alphabetentum und Bücherkultur im südburgerländischen Raum im XVI. und XVII. Jahrhundert = Türkenkriege und Kleinlandschaft, 2. Sozialer und kultureller Wandel einer Region zur Zeit der Türkenkriege*, Symposium im Rahmen der «Schlaininger Gespräche» vom 26–30. September 1984 auf Burg Schlaining, hrsg. von Rudolf KROPF, Eisenstadt, Landesregierung, 1986, 195–216.; Uő, *Írni tanuló nagyasszonyok*, Rubicon, 1990. 5. szám; Uő, *How many Hungarian noblemen could read in the eighteenth century?* CEU History Department Yearbook (Budapest), 1993, 67–79.; Uő, *La diffusione dell'alfabetizzazione nel comitato di Vas nei secoli XVII–XIX = Dalla liberazione di Buda all'Ungheria del Trianon, Ungheria e Italia tra età moderna e contemporanea*, Atti del Convegno storico italo-ungherese (Pécs 23–24 aprile 1993) a cura di Francesco GUIDA, Roma, 1996, 64–71.; Eredményeit egy monográfia szintű feldolgozásban is közreadta: TÓTH István György, *„Mivelhogy magad írást nem tudsz...”* Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996 (angolul, Uő, *Literacy and Written Culture*

in Early Modern Central Europe, Budapest–New York, CEU, 2000), majd Uő, *Illiterate and Latin-speaking gentlemen = The development of literate mentalities in East Central Europe*, ed. by Anna ADAMSKA, Marco MOSTERT, Turnhout, Brepols, 2004, 519–528.

³¹ KÓSA 1991.

³² KÓSA 1998–2006.

³³ PANNON ENC. 2000.

³⁴ MAGYAR KÓDEX 1999–2001.

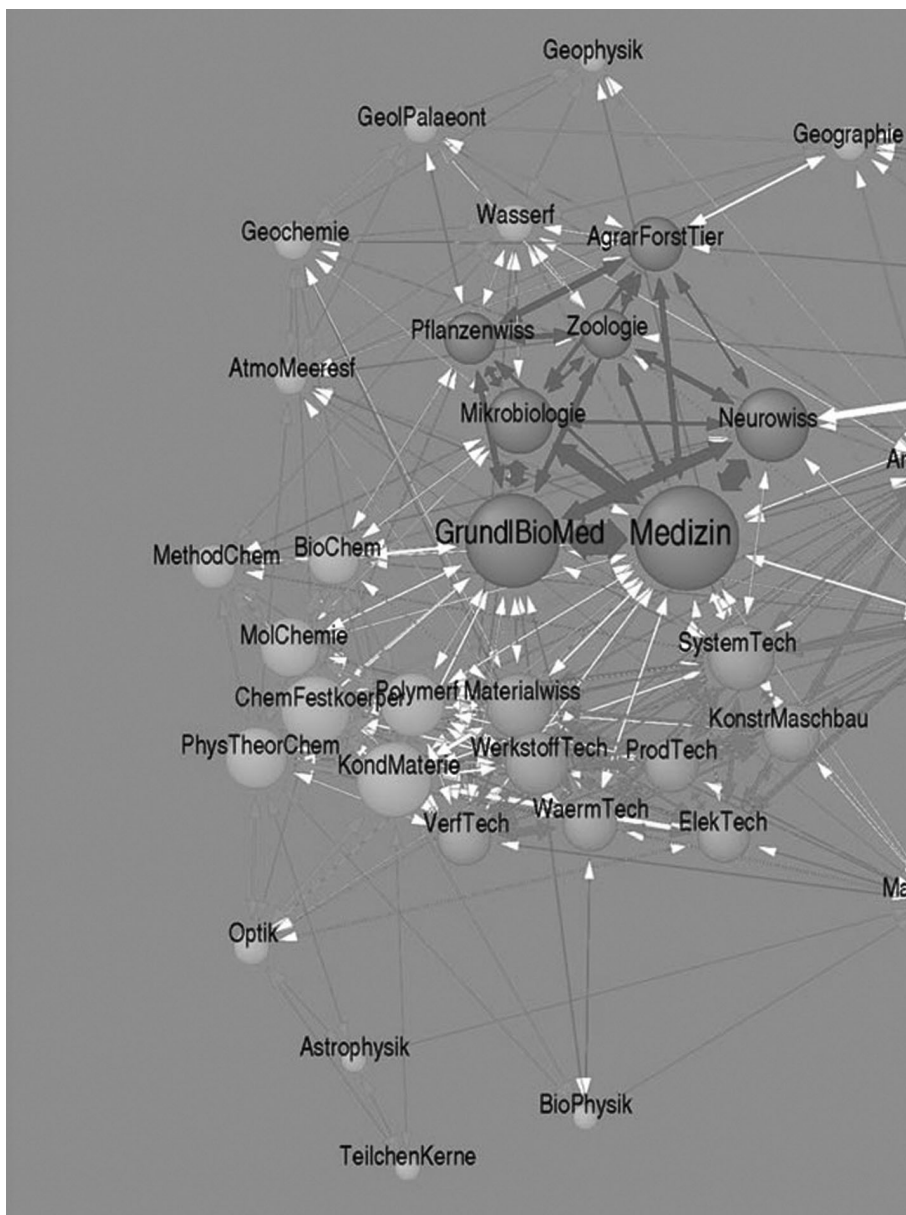
³⁵ MAMŰL I–XIV. LX.

VISKOLCZ NOÉMI

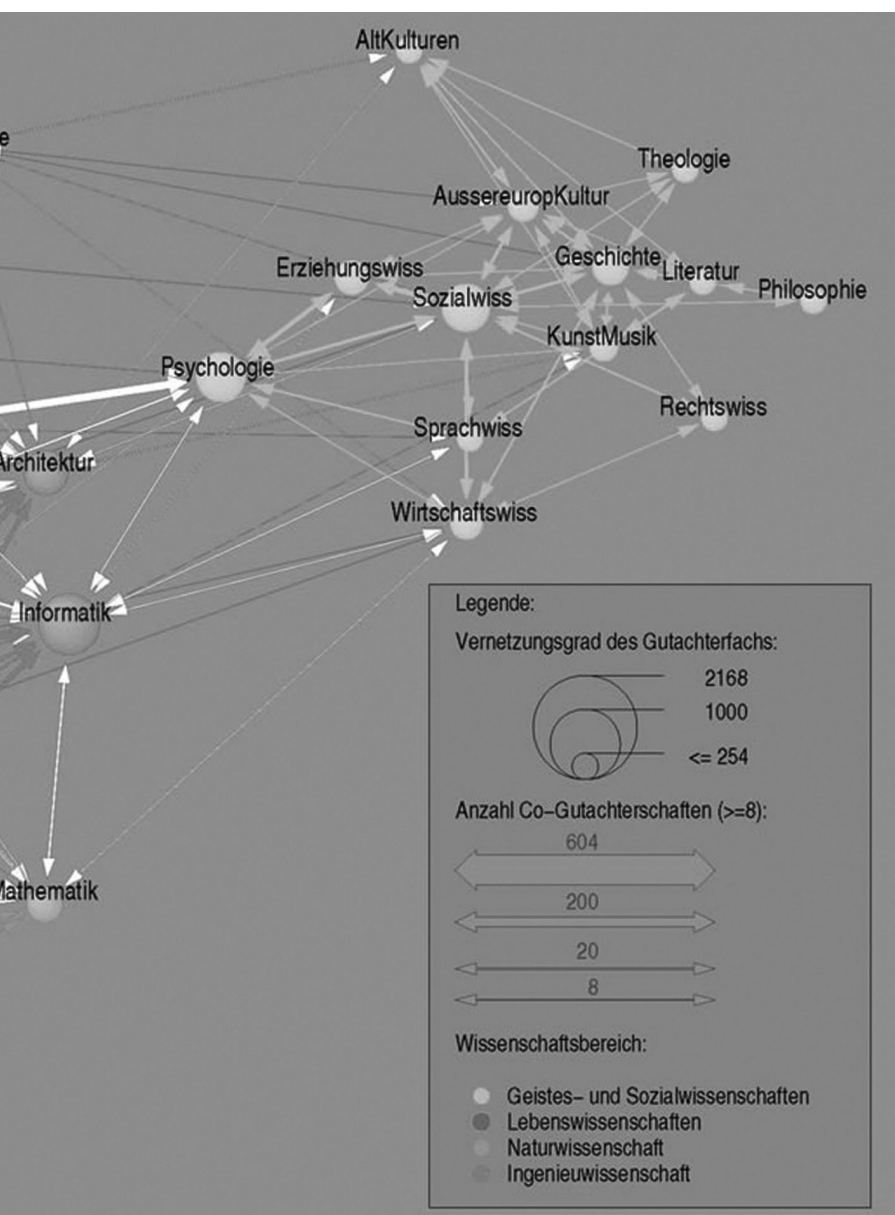
A tudományköziség elve és gyakorlata művelődéstörténeti kézikönyveinkben

Az interdiszciplinaritás megnövekedett jelentőségét a tudományban két példán keresztül szeretném megvilágítani. Az *Oxford Handbooks* a világ egyik legsikeresebb tudományos enciklopédikus sorozata. Az Oxford University Press által gondozott, 14 tudományterületet lefedő kézikönyvek a világ vezető tudósai által írt esszéket gyűjtik össze a legújabb eredményekről és a várható jövőbeli tendenciákról. 2010-ben a 14 tudományterület egyikéhez sem sorolható kötetet jelentettek meg egy óriási, tíz évig tartó vállalkozás eredményeként *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity* címmel.¹ A 80 szerző 620 oldalon, 37 fejezetben és 14 esettanulmányban tárgyalja az interdiszciplinaritás történetét, gyűjt össze példákat a tudományok klasszikus határainak átlépésére és a tudományköziség innovatív eredményeire, az elméleti megfontolások gyakorlatba való átültetésére, az oktatásban való alkalmazására, s végül egy jövőképet is felvázolnak az interdiszciplinaritás lehetőségeiről. A szerkesztő, Robert Frodeman bevezetőjében azt fogalmazta meg, hogy nem elég a minél több és több tudás felhalmozása, hanem a tudományterületek közti szorosabb együttműködésre és a tudás társadalomban való hasznosítására is szükség van.²

A másik példa az évi 2,5 milliárd euróból működő, a német tudományt szövetségi és tartományi pénzekből finanszírozó *Deutsche Forschungsgemeinschaft* (DFG) legújabb praxisából származik. A szervezet három nagy pillérre alapozza tudománypolitikáját: az interdiszciplinaritásra, a nemzetköziségre és a gazdaságba, illetve a társadalomba való beágyazottságra. A DFG szenátusa megrendelésére 2013 novemberében készült el az a jelentés, amely az interdiszciplinaritás témáját állította középpontba, és amelyre a DFG új kutatási stratégiáinak és iniciatíváinak az előkészítését alapozta meg (*Perspektiven der Forschung*).³ A 78 oldalas

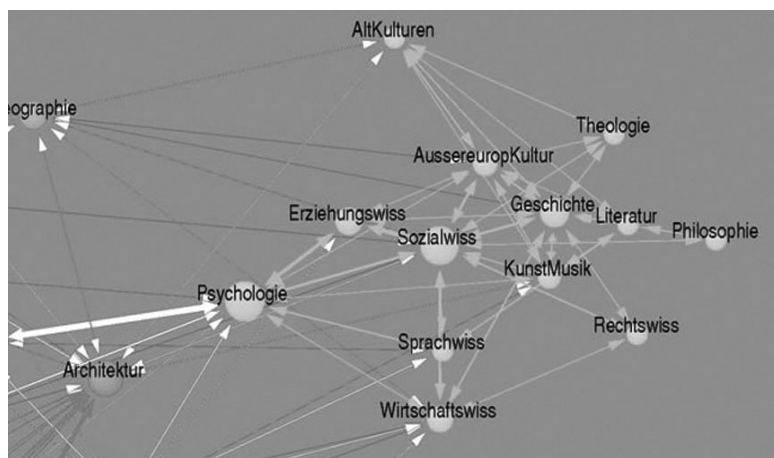

1. ábra. A tudományterületeket átlépő szakértői vélemények alapján kirajzolódó hálózat⁴

riportban kb. 20 000 pályázat adatait dolgozták fel a 2005–2010 közötti időszakból, s nem az interdiszciplinaritás okait és formáit keresték, hanem azt vizsgálták meg, hogy hol, mely területeken a legjellemzőbb a tudományok közötti együttműködés (a DFG tudománybesorolási rendszere némileg más, mint a magyar OTKA-é: ott négy nagy tudományághoz 48 tudományszak, itt három tudományághoz 29 szak tartozik). A tudományköziséget érdekes módon nem a projektek jellemzői, saját tudományszakba való besorolásuk, kulcsszavaik alapján mérték, hanem azzal a mutatóval, hogy az elbíráláshoz be kellett-e vonni egy másik tudomány szakértőjét. Eszerint a projektek majdnem fele interdiszciplinárisnak nevezhető. A tudományágak közötti kapcsolatok szerkezetére vetve egy pillantást (1. ábra) az látszik, hogy bizonyos területeken a bíráló szakértők nagyon sok határt átlépnek – például az orvos- és biológia-tudományok esetében –, s vannak olyan területek, amelyek kevésbé „hajlamosak” az interdiszciplinaritásra.

A bölcsészet- és társadalomtudományokat tekintve megállapítható, hogy a bírálók többnyire ugyanarról a szakterületről kerültek ki. Az ezen belüli interaktivitásokat figyelembe véve egyértelműen a pszichológia áll a kapcsolatháló középpontjában, mint a leginkább interdiszciplinaritás felé törekvő tudomány (2. ábra).

2. ábra. A tudományterületeket átlépő szakértői vélemények alapján kirajzolódó hálózat a társadalom- és bölcsészettudományok esetében⁵

A bölcsészettudományok sokkal kevésbé hálózatosak, alig kapcsolódnak más tudományágakhoz (ez persze fordítva is igaz), kevés a közös érintkezési felület, s különösen érdekes a filozófia és a teológia elszigeteltsége. A jelentés egyik fontos eredménye, hogy a statisztikai vizsgálatok megcáfolták azt a közkeletű vélekedést, miszerint a támogatások elnyerését tekintve kockázatos a tudományterületek határain mozogni: az interdiszciplináris projektek ugyanis hasonló arányban jutnak támogatáshoz, mint a diszciplinárisak.

Végül röviden megemlítem a Magyar Tudományos Akadémia által 2010-ben rendezett *Út az interdiszciplinaritáshoz* című előadás-sorozatot. Bálint Csanád, Falus András, Gyulai József előadásai és az azokat követő vita az eltérő szemléletmódok megértését, a kommunikáció erősítését és a kutatók mobilitását hangsúlyozták.⁶

A TUDOMÁNYKÖZISÉG ELVE A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KÉZIKÖNYVEKBEN

Az elmúlt évtizedekben – most csak a legjelentősebbeket megemlítve – több kézikönyv és egy olyan lexikon jelent meg, amelyek a címükben is viselték a művelődéstörténet kifejezést.⁷ A lexikon kivételével hasonló szerkezet jellemzi őket: történeti korszakokra tagolják, illetve azon belül külön fejezetekben tárgyalják a művelődés területeit. Az első nagy kézikönyv *Magyar művelődéstörténet* címmel jelent meg 1939–1942 között öt kötetben, Domanovszky Sándor (1877–1955) szerkesztésében. A több mint hetven szerző tanulmányait 2500 magas színvonalú és szép illusztráció és fotó kísérte, ezek nagy része ráadásul első közlés volt. A korszakbeosztás a következő: 1. *Ősműveltség és középkori kultúra*; 2. *Magyar renaissance*; 3. *A kereszténység védőbástyája*; 4. *Barokk és felvilágosodás*; 5. *Az új Magyarország*.

Az egyes kötetekben a következő témák szerepelnek: a magyarság („népi alkata”), társadalom, településforma, hadviselés, magánélet, viselet, egészség, vallásos élet – iskolák, irodalom, művészet, kézművesség, zene. S bár Domanovszky a német szellemtörténeti felfogás

jegyében igyekezett egy egységes szemléletű interdiszciplináris kézi-
könyvet létrehozni, már az előszóban mentegetőzésre kényszerült:

„Még egyet kell ezek után megmagyaráznunk. Ha a történelem annyira egység s ezt különösképpen állíthatjuk az olyan történelmi munkáról, amely »művelődéstörténelemnek« nevezi magát, miért választottuk akkor mégis azt a megoldási módot, amely az egységes feldolgozás helyett a tárgyat szétدارabolta és az egyes fejezetek megírását a munkatársak egész sora közt osztotta föl?» ... A nagy összefoglalásra egy író szűrőjén át nincsenek még meg a kellő előmunkálatok. Az adatgyűjtés a kezdet kezdetén van, jó részlettanulmányokban még igen szegények vagyunk... Ezek a meg gondolások vezették [Magyar Történelmi] Társulatunkat arra a gondolatra, hogy a szakemberek egész sorának bevonásával oldja meg a föladatot. Így elkülönített részletkutatási terén mindenki megkísérelhette a maga szűkebb föladatának megoldását és megvolt a remény, hogy a szerkesztőbizottság gondos munkájával kiküszöbölhetők legalább azok a kirívóbb visszasságok, amelyek az ilyen társas összműködésből természetesen adódnak.”⁸

Domanovszky jól tudta, hogy a terjedelmükben és szemléletükben is különböző tanulmányok (a szerzők sokszor egymás munkáit sem ismerték) egymás mellé helyezésével nem teremthető egy minden ízlésnek és igénynek megfelelő tudományos alapvetés, ennek ellenére felfogásában és egyetemességre törekvésében újszerű volt kísérlete. A műnek az 1980-as években megjelent a hasonmás kiadása,⁹ és ma már a Magyar Elektronikus Könyvtárban is elérhető.¹⁰

Hasonló érvelés olvasható ki az 1998 óta több kiadásban is megjelent – elsősorban egyetemi tananyagként szolgáló – Kósa László által szerkesztett *Magyar művelődéstörténet* című kötet előszavából is:¹¹

„több mint ezer esztendő kulturális múltját nem könnyű összefüggő folyamatként bemutatni. Kötetünk terjedelme... meg is haladja egyetlen szerző illetékességét... Ezért vállalkoztunk a magyar művelődés történetének megírására többen, más-más szakterületek kutatói: történészek, irodalomtörténészek, régészek és etnográfus... A tudományágak

eltérő közelítései és módszertani különbségei növelik a mű sokoldalúságát...”¹²

A módszertani egyenetlenségek mind a nyolc szerző eltérő megközelítésében, mind pedig tartalmi vonatkozásban jól érzékelhetők. A mű egymást időrendben követő egységeit csak laza tartalmi szálak tartják össze, s míg például a 10. századnak külön fejezet is jutott, a 18. század művelődéstörténeti jelenségei éppen csak érintőlegesen kerültek említésre a kora újkorról szóló részekbe beépítve.

Végül mit mond a MAMŰL az interdiszciplinaritásról? A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* 14 kötete a Balassi Kiadó nagyszabású vállalkozásaként több mint tizenöt éven át készült. Az 500 ív terjedelmű lexikon 5000 szócikkén 450 szerző dolgozott, és különösen fontos szerephez jutottak a sokszor egész oldalas, jó minőségű illusztrációk, mintegy 3700 kép egészíti ki a szöveget.¹³ Az előszóban a főszerkesztő, Kőszeghy Péter a lexikonforma választását éppen az interdiszciplinaritás igényével indokolta:

„ez a szerkezet jobban tükrözi a nem diszciplínánkénti megközelítést: míg például egy adott tárgyról vagy személyről mást-mást mond az irodalomtörténet, zenetörténet, a technikátörténet stb., a művelődéstörténet sajátja (optimális esetben) a sokszempontú, a diszciplínák határait nem tisztelő tárgyalásmód. Az enciklopédikus, alapelveiben a 17. századból öröklődött gondolkozás a tudományágak pontos elkülöníthetőségében hisz, ez azonban, szerintünk, tévhit.”¹⁴

Kőszeghy tehát tudatosan vállalta a határátlépést, egyben a mesterének vallott Klaniczay Tibor törekvéseinek beteljesítését is megcélozta a lexikonnal, Klaniczay ugyanis az MTA Irodalomtudományi Intézet vezető tudósaként következetesen képviselte a tudományköziség elvét. Elméletben a interdiszciplinaritás doktrínája tehát megjelenik a legfontosabb kézikönyvekben, a legerőteljesebben a MAMŰL vállalta fel ennek érvényesítését, ezt egy példán keresztül is bemutatom.

A TUDOMÁNYKÖZISÉG GYAKORLATA
A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI KÉZIKÖNYVEKBEN
AZ ÁRPÁD-HÁZI SZENTEK PÉLDÁJÁN

A már említett 2010-es konferencián (*Út az interdiszciplinaritáshoz*) Bálint Csanád is interdiszciplináris példaként hozta fel a Szent László-legendát ábrázoló középkori freskókat, mint amelyek értékeléséhez a művészettörténet, az irodalom, a folklorisztika eredményeire és a latin nyelv alapos ismeretére egyaránt szükség van. A szentté avatás, a szentek kultusza népszerű kutatási téma, az elmúlt évtizedekben sok publikáció jelent meg ebben a tárgykörben. Ezért azt vizsgáltam meg, hogy az Árpád-házi szenteket (Istvánt és Imrét, Lászlót, Erzsébetet és Margitot) milyen módon tárgyalják, mutatják be a fenti kézikönyvekben.

A Domanovszky-féle művelődéstörténetnek a középkori korszakkal foglalkozó első kötetében egyáltalán nem esik szó a szentté avatásokról. Szent István és Szent László középkori kultuszáról a vallási élet fejezetben egy-egy bekezdés szól.¹⁵ Az irodalmi fejezetben a legendáikról, a művészetiben néhány képciklusról, ábrázolásról tesznek említést.¹⁶ A további kötetekből hiányzik a magyar szentek kultuszainak bármilyen vonatkozása, ami különösen a barokk korszakot tekintve érthetetlen.

A Kósa László szerkesztette *Magyar művelődéstörténet*ben a szentté avatásokról, azok jelentőségéről semmi nem olvasható, az Istvánról és Imréről szóló legendák azonban részletesebben is bemutatásra kerülnek.¹⁷ A középkori szellemi életet tárgyaló részben csak elszórt utalások találhatók a szentkultuszok művészeti jelenségeire. Lehetőségeinél fogva a *Magyar művelődéstörténeti lexikon*ban jelenik meg a téma a legsokoldalúbban: egyrészt olyan általános címszavakban, mint például *szentté avatás*, *szenttisztelet*, *szentkirályok*, *hagiográfia*, *eréklyetisztelet*, másrészt az egyes szentekkel kapcsolatos szócikkekben, amit az alábbi táblázat szemléltet (3. ábra).

Ugyanakkor egyes szentek tárgyalásában komoly egyenetlenségek mutatkoznak, a legfeltűnőbb az ikonográfia esetében, ahol Szent Lászlót egy 42 oldalas, képekkel gazdagon illusztrált, szinte önálló tanulmányban mutatja be Kerny Terézia, viszont a többi Árpád-házi

Általános	Szent István	Szent Imre	Szent László	Szent Erzsébet	Szent Margit
szentté avatás (Klanciczay Gábor)	I. István (Kristó Gyula)		I. László (Makk Ferenc)		
szenttiszelet (Klanciczay Gábor)	István király törvényei (Jánosi Mónika)		László király törvényei (Jánosi Mónika)		
szentkirályok (Klanciczay Gábor)	István-legendák (Thoroczkay Gábor)	Imre-legendák (Klanciczay Gábor)	László-legendák (Klanciczay Gábor)	Erzsébet-legendák (Gecser Ottó)	Margit-legendák (Klanciczay Gábor)
hagiográfia (Klanciczay Gábor)	Intelmek (Havas László)		László-ének (Vízkelety András)	Erzsébet-apácák (szerk.)	Szent Margit élete (Madas Edit)
ereklyetiszelet (Lux Etelka- Széphegyi F. György)			László király ikonográfiája (Kerny Terézia)		
			Szent László-herma (Kiss Erika)		

3. ábra. Árpád-házi szentek
a Magyar művelődéstörténeti lexikonban (saját szerkesztés)

szentre legalábbis ikonográfiai vonatkozásban egyáltalán nem jutott külön szócikk. A lexikon fontos tulajdonsága, hogy a hús szócikkból több mint 120 utalás vezet el további, a témával részben kapcsolatos szócikkhez, néhány említésképpen: ferencesek, Franz Anton Pilgram, Ráskai Lea, oltár, egyházi év, Ómagyar Mária-siralom, magyar nyelvű kódexirodalom, Jókai-kódex, Szent László pénzei, Legenda Aurea, Temesvári Pelbárt, Laskai Osvát, Érdy-kódex, Tihanyi Kódex, koronázási jelvények, reprezentáció, zarándoklatok, kápolna, pannonhalmi bencés apátság stb.

KONKLÚZIÓK

Interdiszciplinaritásról szólva nem kell feltétlenül egymástól távol álló tudományterületek együttműködésére gondolni, hanem ez kisebb, akár egymással rokonságban álló részterületek összefogását is jelentheti.¹⁸ A művelődéstörténet nagyon is alkalmas arra, hogy több tudomány kutatási módszereit, szemléletét is érvényesítve egy újfajta szintézisbe ötvözve ösztönözzön új projektekre. Az említett művelődéstörténeti kézikönyvek szándéknyilatkozataiban fontos kritériumként szerepelt az interdiszciplinaritás, ugyanakkor a gyakorlat más arcot mutatott. A *Magyar művelődéstörténeti lexikonban* elsősorban a szócikkek sokoldalúsága és az utalások gondossága miatt nagyobb előrelépés történt a szintézis felé, azonban ennek nehézségeit Kőszeghy Péter szavai is jól jellemzik:

„ezt a felfogást nem könnyű egy ilyenfajta könyvben megjeleníteni. Nem is sikerült. Az én eredeti koncepcióm és a megvalósult 13 kötet messze áll egymástól. De ez nem baj, hiszen minden főszerkesztő hozott anyagból dolgozik, hacsak nem egyedül írja meg az összes kötetet. A kollégák elképzeléseihez, világlátásához, felkészültségéhez alkalmazkodni kellett. Lehet, hogy a minden mindennel összefügg típusú elképzelést éppen az internetes változat fogja sokkal jobban megvalósítani, ahol a linkek révén az anyag inkább tud kapcsolódni és kibomlani, mint egy lineáris és az ábécé rendjének alávetett olvasást követő lexikonban.”¹⁹

JEGYZETEK

- ¹ *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, eds. Robert FRODEMAN, Julie THOMPSON KLEIN és Carl MITCHAM, Oxford, Oxford University Press, 2010.
- ² Robert FRODEMAN, *Introduction = The Oxford Handbook of Interdisciplinarity...* i. m., XXX.
- ³ http://www.dfg.de/download/pdf/dfg_im_profil/evaluation_statistik/statistik/bericht_fachuebergreifende_begutachtung.pdf
(letöltés: 2015. április 9.)
- ⁴ http://www.dfg.de/dfg_profil/foerderatlas_evaluation_statistik/statistik/statistische_berichte/bericht_interdisziplinaritaet/index.html
(letöltés: 2015. április 9.)
- ⁵ http://www.dfg.de/dfg_profil/foerderatlas_evaluation_statistik/statistik/statistische_berichte/bericht_interdisziplinaritaet/index.html
(letöltés: 2015. április 9.)
- ⁶ Beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia honlapján az előadásokról és a vitáról, http://mta.hu/tudomany_hirei/ut-az-interdiszciplinaritashoz-96991/ (letöltés: 2015. április 9.)
- ⁷ A művelődéstörténet helyzetéről általában *A művelődéstörténet problémái*, szerk. MONOK István, Budapest, Balassi Kiadó, 2003, a kutatásokról MONOK István, *A művelődéstörténeti kutatásokról*, Magyar Tudomány, 2006, 818.
- ⁸ DOMANOVSKY 1, 17–18.
- ⁹ DOMANOVSKY 1–5.
- ¹⁰ <http://www.mek.oszk.hu/09100/09175/html/tartalomjegyzek.html>
(letöltés: 2015. április 9.)
- ¹¹ KÓSA 1998–2006.
- ¹² KÓSA László, *Előszó* = KÓSA 2003, 9–10.
- ¹³ Az adatok JOLSAI Júlia interjújából származnak, amelyet 2013. június 27-én készített KÖSZEGHY Péterrel a *Könyvhét* című lapban, lásd <http://www.konyv7.hu/magyar/menuPontok/felso-menusor/folyoirat/elkeszult-a-magyar-mueveldestorteneti-lexikon>
(letöltés: 2015. április 9.)
- ¹⁴ KÖSZEGHY Péter előszava = MAMÜL I, 7.
- ¹⁵ DOMANOVSKY 1, 421–422. (BALANYI György)
- ¹⁶ DOMANOVSKY 1, 446–449. (SZILÁGYI Loránd)
- ¹⁷ KÓSA 2003, 107–110. (BERTÉNYI Iván)
- ¹⁸ A közelmúltban két bölcsészettudományi területen is sikerrel megvalósult interdiszciplináris projekt: *A mecénás Nádasdy Ferenc, Az arisztokrata udvari kultúra formái a 17. századi Magyarországon*

(<http://www.barokkudvar.hu>), illetve az *Obeliscus – a kora újkor folyóirata* (<http://www.obeliscus.hu>).

- ¹⁹ JOLSAI Júlia interjúja KÖSZEGHY Péterrel a *Könyvhét* című lapban 2013. június 27-én, lásd <http://www.konyv7.hu/magyar/menupontok/felso-menusor/folyoirat/elkeszult-a-magyar-muvelodestorteneti-lexikon> (letöltés: 2015. április 9.)

ÁCS PÁL

A „második természet” Irodalom és művelődéstörténet

SZÖVEGIMMANENCIA?

Az irodalomtudomány feladata az irodalmi szövegekkel való foglalatosskodás. Működésének határai értelemszerűen egybeesnek az irodalmi mű határaival. Magát az irodalmi művet sokan – a szövegimmanens értelmezői eljárások hívei – olyan nyelvi műalkotásnak látják, amely autonóm, önmagában zárt és tökéletes.¹ Szemük előtt élesen kirajzolódik a mű – voltaképp áthatolhatatlan – határa. Számukra az irodalmi alkotás „vak dió, melyből nincs mód kitörni”,² és amelybe nem lehet betörni se. Az irodalomtudománynak – szerintük – semmit sem kell tekintetbe vennie, ami a mű mögött, alatt vagy fölött található. Más iskolák épp ellenkezőleg vélekednek, szerintük a műalkotás parttalan, határtalan: voltaképpen az olvasó alkotja meg a művet, és az ő térben és időben szüntelenül változó (értékelő–értő–értelmező) befogadói tapasztalatai mentén az alkotás folyamatos átformálódáson megy át.³ Megint mások úgy vélik, hogy az írásmű maga szabja meg határait, maga „írja önmagát”.⁴ Akár így van, akár úgy, akár pedig amúgy, egy biztos: kívülről, erőszakosan és mesterségesen nem jelölhetők ki ezek a határok. Mert – és maradjunk most a part-metaforánál – a műnek nincs biztos medre: olykor messzire visszahúzódik az eredeti partvonalától, és érként csordogál, máskor viszont átbukik azon, és a „tévelygő ár” elsodorja „az elszakadt sövényt, jelzőkarókat, gátakat”.⁵

Irodalom és művelődéstörténet határa – számomra – épp ilyen rejtélyes, kiszámíthatatlanul változó partszakasz.

ZENE ÉS SZÓ

A *tyúk*, A *medve*, Az *óra* stb. – jól ismerjük Haydn szimfóniáinak elnevezéseit és a zeneirodalom számtalan hasonló – olykor ténylegesen programzenei alkotásokat jelölő - zeneműcímeit. Az is igaz, hogy bármennyire is kotkodácsolásnak, brummogásnak vagy ketyegésnek hallatszik a Haydn-zene, ezek a megnevezések aligha érintik a muzsika valós szövetét, textusát. Érdeemes persze elgondolkodni azon, hogy miért érezzük oly távolinak ezekben az esetekben a jelet (a címet) a jelölttől (a zenedarabtól). Alighanem azért, mert a cím vulgáris érzéketességgel egyetlen (jöllehet nagyon jellegzetes) hangzásra szűkít le egy roppantul összetett akusztikus jelenséget. Történetileg alakult úgy, hogy a romantika kora óta leginkább a zenében véljük felfedezni a művészet autonómiáját, immanenciáját. Általában azért ódzkodunk attól, hogy a zeneműveket a programzenei jellegű megnevezések szűk keretein belül értelmezzük, mert már nem hiszünk abban, hogy a zene a belső és külső természet – valamely látvány, hang vagy hangulat – közvetlen utánzata lenne.⁶ Ily módon lesz a *Tyúk*, a *Holdfény* vagy a *Holtak Szigete*⁷ mint megnevezés olyan kontextussá, amely élesen elválik a zenei mű textusától. Arisztotelész ezt még nyilván másképp gondolta, amikor azt mondta, hogy „a fuvola- és lantjáték nagy része, egészben véve mind utánzás”.⁸ Valójában persze ma sem gondoljuk ezt másként, ha nem képekkel és hangulatokkal, hanem szövegekkel hozzuk kapcsolatba a zenét. Zene és szöveg egymásra utaltsága, egymást imitáló gyakorlata oly nyilvánvaló, hogy az esetek többségében eldönthetetlen, melyik tekinthető a másik kontextusának. A szöveg zeneisége és a dallam szövegszerűsége evidenciának számít. (Rousseau „zenei prózának”⁹ nevezi stíluseszményét, Nicolaus Harnoncourt pedig „beszédszerű zenének”¹⁰ a sajátját.) A *parlando* és *cantabile* például nemcsak előadási utasítások, hanem metrikai-ritmikai figurák. Zene és szöveg elválaszthatatlanul összekapcsolódik akkor is, amikor – például az egyházzében, a dalokban, az oratorikus művekben és az operákban – a szöveg keletkezése nyilvánvalóan megelőzi a dalt.¹¹ Muzsika és beszéd örök interakciójának folyamatában az sem meglepő, ha a költői szöveg zeneként viselkedik (például Mendelssohn *Szentivánéji álom* kísérezzenében vagy Benjamin Britten számos

művében, különösen a *Háborús requiemben*), illetve ha (például a modern hangköltészetben, például Palasovszky Ödön, Weöres Sándor, Szilágyi Ákos, Szkárosi Endre verseiben) a vers tiszta, konkrét jelentés nélküli hangzasként mutatkozik meg.¹²

KÉP ÉS SZÓ

A képzőművészet európai fejlődése is leírható az autonómia megszerzésének folyamataként: hosszú volt az út Apellész megszólalásig élethű szőlőfürtjétől (melyre rászálltak a madarak) Malevics négyzetéig.¹³ Nem a korstílusok egymásra következő sorozatára vagy a látás- és ábrázolásmód lassú átalakulására gondolok, hanem a vizuális kultúra elmélyülő önismeretére. A művészet fokozatosan igyekezett eleinte minél valóságosabb lenni, majd utóbb megszabadulni az utánzás, a természetábrázolás gyakorlatától, így jutott el a tárgyak világából egy tárgynélküli térbe, ahol a mű levetkezte a külvilágra vonatkozó referenciáit, és immár csakis önmagára utalt: így vált a kép önmagát jelentő mű-tárggyá.¹⁴ Magritte pipája, mely köztudomásúlag „nem egy pipa”, ennek a folyamatnak szimbolikus végpontja lehet.¹⁵ Arisztotelész bizony ezt is másképpen gondolta: „Azért örvendenek a képek nézői, mert szemlélet közben megtörténik a felismerés, és megállapítják, hogy mi micsoda, hogy ez a valami éppen ez, és nem más.”¹⁶ De vajon nem így gondolkodunk ma is, ha a kép nem a látható világra, hanem szövegekre, illetve szövegek jeleire, betűkre, betűsorokra utal? Paradox módon a vizuális művészet azzal a mozdulattal, amellyel „elfordult” a természettől és önmagára talált, egyszersmind gyakran odafordult a szövegkultúrához. Míg a képi ráismerés esztétikuma lassan elenyészett, addig a szövegutalások, betűk, feliratok fokozták a vizuális műalkotás artisztikumát.¹⁷ A középkori ír kéziratoktól a reneszánsz feliratokon és miniatúrákon, az emblémaművészetben, a barokk képverseken, William Blake fantasztikus szöveg-képein, a szecesszió és az art deco betűkultuszán, valamint a kubisták betű- és számsablonjain át a legújabb vizuális költészetig és a testre írt szavak performanszművészetéig élt és szüntelenül megújult kép és a szó inspiratív egymásra hatása.¹⁸ (1–2. ábra) A szövegszerűség felé mozduló képben

és a képként megjelenő szövegben látványosan megmutatkozik textus és kontextus kreatív egymásba olvadása.

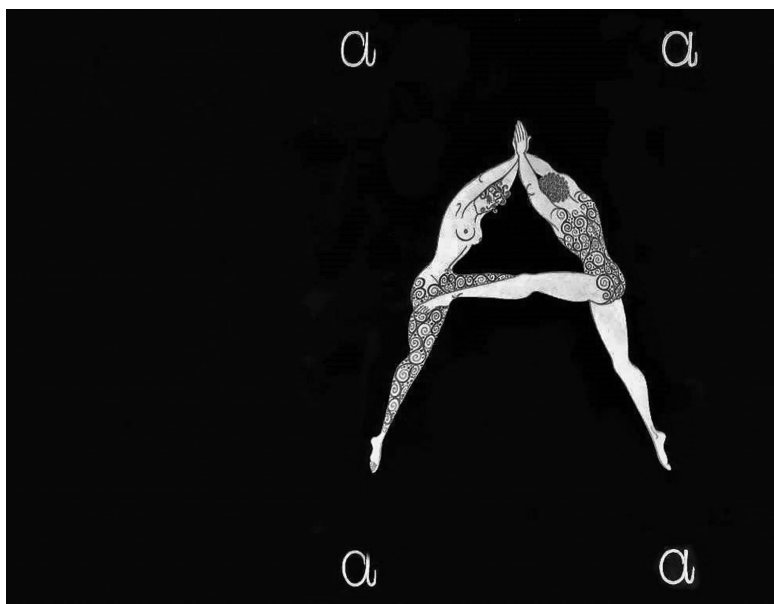

1. ábra. Michelangelo Pietájának felirata, 1498–1500, Róma, Szent Péter-bazilika

Szókép

Balassi Bálint *Júlia*, két szemem... kezdetű verséből idézek:

*Duna lefoltába rugaszkodott sajka
mely sebességgel mégyen,
Táncát ő úgy járja, merőn áll dereka,
mintha csúszna sík jégen,
Valahová lépik, sok szemek kísérik
csudálván, jár mely szépen.*

2. ábra. Erté (Romain de Tiroff), Art deco abc, szerigrafia

Vajon mit *látunk*, amikor ezt *olvassuk*, arról nem is beszélve, hogy mit *hallunk* (tekintetbe véve, hogy a Balassi-verseknek dallamuk is van)?¹⁹ Bizonyos értelemben persze semmit, hiszen Balassi költeménye minden képszerűsége ellenére „csak” egy szöveg, amely sohasem nyújthat valóságos vizuális élményt. Egy kép befogadása alapvetően másképpen történik, mint egy szövegé, képszerűség és szövegszerűség között nagyon jelentős a különbség. A szókép – a *trópus* közkeletű elnevezése – nem más, mint egy metafora, amely elfedi a vizualitás és textualitás eltérő karakterét.²⁰ Amit itt *látunk*, az tehát nem egy tánc, hanem egy költői szöveg. Ha tényleg látnánk a táncát egyenes derékkal lejtő nőt, nem lenne ott sem sajka, sem jég. Igaz. És mégsem mondhatunk le arról, hogy ezt a szöveget táncként értelmezzük. Ha nem így tennénk, az irodalom lényegét hagynánk figyelmen kívül: azt az egyedülálló lehetőséget, hogy – amikor szembesítjük a szöveget saját fikciós képességeinkkel – „lelki szemeinkkel” olyasmit „láthatunk”, amit egyébként nem láthatnánk soha. Júlia táncát. Nem tudjuk rekonstruálni a hölgy tánclépéseit, mégis látjuk, ahogy táncol. Kosztolányi Dezső *A szegény*

*kisgyermek panaszai*ban költőien, egyszersmind didaktikusan, lépésről lépésre írja le ezt a befogadói tapasztalatot:

*Mély éjeken hányszor nézlek, te Térkép,
 hogy sistereg fehéren künn a hó,
 Így rohanok egy pirinyó vasúton,
 s ringat tovább egy pirinyó hajó. [...]
 Az óceánon vezetem a tollam
 azt mondom csöndben: itten nyugalom van,
 sápadva mondom, hol kékebb a festék:
 itt viharoktól vemhesek az esték,
 és tollammal, ha nem lát senki-senki,
 a festett vízből hínárt emelek ki.*

*Az ablakon fehért fehérre hímez
 a fagy, akár egy kínai leány.
 Apám szivarja füstölög az útra,
 és nesztelenül iszom a teám.
 A villanyunk – Aequator napja – lángol,
 a kis vasút is mintha zengene.
 A mély s a messze egy ütemre lüktet,
 és zúgni kezd a térkép tengere.*

Balassi és Kosztolányi versei immanens irodalmi szövegek, mégis – irodalmiságuk²¹ lényegisége révén – átnyúlnak egy másik világba, ami már nem közönséges szöveg, nem is pusztán vers, hanem tánc, amit látunk, és tenger, amelyből hínárt emelünk ki. A művelődéstörténetre is figyelő irodalomtörténész erre a másik, szavak által létrejövő, szavakon túli, imaginárius²² világra tekint, és – ilyenformán – nagyon is érdekli az, ami „a mű mögött, alatt vagy fölött található”.²³

INTERMEDIALITÁS, INTERDISZCIPLINARITÁS

Mi csak a színtiszta irodalommal foglalkozunk – hangoztatják a szigorúan szövegimmanens értelmezők. Az irodalmárnak nem feladata az

effajta „hínárban” kutakodni. Az már egy másik szakma – mondják –, nevezhetjük bárminek, akár művelődéstörténetnek is, arról úgysem lehet tudni, hogy pontosan micsoda, nekünk ahhoz már semmi közünk. A művelődéstörténet – gondolják –, ha úgy tetszik, egy egyszerű kivonási művelettel meghatározható: nem más ez, mint egy maradék. Vegyük a műegészt, a műélményt, a mű teljes reprezentációját, konnotációit, forrásbázisát, korábbi értelmezéseit, a szöveg kapcsolatait más, szövegen túli diszciplínákkal stb., vonjuk ki mindebből a szövegimmanenciát. Ami marad, az az irodalmi mű művelődéstörténeti karaktere, vonatkozásrendszere. Azzal mi nem törődünk, csinálja, aki akarja – mondjuk, a művelődéstörténész.

De vajon tényleg elvégezhető ez a számtani művelet? Aligha.

A *Magyar művelődéstörténeti lexikon*ba számos szócikket írtam a régi magyar irodalom különböző alakjairól. Ha a fenti számítást elvégzem a költő Rimay Jánosról szóló szócikken,²⁴ akkor durván 90% szövegimmanens értelmezésre jut 10% egyéb (Rimay tudvalevőleg nemcsak költő, hanem könyv- és műgyűjtő, diplomata, ceremóniamester stb. is volt), a cikk tehát 10%-ban művelődéstörténeti jellegű. A Naprágyi Demeterről, Rimay barátjáról, a művészetpártoló humanista főpapról szóló cikkben²⁵ viszont csak 10% szövegimmanencia található, a többi 90% (diplomácia, teológia, műgyűjtés, könyvtárépítés, akadémizmus stb.) már szintiszta művelődéstörténet. Ámde – kettejük levelezéséből tudjuk – Rimay és Naprágyi nemcsak hogy nagyon jóban volt egymással, de eszmét is cseréltek szinte mindenről, ami érdekelte őket, ahogyan az humanistáknál szokás volt. Tehát Rimayt roppantul foglalkoztatta Naprágyi 90 százaléka, miként Naprágyit is a Rimay 90 százaléka. Következésképp az egyik fél 90 százaléknyi szövegimmanenciáját átértelmezi a másik fél 90 százaléknyi művelődéstörténeti aktivitása, és fordítva. Így – és ennél sokkalta bonyolultabban – mozog (és így mozgott a régiségben is) az „irodalom gépezete”.²⁶

Ha pedig így van – márpedig így van –, akkor joggal kérdezhetjük meg azt is, hogy miként hat az egyik 90% a másikra? Hogyan működik az intermedialitás és az interdiszciplinaritás, ami alighanem a művelődéstörténet lényege?

AKHILLEUSZ PAJZSA

Említettem, hogy az irodalomtudomány az irodalmi művekkel foglalkozik. Gondolom, ha az irodalmi mű letér megszokott pályájáról és a szövegszerűségből a képszerűségbe, az imagináriusba hajlik, akkor illik, hogy a vele foglalkozó tudomány kövesse. Jó esetben követi is.

Vajon micsoda Botticelli *Venusa*? Természetesen egy kép. Egyszermind egy legendás, elveszett ókori műnek, Apellész *Venus Anadyomené*ének az újjáalkotása, újjászületése. De Aby Warburg klasszikus tanulmányából azt is tudjuk, hogy a festmény minden részletében Angelo Poliziano versein alapul. Poliziano szövege szolgáltatja a képhez az ötletet, a *concettót*, itt tehát egy ma is látható kép és ma is olvasható szövegek tényleges kölcsönhatásáról van szó.²⁷

Micsoda az a képleírás, amely Janus Pannonius *Marcellus-panegiricus*ában olvasható? Természetesen egy szöveg. A költő ebben a művében pontosan követi Lukianosz leírását Apellész *Rágalom* című festményéről, amelyet egyébként Botticelli szintén megfestett. Janus képleírása azonban „csupán” szöveg, amely egy másik – ókori – szöveget imitál, valós képi előzménye aligha van. Egy másik versében Janus leírja Andrea Mantegna kettős portréját, amelyen ő maga és barátja, Galeotto Marzio volt látható. A képleírás (*ekphrasis*) ez esetben olyan szöveg, amelyet egy, a vers keletkezésekor kétségtelenül létezett, de ma már nem látható kép inspirált. Micsoda a Várad képzőművészeti emlékeiről is megemlékező költemény? Természetesen szöveg, amelynek kimutatható szöveges előzményei (is) vannak. Szövegek és képek ilyenén egymásra hatását – humanista szövegek képi invenciójának mechanizmusát – Ritoókné Szalay Ágnes Janus-tanulmányaiból ismerhetjük meg.²⁸

Mindezen művekre egyetemesen vonatkozik az a klasszikus megállapítás, amelyet Lessing tett az irodalmi képleírások legrégebbikéről és legjobbjáról: Homérosz Akhilleusz pajzsáról szóló *ekphrasis*áról az *Iliász* XVIII. énekében: „a festészet a maga utánzásaihoz egészen más eszközöket vagy jeleket használ, mint a költészet”.²⁹ Vagyis a szöveg nem érzékelteti a teret, a perspektívát, a kép viszont csak nehézkesen mutatja az időt. (Tegyük hozzá, a *mimészis*nek eltérő módozatai és eszközei vannak: például két egyszerre elhangzó szöveg üres zaj

csupán, míg az együtt megszólaló zenei hangok csodás harmóniát alkotnak.) Ezért, mondja Lessing, a festészet a maga „együttlétező kompozíciójában” a cselekmény egyik pillanatát, míg a költészet a maga „folyamatos utánzása közben a testeknek csak egyetlen tulajdonságát használja föl”. Lessing egy régi vitában próbál itt igazságot tenni. A pajzsot értelmező elődei (idősebb Scaliger, Perrault, Terrasson és mások)³⁰ azzal a „vádall” illették Homéroszt, hogy olyan fiktív tárgyat alkotott, amelynek valós létezése képtelenség. Homérosz – szerintük – annyi szereplőt és epizódot helyez a tárgyra, amennyit még egy isteni fegyverkovács sem tud egyetlen pajzson ábrázolni. Ráadásul a pajzs az időben egymást követő eseményeket jelenít meg: itt szántanak, ott betakarítanak; az ostromlott városból lovasok törnek ki, majd egy folyóparton csatába szállnak az ellenséggel; oroszlánok támadnak a nyájra, a pásztorok üldözni kezdik a vadakat, de mire elérik őket, azok már szétérték zsákmányukat.

Kitűnik, hogy az irodalmi mű ábrázolhatóságának kérdését Lessing valós problémaként kezeli, eltöpreng a lehetséges megoldásokon,³¹ ám végül is elveti azokat a kortárs kísérleteket, amelyek a tárgy megrajzolásával, „rekonstruálásával” próbálták igazolni, hogy Akhilleusz pajzsa vizuálisan is elképzelhető.³² (3. ábra) Velük szemben Lessing azzal az ötlettel állt elő, hogy Homérosz voltaképpen nem a pajzsot írja le, hanem annak keletkezését, Héphaisztosz kovácsisten munkálkodását, amely valóban cselekvés. Összeveti Akhilleusz pajzsát Aeneas pajzsának vergiliusi bemutatásával az *Aeneis* VIII. énekében.³³ Most úgy mondanánk, hogy Lessing szemében Aeneas pajzsa egy rögzített kameraállásból felvett primitív filmhez hasonló, míg Akhilleusz pajzsa mozgó kamerával készült, közelképeket nagytotállal váltogató, éles snittekkel operáló filmen jelenik meg.³⁴ Arra azonban nem tér ki Lessing, hogy a különbség nem Vergilius és Homérosz pajzsai, hanem szövegei közt mutatkozik meg: klasszikus imitációról van szó, amely átformálja mintáját, Homéroszt. A pajzs tehát vizuálisan elképzelhető, mondja Lessing, de a homéroszi leírás nem a tárgyról szól. Ily módon nem is szükséges oly sok apró jelenetet „képzeln” a pajzsra, mint azt a rekonstruktőrök tették, vélte a német esztéta. Világos tehát, hogy Akhilleusz pajzsát maga Lessing is valószínű (*verisimile*) tárgyként gondolta el. Talán meglepő, de így tesznek a legmodernebb elemzések is,

amikor Homérosz eljárását a reprezentáció reflexív és tranzitív módzatainak keverésével magyarázzák: az előbbi Héphaisztosz munkálkodására, az utóbbi annak eredményére, a pajzsra vonatkozik.³⁵

Kevesen gondolnak arra, hogy van olyan kép, amely csak a képzetben – vagy ami gyakran ugyanaz: az emlékezetben – létezik. Megpróbálhatjuk lefesteni, de ez már egy másik kép lesz, nem *az*. (4. ábra) Egyet lehet tenni: meg lehet próbálni – egyszerű vagy „szárnyas” szavakkal – szövegben elbeszélni, amit láttunk, amire emlékezünk. Pompejiben találtak egy freskót, amelyen Thetisz istennő látható, amint Héphaisztosz megmutatja neki az éppen elkészült pajzsot.³⁶ Thetisz azonban nem a Homérosz elbeszélte eseményt látja azon – hanem önmagát.

3. ábra. Philip Rundell, Akhilleusz pajzsja, rekonstrukció Alexander Pope nyomán, 1821, London, Royal Collection Trust

4. ábra. Albrecht Dürer apokaliptikus álma, 1525, akvarell,
Kunsthistorisches Museum, Bécs

Micsoda tehát Homérosz pajzsléírása? Kép is, szöveg is. Méltán nevezték az ókorban Homéroszt a festészet tanítómesterének.

UT PICTURA POESIS?

Van-e átjárás az irodalomtudomány, az irodalom világa, az irodalom kifejezésrendszere és a képzőművészet (és a többi művészeti ág) között – tették, teszik fel a kérdést sokan.³⁷ Lessing nyomdokain haladva egyre inkább azt mondhatnánk, hogy – szigorú értelemben – nincs. A művészi utánzás különféle módozatai *közvetlenül* nem feleltethetők meg egymásnak, tudományos értelemben a művészetek nem világíthatók meg egymásból.³⁸ Az orosz formalista Jurij Tinjanov nagyon határozottan fogalmazott: „a költészet specifikus konkrétsága homlokegyenest ellentétes a festői konkrétsággal: minél elevenebb, minél érzékletesebb a költői nyelv, annál kevésbé fordítható le a festészet nyelvére”.³⁹ Akkor is így van ez, ha azonos stíluskorszakokról – reneszánszról, barokkról, klasszi-

cizmusról stb. – beszélünk a zenében, az irodalomban és a képzőművészetben, és akkor is, ha például a retorika szabályait egyaránt alkalmazza az irodalom és a zene.⁴⁰ Az *ut pictura poesis* tehát technikai értelemben nem működik. Szellemi, kulturális vonatkozásban azonban igen.

Erwin Panofsky idézi Dante *Purgatóriumának* XI. énekét: „Lám, festészetben Cimabue tartott / minden teret, és ma Giottót kiáltják: / s amannak híre éjszakába hajlott. / Így Gídó Gídót, egymást sorba váltják / a költők; - s él már tán, ki úgy kinyomja mindkettőt, mint fészekbül a madárkát.”⁴¹ A költő arról beszél, hogy amiként Cimabue fényét, dicsőségét elhomályosította Giotto, ugyanígy van ez a költészetben is: az egyik Guido dicsőségét a másik Guido öröklí, és majd a két Guidót is túlszárnyalja valaki, és ez a harmadik (aki nyilván maga Dante) el fogja homályosítani mindkettőt. Dante tehát a képzőművészet folyamatait szellemi, kulturális értelemben igenis átvihetőnek vélte az irodalom világába, és fordítva. Nem kizárt, hogy az idézett részletben valamilyen módon az *édes, új* „realizmusról” van szó, hiszen Giotto művészetében épp a realizmust csodálták a régiek.

Vajon növelik-e ezek a szövegen túlmutató, szövegen kívüli tartalmak az irodalmi mű értékét? Számít-e az, hogy a könyvet ki olvasta? Kinek a könyvtárában volt meg? Mennyire volt népszerű? Hatott-e saját korában? Mennyi utalás van benne? Lényeges-e, hogy a kép milyen gyűjteményekben volt meg, hányan másolták, előképe volt-e más képeknek?

Igen is, nem is, vagy attól függ – mondhatnánk. Egy bizonyos: szinte minden műnek van olyan része, amely nem közvetlenül a sajátja, amit másoktól kapott és másokra átörökít. Ezt nevezi Aby Warburg a mű „második természetének”, megkülönböztetve a mű „első természetétől”,⁴² amely teljesen egyedi, amit nem lehet kimetszeni az alkotás szövetéből.

Vajon része-e ez a kulturális hozadék, ez a „második természet” is az értékképződés, a kanonizálódás folyamatának? Bonyolult kérdés. Végző soron az igazi mű az „első természetből” fakad, amely mindezeket a „második természethez” tartózkodó művelődéstörténeti vonatkozásokat idézőjelbe teszi, bevonja saját valóságába, és ilyen módon valóban létrejön az a bizonyos szövegimmanencia. A génusz kitüntető jegye az egyediség, különlegesség, kezdeményezés, az idioszinkrázia, mondja Aby Warburg.⁴³ Ebből a szempontból (de csakis ebből) a régiség és a modernség nem különbözik egymástól.

JEGYZETEK

- ¹ Emil STAIGER, *Die Kunst der Interpretation. Studien zur deutschen Literaturgeschichte*, Zürich, Atlantis, 1963.; Uő, *Az interpretáció művészete*, Athenaeum, 3(1995), 1, 87–108.
- ² BABITS Mihály, *A lírikus epilógia*.
- ³ Hans Robert JAUB, *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – irodalmi hermeneutika. Irodalomelméleti tanulmányok*, vál. és az utószót írta KULCSÁR SZABÓ Zoltán, Budapest, Osiris, 1997; Wolfgang ISER, *Az olvasás aktusa. Az esztétikai hatás elmélete*, ford. HÁRS Endre = *Testes könyv*, 1, szerk.: KISS Atilla, KOVÁCS Sándor, ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus, 1996, 241–264.
Uő, *A fiktív és az imaginárius*, ford. MOLNÁR Gábor Tamás, Budapest, Osiris, 2001.
- ⁴ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „A regény, amint írja önmagát”. Esterházy Péter: *Termelési regény* = Uő, „A regény, amint írja önmagát”. *Elbeszélő művek vizsgálata*, Budapest, Tankönyvkiadó, 1987, 226–237.
- ⁵ BABITS Mihály, *Jónás imája*.
- ⁶ Mark Evan BONDS, *Absolute Music. The History of an Idea*, Oxford, Oxford University Press, 2014. Ugyanez a probléma felvethető az irodalmi művek illusztrációi kapcsán is: „Az irodalmi alkotás konkrétsága nem azonos festészeti szempontú konkrétságával.” Jurij TINYANOV, *Az illusztrációk* = Uő, *Az irodalmi tény*, ford. SOPRONI András, Budapest, Gondolat, 1981, 74–84.
- ⁷ Szergej RAHMANYINOV *A holtak szigete* című szimfonikus költeménye (1909) Arnold BÖCKLIN azonos című (öt változatban megfestett) képe nyomán keletkezett.
- ⁸ ARISZTOTELÉSZ, *Poétika*, ford. SARKADY János, Budapest, Magyar Helikon, 1974, 5.
- ⁹ Martin TURNELL, *The Rise of the French Novel: Marivaux, Crébillon Fils, Rousseau, Stendhal, Flaubert, Alain-Fournier, Raymond Radiguet*, New York, New Directions Publishing, 1978, 141.
- ¹⁰ Nikolaus HARNONCOURT, *A beszédszerű zene. Utak egy új zeneértés felé*, ford. PÉTERI Judit, Budapest, Editio Musica, 1988.
- ¹¹ KÖSZEGHY Péter, *Énekvers/szövegvers – a vers létmódja* = *Ghesaurus. Tanulmányok Szentmártoni Szabó Géza hatvanadik születésnapjára*, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Budapest, Reciti, 2010, 459–468.; ÁCS Pál, *A látható nyelv. A költészet vizuális képe a 16. századi könyvekben* = *Doromb. Közköltészeti tanulmányok*, 1, szerk. CSÖRSZ RUMEN István, Budapest, Reciti, 2012, 43–58.
- ¹² Úttörőnek számít PALASOVSKY Ödön, *Punalua* (Budapest, Uj Föld, 1926) című avantgárd akusztikus kantátája. Lásd még: SZKÁROSI Endre (szerk.), *Hangköltészet antológia*, Budapest, Artpool, 1994.

- ¹³ Charles ALTIERI, *Representation, Representativeness, and Non-Representational Art = Art and Representation. Contributions to Contemporary Aesthetics*, ed. by Ananta Charana SUKLA, Greenwood Publishing Group, Westport, CT, 2001, 243–262.
- ¹⁴ Kazimir MALEVICS, *A tárgynélküli világ*, ford. FORGÁCS Éva, Budapest, Corvina, 1986.
- ¹⁵ Michel FOUCAULT, *Ez nem pipa. Kép-képiség*, Athenaeum, 1(1993), 4, 147–148.
- ¹⁶ ARISZTOTELESZ, *Poétika...*, i. m. (8. jz.), 10.
- ¹⁷ Vö. Jan ASSMANN, *A varázsfuvola. Opera és misztérium*, ford. TATÁR Sándor, Budapest, Atlantisz, 126–132., 325–331.
- ¹⁸ KIBÉDI VARGA Áron, *A szó-és-kép viszonyok leírásának ismérvei = Kép-fenomenálvalóság*, szerk. BACSÓ Béla, Budapest, Kijarat, 1997, 300–329.; NÉMETH Csaba, *Una cum pictura: teológia, szöveg, kép*, Palimpszeszt, 1998, 11. szám (http://magyar-irodalom.elte.hu/palimpszeszt/11_szam/04.htm)
- ¹⁹ KÖSZEGHY Péter, i. m. (11. j.)
- ²⁰ Paul RICOEUR, *A retorika hanyatlása: a tropológia = Uő, Az élő metafora*, ford. FÖLDES Györgyi, Budapest, Osiris, 2006, 73–100.
- ²¹ Az orosz formalisták *lityeraturnoszty* (irodalmiság) fogalmára utalok, amely az irodalmi minőséget a költői nyelvnek a mindennapi nyelvhasználattól eltérő mivoltában ragadta meg. Lásd a Helikon folyóirat *A szó poétikája* című számát (1999/1–2).
- ²² ISER, *A fiktív és az imaginárius...*, i. m. (3. j.), 213–300.
- ²³ STAIGER, *Die Kunst der Interpretation...*, i. m. (1. j.)
- ²⁴ ÁCS Pál, *Rimay János* = MAMÜL X, 103–112.
- ²⁵ ÁCS Pál, *Naprágyi Demeter* = MAMÜL VIII, 126–129.
- ²⁶ BOJTÁR Endre, *Az irodalom gépezete. (Puskin és Esterházy)* = Uő, *Egy kelet-európeér az irodalomelméletben*, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1983, 159–178.
- ²⁷ Aby WARBURG, *Sandro Botticelli két festménye: a Vénusz születése és a Tavasz* = Uő, MNHMOΣYNH, ford. ADAMIK Lajos és mások, Budapest, Balassi Kiadó, Magyar Képzőművészeti Főiskola, 1995, 7–63.
- ²⁸ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi Kiadó, 2012 (Humanizmus és reformáció, 33.), 37–48., 59–92.
- ²⁹ Gotthold Ephraim LESSING, *Laokoón – Hamburgi dramaturgia*, szerk., ford. VAJDA György Mihály, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 128. – Mindenképp szükséges itt a könyv eredeti, teljes címét idézni: *Laokoon oder über die Grenzen der Malerey und Poesie. Mit beyläufigen Erläuterungen verschiedener Punkte der alten Kunstgeschichte*, Berlin, Voss, 1766. – Vagyis, ahogy a mű régebbi magyar fordításának címlapján áll: *Laokoon, vagy a festészet és költészet hatáiról*:

Futólagos fejtegetésekkel az ókori művészet történetének egyes pontjaihoz,
ford. és bev. BRAUN Zsigmond, Budapest, Franklin Társulat, 1877.

³⁰ Uo., 146.

³¹ Felvetődik benne, hogy talán a pajzs mindkét oldalát ábrázolások borították, így több epizód férhetett el rajta anélkül, hogy koncentrikus körökbe kellett volna azokat szorítani. Uo.

³² Jean Boivin francia filológus meg is rajzoltatta a pajzsot, koncentrikus körökbe rendezve a jeleneteket. Lásd uo.

³³ Uo., 143–145. Vö. Michael C. J. PUTNAM, *Virgil's Epic Designs. Ekphrasis in the Aeneid*, New Haven and London, Yale University Press, 1998.

³⁴ Lessing értelmezését a modern korban is elismerés övezi: Andrew Sprague BECKER, *The Shield of Achilles and the Poetics of Ekphrasis*, Lanham, Maryland, USA. Rowman & Littlefield, 1995, 9–22.; Oliver TAPLIN, *The Shield of Achilles within the 'Iliad'*, Greece & Rome, 27(1980), 1, 1–21. TINYANOV egyenesen „Lessing forradalmáról” beszél, i. m. (6. j.), 83.

³⁵ Leopoldo IRIBARREN, *The Shield of Achilles (Ilias XVIII, 478–608) and Simonides' Apothegm on Painting and Poetry (T101 Poltera). Some thoughts on the fruitfulness of a well-matched couple*, Poetica. Zeitschrift für Sprach- und Literaturwissenschaft, 44(2012), 289–312.

³⁶ Museo Archeologico Nazionale di Napoli. Vö. NACSINÁK Gergely András, *Akhilleusz pajzsa, avagy a képtelen rekonstruálása*, Liget Műhely – Szellemi Üzem, 2013. március 14. (internet)

³⁷ A művészeti ágak összefüggéseit filozófiai alapokon tárgyalta: Oskar WULFF, *Kritische Erörterungen zur Prinzipienlehre der Kunstwissenschaft*, Zeitschrift für Ästhetik und allgemeine Kunstwissenschaft, 12(1917), 1–34., 179–224., 273–315. – Erről legújabb: MAROSI Ernő, *Mire való a művészet-tudomány?* Előadás a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, 2015. április 23.

³⁸ Oskar Franz WALZEL, *Wechselseitige Erhellung der Künste. Ein Beitrag zur Würdigung kunstgeschichtlicher Begriffe*, Berlin, Von Rether und Reicher, 1917; *Uo, Gehalt und Gestalt im Kunstwerk des Dichters*, Berlin, Akademische Verlagsgesellschaft Athenaion, 1929. – Oskar Walzel Lessing tézisével szembehelyezkedve tagadta a művészetek közti határok áthághatatlanságának dogmáját. Képzőművészet és irodalom közt nem látott világos határvonalat. Heinrich Wölfflin stíluskategóriáit automatikusan alkalmazhatónak vélte az irodalmi alkotások elemzésekor. A prágai iskola formalistái elismerték Walzel kezdeményezésének újszerűségét, végső soron mégis Lessingnek adtak igazat, amikor ragaszkodtak költészet és képzőművészet különbözőségéhez: Jan MUKÁROVSKÝ, *Költészet és képzőművészet között = Uo, Szemiológia és esztétika. Válogatott tanulmányok*, szerk. BENYOVSZKY Krisztián, Pozsony, Kalligram, 2009, 210–239., itt 220–221., vö.: Herta SCHMID, *Oskar Walzel und die Prager Schule =*

Felix Vodicka 2004, k vydání připravila Alice JEDLIČKOVÁ, Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR, 2004, 18–47.; lásd még: Galin TIHANOV, *Vajon a modern irodalomelmélet miért Közép- és Kelet-Európából ered?* ford. SCHEIBNER Tamás, 2000, 2012. január–február, 76–91.

³⁹ TINYANOV, i. m. (6. j.), 75.

⁴⁰ Isolde AHLGRIMM, *Retorika a barokk zenében = Régi zene 2. Tanulmányok, cikkek, interjúk*, szerk. PÉTERI Judit, Budapest, Zeneműkiadó, 1987, 40–49.

⁴¹ Utalás Guido Guinizellire és Guido Cavalcantira, Dante költőelődjeire, a *dolce stil nuovo* kezdeményezőire. DANTE ALIGHIERI, *Isteni színjáték, Purgatórium*, 11, 94–99. (BABITS Mihály fordítása). Erwin PANOFKY, *Renaissance and Renascences*, Harper & Row, New York, 1972, 12.

⁴² WARBURG, i. m. (27. j.), 54.

⁴³ Uo.

GAZDA ISTVÁN

Tudománytörténet a magyar művelődéstörténetet összegző nagyobb munkákban

Tudománytörténeten a reáltudományok történetét értjük, ez a nemzetközi szakirodalomban használatos „*history of science*” magyar megfelelője. Sokan más tudományok történetével foglalkoznak, ebben az esetben a nyelvtudomány történetéről, a néprajztudomány történetéről, az irodalomtudomány történetéről stb. beszélünk, de ezek a diszciplínák nem tartoznak a klasszikus értelemben vett tudománytörténet fogalmköréhez.

Magyarországon a 19. században megjelent művelődéstörténeti irodalomtörténeti munkáknak már vannak tudománytörténeti fejezeteik, amelyek – tömören – a reáltudományi művekre, irányzatokra is hivatkoznak. Toldy Ferenc például, aki orvos is volt, irodalomtörténeteiben korrektil kitér a reáltudományi irodalom bemutatására is (1851–1853).¹

Ferenczy Zsigmond Jakab, az irodalomtörténész bencés szerzetes, az esztergomi gimnázium egykori tanára, 1854-ben olyan jellegű könyvet ad közre, amely már címében is utal a tudomány-tudományosság történetére.² Talán ez tekinthető az első olyan hazai kiadványnak, amely a tudományos irodalom és intézmények múltbeli adatainak fontosságára is felhívja a figyelmet. Ő maga később életrajzi lexikonokat állított össze,³ s abban is figyelemmel volt a régi magyar természettudósok munkásságára. Hasonló szellemben készítette az irodalom történetéhez kapcsolódó bibliográfiáját Márki József,⁴ a Budapesti Egyetemi Könyvtár neves szakembere.

A történettudósok közül elsőként talán Kerékgyártó Árpád akadémikus volt az, aki a művelődéstörténeten belül komoly hangsúlyt adott a tudománytörténészek által kiemelendőnek minősített eseményeknek is.⁵ Az 1859-ben megindított munkájában, tehát a korai századokat

magában foglaló művelődéstörténetében nem tér ki a reáltudományok történetére, hanem inkább a reáltudományi kifejezések etimológiáját elemzi, elsősorban csillagászati vonatkozásban „Az ősvallás viszonya a természethez” című fejezetben.⁶ Ő maga a Budapesti Tudományegyetemen 1866-tól 1890-ig adta elő a magyar történelmet és művelődéstörténetet mint a „Magyar történelem. I. tanszék” professzora. Az első tudománytörténeti naptárt még Albert Ferenc állította össze, amely a K. M. Természettudományi Társulat 1847-es naptárjaként látott napvilágot, ez mintául szolgálhatott a későbbi kronológiák összeállításainak.⁷ Az egyik ilyen nagy kronológiát éppen Kerékgyártó jelentette meg.⁸ Kronológiájában már jóval több természettudományos eseményre tér ki, s ezért is gondoltunk arra, hogy ezt a kötetét érdemes reprint kiadásban újra megjelentetni.⁹ Az akadémián neves egyetemi utóda, a cisztercita Békefi Remig tartott róla emlékbeszédet.¹⁰

Békefi 1893-ban lett egyetemi magántanár, 1898-tól a művelődéstörténet nyilvános rendkívüli, majd 1900 és 1911 között nyilvános rendes tanára az 1898-ban alapított „Magyar művelődéstörténelem” tanszéken. A témánkba vágó leghíresebb munkái a múlt oktatástörténetének, pedagógiatörténetének, iskolatörténetének alapvető kézikönyvei.¹¹ És emellett doktori iskolája „termékeit” az általa 1902-ben megindított „Művelődéstörténeti Értekezések” sorozatból ismerhetjük meg. Benne néhány tudománytörténeti dolgozat is napvilágot látott, köztük említendő az azóta sokak által idézett Arányi Erzsébet-féle munka a fertőző betegségek történetéről,¹² amely már a sorozat 58. kötete volt. Irányításával több mint hetven kötet jelent meg a sorozatban. Békefi később megvált az egyetemről, ahol utóda Domanovszky Sándor lett.¹³

Napvilágot látott még egy-két „magánkezdeményezésű” művelődéstörténet, köztük a Statisztikai Hivatal munkatársaként az ország könyvtárait 1866–1867-ben monográfiában összegző György Aladáré, aki 1875-ben és 1890-ben adott közre egy egyetemes művelődéstörténetet,¹⁴ ezek kitérnek a társadalomtudományok története vázlatos bemutatására, de a reáltudományok történetével a szerző nem foglalkozott.

De ezek sorában említendő Bihari Péter, a sokoldalúan képzett protestáns tudós is. Ő tanult a Sorbonne-on, valamint német, holland, belga és svájci egyetemeken, hazatérve tanított Szatmáron, majd

Budapesten, s ugyanitt egyetemi magántanári képesítést is szerzett. Nagyszámú szakkönyve közül témánkhoz elsősorban az 1884-es nagy monográfiája kapcsolódik.¹⁵ Műve második kötetében találkozhatunk a „Tudományos irodalmunk az ujkorban” című fejezettel, amely alapos áttekintést ad a társadalomtudományokról, de magát a természettudományokat csak elég szerényen tárgyalja.¹⁶ Szinte csak felsorolásszerűen utal a jelentős természettudósok, köztük Beythe, Miskolczi, Lippai, Csapó, Fridvalszky, Köleséri, Frankovich, Pápai-Páriz, Mátyus, Perliczi, Rácz, Weszprémi, Molnár János, Makó, Maróthi, Földi, Diószegi, Pethe munkásságára, és arra a szakterületre, amelyen az illetők működtek. Ezt követően a reformkorra rátérve már csak felsorolja a matematikában, természettudományokban és az orvostudományban működő akademikusok nevét.

A millennium tiszteletére íródott irodalomtörténetek közül a leg részletesebb tudománytörténeti összefoglalót a Beöthy–Badics-féle kétkötetes *Nagy képes irodalomtörténet*ben találjuk. Ez a legterjedelmesebb tudománytörténeti áttekintés, amely ebben a században magyar munkában napvilágot látott. Szerzője Pethő (eredetileg Petrovics) Gyula képzett természettudós, geológus és nagyon jó tudománytörténész volt, kitűnik ez a *Természettudományi Közönyből* is, amelynek 1871-től kezdődően egyik vezető szerkesztője volt, és segítette a Közönyt elindító s a tudománytörténeti kérdésekben is rendkívül járatos id. Szily Kálmán elképzeléseinek megvalósítását. Ő szerkesztette Szilynek az 1871-ben megjelent, s Gonda Bélával együtt összeállított „*Adalékok a Magyarországi természetbúvárok életrajzához*” című közleményét, amely jó néhány későbbi kutatás kiindulópontjául szolgált. A Társulattól megválva a kolozsvári egyetemen doktorált, majd a Földtani Intézetben dolgozott, s a *Földtani Közöny* egyik szerkesztője lett. 1900-ban ebben a minőségében volt munkatársa a nagy irodalomtörténeti vállalkozásnak, amelyben egy valóban alapvetőnek mondható félszáz oldalas áttekintést írt *A magyar természettudományi irodalom fejlődése és föllendülése* címmel.¹⁷ Ez az addigi legrészletesebb tudománytörténeti összefoglaló, amely hazai művelődéstörténeti-irodalomtörténeti kézikönyvben megjelent.

A millenniumi egyetemtörténetek és középiskola-történetek egy-szerre közölnek számos művelődéstörténeti és tudománytörténeti

adatot, gondolunk itt például Balogh Ferencnek a debreceni református kollégium történetét adattári rendszerben bemutató munkájára,¹⁸ vagy a lévai gimnáziumra,¹⁹ illetve a komáromira.²⁰ Ezeknél is komolyabb tudománytörténeti adatokat találhatunk a millenniumi egyetemtörténetekben,²¹ illetve a nagy millenáris kiállítás kilenckötetnyi összefoglaló anyagában.²²

A Szegeden, Vácott és Kolozsvárott tanító piarista tanár, Varju János művelődéstörténeti munkái közül kiemelkedik a Debrecenben 1907-ben közreadott, a magyar szellemi művelődés történetét tárgyaló, közel félezer oldalas műve.²³ Varju több helyütt is kitér a tudományos események vázlatos összegzésére.

Elsősorban a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlé*ben tette közzé technikatörténeti-ipartörténeti írásait a neves történettudós akadémikus, Takáts Sándor, akinek ezekből az írásaiból Benda Kálmán egy kötetnyi válogatást is összeállított.²⁴ Ezekben a dolgozatokban számos értékes tudománytörténeti utalás található, akárcsak Takátsnak a fővárosi piarista kollégium történetét bemutató munkájában, amelyben a legkorábbi hazai newtoniánus piarista tanárokról is részletesen beszámol, tegyük hozzá, hogy a hazai szakirodalomban: elsők között.

Domanovszky Sándor 1909-ben lett egyetemi magántanár a Budapesti Tudományegyetemen, majd 1914-ben vette át professzorként Békefi katedráját, s itt, vagyis a „Magyar művelődéstörténelem” tanszéken tanított egészen 1948-ig, s emellett szerkesztette a történeti szakma alapvető periodikáját, a *Századokat*, 1913 és 1943 között. 1955-ben bekövetkezett halála után Lederer Emma írt róla nagyobb nekrológot ugyanebben a periodikában.²⁵ Domanovszky elsősorban a művelődéstörténet társtudományát, az agrártörténetet állította doktori iskolája középpontjába, s e témakörben vezetésével tizenöt értékes munka született.²⁶

A Domanovszky által szerkesztett, jól ismert ötkötetes művelődéstörténetben²⁷ szerencsére több fejezetben is találkozunk tudománytörténeti kérdéskörökkel, s elsősorban ő honosította meg azt a gyakorlatot, hogy a szűkebb értelemben vett művelődés körébe a reáltudományok témakörei közül csak az egészségügy történetét sorolta. Az első és második kötetben Korbuly György írt a klasszikus századok egészségügyi helyzetéről, amelyet Héjja Pál folytatott, majd Korbuly

már az állami egészségvédelem felé vezető utat vázolta fel a negyedik kötetben. A zárókötetben Melly József vállalta az egészségügy történeti áttekintését, s ez a sorozat egyetlen kötete, amely az orvostudományon és egészségügyön túlmenően a reáltudományok más ágaira is kiter, mégpedig Szabó Gusztáv tanár úr jóvoltából.

Igen értékes az az egykötetes kézikönyv, amely az ezeréves Magyarország történelmének és kultúrájának a múltját volt hivatva összegezni 1939-ben,²⁸ és ezekre a kérdésekre is kitért. Nem mondhatjuk, hogy mindenre kiterjedő tudománytörténeti összefoglalót nyújt a kötet, de legalább igyekeztek a reáltudományok főbb ágaira utalni.²⁹ Hogy ezek a tanulmányok ne vesszenek kárba, többet is átvettünk közülük az általunk összeállított művelődéstörténeti olvasókönyvbe.³⁰

Kolozsvárott, majd Szegeden a bencés szerzetes Erdélyi László professzor, akadémikus adott elő történelmi tantárgyakat, köztük művelődéstörténetet, s utóbbiból készített is egy nagyobb tankönyvet.³¹ Elsősorban a középkori magyar művelődéstörténetet kutatta, de ezekben az összegzéseiben kevés reáltudományi leírással találkozhatunk. Kolozsvárott 1911-től volt a művelődéstörténet tanszék vezetője, Szegeden 1921 és 1938 között. A művelődéstörténet tanszéken utóda 1940-től az egyháztörténész Hermann Egyed lett, s mellette tanított 1946-tól Juhász Vilmos is, aki 1949-ben kivándorolt az Amerikai Egyesült Államokba, s a Columbián lett a művelődéstörténet tanára.³²

Szegeden az egyetemen készült egy kis művelődéstörténeti lexikon is 1937-ben,³³ főként Erdélyi László és a Hóman–Szekfű-sorozat kötetire alapozva. Szerzője, Zsámbéki László nem törekedett teljességre, ez csak egy kis kalandozás a legfőbb művelődéstörténeti fogalmak és problémák világában. A mű első kiadásához (1937) nem készült olyan mutató, amely feloldja az egyes szócikkek végén elhelyezkedő rövidítéseket, tehát magukat a forrásmunkákat. Amikor ezt a kötetet félszáz évvel később újra kiadtuk, akkor elkészítettük a rövidítések feloldását is,³⁴ aminek az akkor még élő idős szerző nagyon megörült.

Az 1927-ben megjelent Magyary Zoltán-féle kézikönyv,³⁵ *A magyar tudománypolitika alapvetése* egy remek művelődéstörténeti munkának is tekinthető, amely röviden összegzi néhány természettudományi kutatással foglalkozó intézetünk históriáját is. Kornis Gyula a magyar

művelődés történetéről több kötetet is publikált, utalván bennük a reál-tudományok kiemelkedő személyiségeire is.³⁶

Az 1905-től vallás- és közoktatásügyi miniszterként szolgáló Lukács Györgynek (aki nem azonos a filozófus Lukáccsal) megjelent egy nagy, kétkötetes művelődéstörténete, benne a reáltudományokra utaló adatokkal.³⁷ A mű első kötetében található egy nagy fejezet „Magyarország és a tudományos technika” címmel, s ezen belül olvasható Balogh Jenőnek az MTA-ról szóló általános történeti összefoglalója, amely azonban konkrét tudományos kutatási eredményekre nem hivatkozik. A mű teljesen egyenetlen, egy-egy szakterület nivós bemutatása mellett más szakterületek teljes hiányát érzékeljük. Kitűnő például Stark Lipótnak a magyar feltalálókra vonatkozó áttekintése,³⁸ Cholnoky Jenőnek a magyar felfedező utazókról szóló korrekt összegzése,³⁹ Győry Tibornak a tömör orvostörténeti összefoglalója⁴⁰ és Nagy Józsefnek a magyarországi pszichológia múltjáról szóló, kiemelkedően körültekintő írása.⁴¹

* * *

Az 1945 után megjelent összefoglaló irodalomtörténetek, köztük a „Spenót”-sorozat értékes tudománytörténeti fejezeteket is tartalmaz,⁴² bár a művelődéstörténeti szöveggyűjteményekben csak elszórtan szerepelnek reáltudomány-történeti olvasnivalók. Kósa László alapvető művelődéstörténetében – a klasszikus szemléletmódnak megfelelően – a tudománytörténeti diszciplínák közül minden egyes korszaknál szerepel az egészségügy történetének nivós összefoglalása.⁴³ Ebből a szempontból mintaszerű a mű harmadik, bővített kiadása.

A magyarságtudomány kategóriájába ritkán sorolnak be tudománytörténeti diszciplínákat, s ennek az elfogadott szemléletmódnak a korrekt megvalósítása a Kósa László által összeállított kézikönyv is.⁴⁴

Kosáry Domokosnak a 18. századi hazai művelődéstörténetről írt munkájában⁴⁵ mintaszerű tudománytörténeti fejezetek állnak, azok pontos bibliográfiai adatsoraival kiegészítve. Ez az összefoglaló az 1900-ban megjelent képes magyar irodalomtörténet tudománytörté-

neti fejezetével vethető össze,⁴⁶ mindkét mű részletesen tárgyalja a reál-tudományok valamennyi nagy ágát és kiemelkedő szereplőit.

A Szabolcsi Miklós, Kosáry Domokos és Németh G. Béla által szerkesztett magyar sajtótörténet⁴⁷ már csak egy-két reáltudományi lapra tér ki, úgyhogy a megjelent kötetek ebben a vonatkozásban mindenképpen kiegészítendők, elsősorban Batári Gyula kutatásaival.⁴⁸ Hasonló mondható a tízrészes *Magyarország története*-sorozat eddig megjelent köteteire, mert azokban is csak elszórtan találunk tudománytörténeti összefoglalókat, a megjelentek is elsősorban Vekerdí László kutatásaira épülnek.

Nemeskürty István különleges tulajdonsága az, hogy hatalmas adathalmazokból is jó szemmel tudja kiemelni a lényegét, ez mondható el művelődéstörténeti összefoglalójáról is,⁴⁹ amelyben utal a reál-tudományok néhány kiemelkedő eredményére is.

A *Pannon Enciklopédia* elindítói úgy tervezték, hogy a nagy diszciplínák mindegyikéről közreadnak egy-egy kötetet, a magyar történelem kiemelkedő eseményeiről, irodalmunk történetéről, a magyar flóráról és faunáról, a magyar ipar történetéről, földrajzunkról és így tovább. Közülük jó néhány meg is jelent már, s az első kötetben egy komoly terjedelmű tudománytörténeti bemutató is helyet kapott.⁵⁰ Az utóbbi évek egyik legnagyobb terjedelmű magyar tudománytörténeti összefoglalóját sikerült végül is közreadni az enciklopédiában, s a tervek szerint a múlt kiemelkedő magyar tudósairól egy önálló kötet is készülne.

Az ELTE-n nagyszámú hallgatónak adta elő a művelődéstörténetet B. Gelencsér Katalin, s részben számukra, részben kézikönyvként jelent meg kétkötetes szöveggyűjteménye,⁵¹ benne Németh G. Bélának a művelődéstörténeti diszciplínáról szóló tanulmányával. A kötet kronológiai részében több reáltudományi vonatkozással is találkozhatunk.

Hatalmas vállalkozásba kezdett Szentpéteri József, amikor a magyar kultúra és történelem egészét könyvsorozatba kívánta foglalni.⁵² Összeállítása nívós és sikeres lett, benne nagyszámú tudománytörténeti vonatkozással, és ahhoz kapcsolódó képanyaggal.

Makkai László, a neves történettudós gazdaságtörténeti és technikatörténeti kérdésekkel is behatóan foglalkozott, s az MTA megalakulásának 175. évfordulójára írt monográfiában remekül összegezte

az MTA-hoz kapcsolható technikatörténeti múltat, benne több tudománytörténeti kitéréssel. Makkai tehát igencsak járatos volt a közép-kori és újkori Magyarország és Erdély tudománytörténeti kérdéseiben is, különös tekintettel a református tudományosságra.

Nemrégiben jelent meg a *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor* címmel közreadott hatalmas sorozat első változatának záróköteté, s ebben az esetben már azt kell látnunk, hogy Kőszeghy Péter főszerkesztő a művelődéstörténet egészéhez tartozónak tekintette a reáltudományok történetének főbb összetevőit is. A szócikkek nívósak, körültekintőek, értékes bibliográfiai utalásokat tartalmaznak. A későbbiekben nyilván további részadatokkal lehet majd kiegészíteni az eddigieket, de azok már nem változtatnak azon, hogy az eddig olvasható összefoglalókat valóban kitűnőnek kell minősítenünk.

Az egyes tudománytörténeti szócikkek szerzői pontosan tudták, hogy kik azok a tudománytörténész elődök, akiknek a kutatási eredményeit, adatsorait érdemes átemelni ebbe a lexikonba. Így például az orvostudomány története kutatásakor alapvetőek Weszprémi István, Linzbauer Xavér Ferenc, Magyary-Kossa Gyula, Győry Tibor, Korbuly György, Pataki Jenő, Gortvay György, Benedek István, Izsák Sámuel, Antall József, Schultheisz Emil, Szállási Árpád és mások publikációi.

A biológia történetében Hanák János, Gombocz Endre, Ernyey József, Priszter Szaniszló vagy Kádár Zoltán írásaira nyugodtan lehet építeni. A kémia történetben elsőrendűek Szőkefalvi-Nagy Zoltán, Szathmáry László, Móra László és Szabadváry Ferenc írásai.

A csillagászat történetben Vargha Domokosné, Kelényi B. Ottó, Tass Antal, Heinrich László, Pinzger Ferenc és mások írásai komoly eligazodási alapot nyújtanak.

A matematikatörténetben Szily Kálmán, Jelitai József, Baumgartner Alajos, Szénássy Barna, Vekerdi László, Sain Márton, Szabó Árpád, T. Tóth Sándor, valamint a Bolyai-kutatók írásai jelentik a követhető irányt.

A fizikatörténetben Heller Ágoston, Batta István, M. Zemplén Jolán, Simonyi Károly, Fényes Imre és tudós kortársaik írásaira mindig biztonsággal támaszkodhatunk, továbbá a neves Jedlik-

és Eötvös-kutatókra, valamint a külföldön élt magyar fizikusok munkásságának feltáróira.

És hasonlóan kitűnő kutatók sorolhatók fel a földtudományok, a földrajz és a térképészet története tekintetében (például Csíky Gábor, Bendefy László és Fodor Ferenc), a meteorológia története vonatkozásában (például Réthly Antal) és még jó néhány neves kutatót említhetünk. És a tudománytörténet segédtudományai, köztük a technikatörténet-írás és az agrártörténet-írás ugyancsak sok kiválóságot vonultat fel.

Ha arra a kérdésre kell választ adnunk, hogy a magyar művelődéstörténeti kézikönyvekben milyen mértékben tértek ki a szerkesztők-főszerkesztők-fejezetírók a tudománytörténeti vonatkozásokra, akkor azt mondhatjuk, hogy a 19. század végének kézikönyveihez hasonlóan ez az új lexikon minden vonatkozásban figyelemmel volt a reáltudományok történetének kiemelkedő eseményeire. A MAMÜL – amely egyes szócikkeit tekintve inkább enciklopédiának tekinthető – a matematika történetétől kezdve az orvostudomány történetéig a reáltudományok valamennyi ágára figyelt, és jó néhány technikatörténeti vonatkozás is szerepel a szócikkek sorában. A szerkesztők ügyeltek arra is, hogy a magyar tudománytörténet-írás kiemelkedő produktumainak, valamint szöveggyűjteményeinek a címei szerepeljenek a szócikkek végéhez csatolt bibliográfiai utalásokban, ugyanúgy, ahogyan azt megszokhatták a régebbi kiadványok búvárlói, mondjuk *A Pallas Nagy Lexikona* esetében. Utóbbit a *Révai Nagy Lexikona* szerkesztői már az olvasókra nézve terhesnek tartották, s a Pallasból átvett jó néhány szócikket ezektől a bibliográfiai utalásoktól megszabadítottak.

Néhány tudománytörténész igyekezett „beférkőzni” a művelődéstörténeti munkák nagy tárházába. Magyar-Kossa Gyula ötkötetes monográfiájában rengeteg művelődéstörténeti vonatkozással találkozhatunk.⁵³ Ebből a műből a két világháború közötti időszakban négykötetnyi látott napvilágot, s Karasszon Dénesnek köszönhető, hogy a szerző kéziratosa hagyatékából elkészült annak ötödik kötete is. Kortársának, Győry Tibornak szintén számos olyan publikációt köszönhetünk, amelyek a művelődéstörténet-írás integráns részét képezik.⁵⁴ A művelődéstörténet és a néprajztudomány körébe is sorolható

Berde Károly bőrgyógyászat-történeti munkája.⁵⁵ Gortvay György kétkötetes művet írt az újabb kori magyar orvosi művelődésről, de nyomtatásban annak csak az első kötete jelent meg.⁵⁶ Schultheisz Emil orvostörténeti tanulmánygyűjteménye címéül ezt adta: „Fejezetek az orvosi művelődés történetéből”.⁵⁷ Tardy Lajos orvostörténeti vizsgálódásaiban mindig rengeteg művelődéstörténeti elem található,⁵⁸ nem is beszélve az irodalmi vénával megáldott Benedek István remek orvostörténeti monográfiáiról.⁵⁹

Erdély vonatkozásában Pataki Jenő és Spielmann József tett a legtöbbet az orvostörténet és a művelődéstörténet kapcsolódó kérdéseinek feltárásában,⁶⁰ a Felvidék vonatkozásában pedig Kiss László.⁶¹ A Németországban élő orvos, Nemes Csaba egyenesen arra vállalkozott, hogy olyan egyetemes orvostörténetet ír, amely számos magyar vonatkozást és az egész témához kapcsolódó kultúrtörténeti vonatkozásokat tartalmaz, ez lett a Debreceni Egyetem Orvosi Karának egyetemi segédkönyve.⁶² Utóbbi mű szerkesztésében oroszlandrészt vállalt Szállási Árpád, aki nagyszámú publikációt tett közzé az irodalomtörténet és az orvostörténet kapcsolódó pontjairól, köztük írók betegségéről és orvosairól.⁶³ Kosáry Domokoshoz hasonlóan Kapronczay Katalin is a 18. századi események eddigénél bővebb feltárására törekedett.⁶⁴

Ami más reáltudományi szakmák történetének és a művelődéstörténetnek a kapcsolatát illeti, érdemes kiemelnünk Szabadváry Ferenc egyik kötetét, amely már címében is igyekszik erre a kapcsolatra utalni.⁶⁵ És végül ne feledjük el, hogy Vekerdi László minden nagyobb tudománytörténeti monográfiája egyben művelődéstörténetinek is tekinthető, talán ő volt az, aki e két nagy diszciplína kapcsolatait a legjobban ismerte, és a legjobban fejtette ki.⁶⁶ Őt tekinthetjük a mércének, ha a művelődéstörténeten belül a tudománytörténeti vonatkozásokra vagyunk kíváncsiak.

A fentiekben említett munkák közül sok bekerült az MTA Könyvtár REAL repozitóriumába is.⁶⁷

JEGYZETEK

- ¹ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története*, 1–3, Pest, Emich, 1851–1853. Több kiadásban is.
- ² FERENCZY Zsigmond Jakab, *Magyar irodalom és tudományosság története*, Pest, Szent István Társulat, 1854.
- ³ *Magyar írók, Életrajzgyűjtemény*, gyűjté FERENCZY Jakab és DANIELIK József, Pest, Emich, 1856.
- ⁴ MÁRKI József, *Szak- és betürendes kalauz az összes magyar irodalom története s könyvészetében*, Budapest, Lauffer, 1878.
Online, <http://mek.oszk.hu/07200/07216/index.phtml#>
- ⁵ KERÉKGYÁRTÓ 1859–1865; KERÉKGYÁRTÓ 1880; *A magyar cultur-történelem vegyes korszaki kutfői*, Kerékgyártó Árpád kézírata után kinyomtatta MIKUS László, Budapest, 1881.
- ⁶ KERÉKGYÁRTÓ 1859, 427–433.
- ⁷ *A Kir. Magy. Természettudományi Társulat névkönyve, honunk minden műveltebb rendei számára szolgáló naptárral az 1847. évre*, I. évf. szerk. MONTEDEGÓI ALBERT Ferencz, TÖRÖK József, Pest, Beimel, 1847.
- ⁸ KERÉKGYÁRTÓ 1882.
- ⁹ KERÉKGYÁRTÓ 1882 hasonmás kiadásai BERTÉNYI Ivánnak és GAZDA Istvánnak köszönhető (1987, 1993)
- ¹⁰ BÉKEFI Remig, *Kerékgyártó Alajos Árpád emlékezete*, Budapest, MTA, 1904 (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XII/3).
- ¹¹ BÉKEFI Remig, *A népoktatás története Magyarországon 1540-ig*, Budapest, MTA, 1906, MTA; Uő, *Az iskolázás története Magyarországon 1000–1883-ig*, Budapest, MTA, 1907; Uő, *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig*, Budapest, MTA, 1910.
- ¹² ARÁNYI Erzsébet, *Fertőző betegségek Magyarországon, 1600–1650*, Budapest, Stephaneum, 1911 (Művelődéstörténeti értekezések, 58.).
- ¹³ Ő tartott és írt Békefiről emlékbeszédet, DOMANOVSZKY Sándor, *Békefi Remig rendes tag emlékezete*, Budapest, MTA, 1935 (A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékbeszédek, XXII/11).
- ¹⁴ GYÖRGY Aladár, *Az egyetemes művelődéstörténelem vázlatja*, Budapest, Aigner, 1875, 2, 1890. Lásd még: RÉZBÁNYAI János: *Európa művelődési történelme, különös tekintettel hazánkra*, 1–3. köt., Pécs, 1878–1881.
- ¹⁵ BIHARI 1884.
- ¹⁶ BIHARI 1884, 2, 568–570.
- ¹⁷ PETHŐ Gyula, *A magyar természettudományi irodalom fejlődése és föllendülése*, Különlenyomat a *Képes magyar irodalomtörténet II. kötetéből*, Budapest,

- Athenaeum, 1900. – Jól ismert a díszkiadás első kiadása: *A magyar irodalom története, Képes magyar irodalomtörténet*, összeáll. BEÖTHY Zsolt, BADICS Ferenc, 1–2. köt., Budapest, Athenaeum, 1900.
- ¹⁸ BALOGH Ferenc, *A debreceni református kollégium története, Adattári rendszerben*, Debrecen, Hoffmann–Kronovitz, 1915.
- ¹⁹ TÓTH György, *A lévai kegyes tanítórendi gymnasium története, 1815–1895-ig*, Léva, Nyitrai és Társa, 1896.
- ²⁰ *A komáromi kath. gymnasium története 1776-tól 1812-ig*, Komárom, Rónai, 1895.
- ²¹ Például: HÖGYES Endre, *Emlékkönyv a budapesti királyi magyar Tudomány-Egyetem orvosi karának multjáról és jelenéről*, Magyarország ezredéves fennállásának ünneplése alkalmával, 122 képpel és két színes táblával, Budapest, Eggenberger, 1896.
- ²² *Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor és az 1896. évi ezredévi kiállítás eredménye*, SZTERÉNYI József közreműködő szerk., MATLEKOVITS Sándor, 1–9. köt., Budapest, MTA, 1897–1898.
- ²³ VARJU 1907.
- ²⁴ TAKÁTS Sándor, *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI–XVII. századból*, Sajtó alá rend., BENDA Kálmán, Budapest, Gondolat, 1961.
- ²⁵ LEDERER Emma, *Domanovszky Sándor (1877–1955) nekrológ*, Századok, 89(1955), 522–523.; Lederer Emma a saját, 1935-ben megjelent *Egyetemes művelődéstörténetében* – már csak terjedelmi okokból – sem tért ki a tudománytörténeti kérdésekre. Ő egyébként 1950-től 1969-ig volt tanszékvezető egyetemi tanár.
- ²⁶ *Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez*, 1–15. köt., Budapest, 1932–1943.
- ²⁷ DOMANOVSKY 1–5.
- ²⁸ EZERÉVES 1939.
- ²⁹ EZERÉVES (1939) munkából néhány fejezetcím, JASKÓ Sándor, *Magyarország ásványai*; TRÓCSÁNYI Zoltán, *Az alkémia Magyarországon*; HALÁSZ Gyula, *Magyar világjárók*; RÉVAY József, *A magyar tudományosság*; TAKÁCS József, *Magyar gyógyfürdők*.
- ³⁰ GAZDA 1996.
- ³¹ ERDÉLYI 1915–1918.
- ³² JUHÁSZ Vilmos, *Hősök, tudósok, emberek, Az utolsó hetven év története*, I–II. köt. (Budapest, Pantheon, 1934–1936) című munkájában szerepelnek fejezetek a tudományok egyetemes történetéből.
- ³³ ZSÁMBÉKI 1937.
- ³⁴ Művelődéstörténeti források = ZSÁMBÉKI 1937, Új kiadás (1986), 3–17.
- ³⁵ *A magyar tudománypolitika alapvetése*, Szerk. MAGYARY Zoltán, Budapest, Tudományos Társulatok és Intézmények Országos Szövetsége, 1927.

- ³⁶ KORNIS 1927.
- ³⁷ LUKÁCS 1929.
- ³⁸ LUKÁCS 1929, 286–297.
- ³⁹ LUKÁCS 1929, 298–309.
- ⁴⁰ LUKÁCS 1929, 268–272.
- ⁴¹ LUKÁCS 1929, 255–258.
- ⁴² <http://mek.oszk.hu/02200/02228/index.phtml>
és <http://mek.oszk.hu/02200/02227/index.phtml>
- ⁴³ KÓSA³ 2006.
- ⁴⁴ KÓSA 1991–1993.
- ⁴⁵ KOSÁRY³ 1996.
- ⁴⁶ <http://mek.oszk.hu/09500/09505/index.phtml>
- ⁴⁷ *A magyar sajtó története*, főszerk. SZABOLCSI Miklós, I. szerk. KÓKAY György, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1979; II/1.–II/2. szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- ⁴⁸ BATÁRI Gyula, *Bugát Pál folyóirata, az Orvosi Tár (1831–1848)*, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1971–1972, Budapest, OSZK, 1973, 357–370.; Uő, *A „Tudományos Gyűjtemény” orvosi vonatkozásai*, Orvostörténeti Közlemények, 75–76(1975), 85–98.; Uő, *Magyar orvosi és egészségügyi folyóiratok 1803–1944*, Orvosi Könyvtáros, 1977, 83–116.; Uő, *A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon, 1721–1867*, Budapest, OSZK, 1994 (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei 5.); Uő, *Fejezetek a külföldi magyar sajtó történetéből (1853–1920)*, Budapest, OSZK, 1999 (Az Országos Széchényi Könyvtár füzetei 12.).
- ⁴⁹ NEMESKÜRTY 1992.
- ⁵⁰ PANNON ENC. A tudománytörténeti fejezeteket írta GAZDA István.
- ⁵¹ GELENCSÉR 1998, 403–803.
- ⁵² MAGYAR KÓDEX 1999–2001.
- ⁵³ MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek*, 1–4. köt, Budapest, Eggenberger, 1929–1940 (Új kiad., Budapest, Horgf Editio, 1994–1995); a kéziratban maradt 5. köt. posztumusz kiadványként jelent meg: *Magyar orvosi emlékek*, 5. köt. sajtó alá rend. KARASSZON Dénes, a függ. összeáll. PÁKOZDY Katalin, MOLNÁR László, a szerző életrajzát írta ifj. MAGYARY-KOSSA Gyula, Budapest, Horgf Editio, 1995. – Lásd még, *Győry Tibor és Magyary-Kossa Gyula levelezése*, közread. DÖRNYEI Sándor, Budapest, 2008.
- ⁵⁴ Lásd például GYÖRY Tibor, *Az Orvostudományi Kar története 1770–1935*, Budapest, 1936 (A Királyi Magyar Pázmány Péter-tudományegyetem Története, 3.). – Hasonló jellegű az 1935-ös tudományegyetemi évfordulóra készített egyetem-történeti sorozat többi kötete is, s ide sorolható az 1872-ben alapított kolozsvári egyetemet és annak több évszázados előtörténetét bemutató monográfia,

Erdély magyar egyeteme, szerk. BISZTRAY Gyula, SZABÓ T, Attila, TAMÁS Lajos, Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1941.

- ⁵⁵ BERDE Károly, *A magyar nép dermatológiája, A bőr és betegségei népiünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban*, Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1940.
- ⁵⁶ GORTVAY György, *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*, 1. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.
- ⁵⁷ SCHULTHEISZ Emil, *Fejezetek az orvosi művelődés történetéből*, Az előszót írta, SÓTONYI Péter, Sajtó alá rendezte GAZDA István, Piliscsaba, MATI, 2006 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 62.).
- ⁵⁸ Vö. Tardy Lajos *orvostörténeti vizsgálódásai, Kapcsolattörténeti kutatások*, Összeáll. TARDY János, Sajtó alá rend. GAZDA István, Utószó SCHULTHEISZ Emil, Az orosz szövegrészeket ford. V. MOLNÁR László. A bibliográfiái összeáll. DEMÉNY-DITTEL Lajos és PERJÁMOSI Sándor kutatásainak, valamint TARDY Lajos jegyzeteinek felhasználásával készült, Budapest, MATI–Simmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár, 2009 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 79.).
- ⁵⁹ BENEDEK István, *Lamarck és kora*, Budapest, Gondolat, 1963; Uő, *Simmelweis és kora*, Budapest, Gondolat, 1976; Uő, *A gyógyítás gyógyítása*, Budapest, Magvető, 1978; Uő, *Higiéia, Az európai orvostudomány története jelesebb doktorok életrajzával, Ókor, középkor, reneszánsz, újkor kezdete*, Budapest, Gondolat, 1990.
- ⁶⁰ PATAKI Jenő, *Az erdélyi orvoslás kultúrtörténetéből*, Bev., IZSÁK Sámuel, Összeáll. és sajtó alá rend. GAZDA István, Piliscsaba, MATI, 2004 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 37.); SPIELMANN József, *A közjó szolgálatában, Tudomány és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bukarest, Kriterion, 1977.
- ⁶¹ KISS László, *Az orvostudomány felvidéki történetéből*, Sajtó alá rend. GAZDA István, Szakmailag ellenőrizte és az ajánlást írta SZÁLLÁSI Árpád, Piliscsaba, MATI, 2010 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 77.).
- ⁶² NEMES Csaba, *Orvostörténelem, Az egyetemes és a magyarországi medicina kultúrtörténeti vonatkozásaival, Felsőoktatási segédkönyv*, Sajtó alá rend. SCHULTHEISZ Emil, SZÁLLÁSI Árpád, GAZDA István, Debrecen, Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, 2008 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 54.).
- ⁶³ SZÁLLÁSI Árpád, *Magyar írók orvosairól és a magyar orvosírókról*, Sajtó alá rend. GAZDA István, Budapest, MATI, 2010 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 61.). – Ez a korábbi mű bővített és nagyszámú új hivatkozással kiegészített változata, amelyet az irodalomtörténészek is haszonnal tudnak forgatni.

- ⁶⁴ KAPRONCZAY Katalin, *Orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Semmelweis Kiadó, 2007 (A Semmelweis Egyetem Levéltárának kiadványai, 4.).
- ⁶⁵ SZABADVÁRY Ferenc, *A magyar kémia művelődéstörténete*, Budapest, Mundus, 1998.
- ⁶⁶ VEKERDI László, *Kalandozás a tudományok történetében, Művelődéstörténeti tanulmányok*, Budapest, Magvető, 1969; Uő, *Tudás és tudomány*, Összeáll., TERTS István, Budapest, Typotec, 1994; Uő, *A véges végtelen*, Összeáll., HERCZEG János, Budapest, Typotec, 1996; Uő, *A Tudománynak háza vagy, Reáliák a régi Akadémia terveiben és működésében*, Sajtó alá rend. GAZDA István, Piliscsaba–Budapest, MATI, TKME, 1996 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 1.); Uő, *Így élt Galilei*, Budapest, Typotec, 1998; Uő, *Fülep Lajos levelezése*, Tatabánya, JAMK, 2009; Uő, *Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században, Járványtörténeti bibliográfiai függelékkel*, Sajtó alá rend. GAZDA István, Budapest, Magyar Orvostörténelmi Társaság, MATI, 2009 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 81.); *Csillagórák Vekerdi Lászlóval*, Összeáll. HERCZEG János, Budapest, Typotec, 2011; Uő, *Magyar világ – tudós világ, Tudománytörténészek és művelődéstörténészek gyűjteményében*, Sajtó alá rend. GAZDA István, Budapest, MATI, 2011 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 90.).
- ⁶⁷ Szabó Árpád emlékkötet, műveinek jegyzékével
<http://real.mtak.hu/21005/>
- Vekerdi László matematikatörténeti írásai
<http://real.mtak.hu/21008/>
- Schultheisz Emil műveinek jegyzéke
<http://real.mtak.hu/12918/>
- Schultheisz Emil: Művészek és orvosok
<http://real.mtak.hu/17802/>
- Antall József műveinek jegyzéke
<http://real.mtak.hu/13892/>
- Antall József orvostörténeti írásai
<http://real.mtak.hu/21009/>
- Tardy Lajos műveinek jegyzéke
<http://real.mtak.hu/13435/>

Tardy Lajos: Magyar orvosok a cári Oroszországban

<http://real.mtak.hu/29847/>

V. Molnár László: Magyar–oroszkulturális kapcsolatok 1750–1815

<http://real.mtak.hu/19507/>

Korai magyar nyelvű nyomtatott reáltudományi és műszaki könyveink

<http://real.mtak.hu/17805/>

Apáczai bibliográfia

<http://real.mtak.hu/18089/>

Pataki Jenő műveinek jegyzéke

<http://real.mtak.hu/16648/>

M. Zemplén Jolán műveinek jegyzéke

<http://real.mtak.hu/15459/>

Vargha Domokosné műveinek jegyzéke

<http://real.mtak.hu/18410/>

Ernyey József műveinek jegyzéke

<http://real.mtak.hu/16088/>

A magyarországi történeti értékű állatorvos-tudományi irodalom

<http://real.mtak.hu/17958/>

Az MTA reformkori kiadványai

<http://real.mtak.hu/17529/>

Semmelweis magyar nyelvű írásai

<http://real-eod.mtak.hu/1188/>

Szállási Árpád: *Ady, Babits, Kosztolányi betegsége, orvosai*

<http://real.mtak.hu/17671/>

Einstein és a magyarok

<http://real.mtak.hu/19226/>

KRÁSZ LILLA

A medicina reprezentációi a magyar művelődéstörténet-írásban

Eredmények és perspektívák

Ha a magyar művelődéstörténet-írásban, közelebbről annak szintetizáló alapműveiben a medicina reprezentációit szeretnénk felvázolni, két olyan tudományterület metszéspontjait, kölcsönösségi mozzanatait próbáljuk megragadni, amelyek a tudományok univerzumában elfoglalt helyüket, identitásukat, intézményi hátterüket, tematikai orientációikat és módszertani eszköztárukat illetően többször pozicionálták és pozicionálják, fogalmazták és fogalmazzák újra magukat. A változó tartalmakat és megközelítési módokat magában foglaló és ezeket folyamatosan befogadó, vagy más szaktudományokat egymással „dialógusba hozó”, s eredményeiket szintetizálni igyekvő két történeti stúdiumnak az idők folyamán megszakításokkal szabdaltságot, instrumentalizációját, intézményes pozícióhoz jutása nem rövid történetre tekint vissza. A művelődéstörténet esetében ez alig több mint százhusz év (Békefi Remig 1893. évi pesti egyetemi magántanári kinevezését véve alapul). Az orvostörténet tekintetében ez a történet már mintegy száznyolcvan éves (Schöpf-Mérei Ágoston a pesti egyetem orvosi fakultásán az orvostörténelem rendkívüli tanárává történő 1835. évi kinevezéséhez köthetően). Az orvosi tudás és tudományosság azonban mindenkor személyi állományára vagy ágenseire, technikai és egyéb materiális eszközökben, kéziratos és nyomtatott médiumokban manifestálódott tartalmakra, valamint az orvosi tudást értelmező, feldolgozó, terjesztő, elosztó, megőrző intézményekre, társadalmi és kulturális gyakorlatokra és használatokra vonatkozó ismeretek gyűjtése, rendszerezése ennél régebbi tradíciókkal rendelkezik.

Jelen tanulmányunkban először az orvostörténet-írás régebbi hagyományába illeszkedő, a művelődéstörténet-írás számára is releváns „nyersanyagul” szolgáló forrásfeltárás és adatgyűjtés változó

tematikus irányultságait és rendszerező gyakorlatait vázoljuk fel. Majd ezek nyomán a 19. század második felétől napjainkig terjedő időintervallumban kiadásra került kézikönyv jellegű történeti szintézisekben a medicinatörténet és művelődéstörténet metszéspontjait, továbbá a kirajzolódó értelmezési kereteket vizsgáljuk. Végül azokat az új téma-területeket és új horizontokat igyekszünk bemutatni, amelyek az 1990-es évektől az európai, különösen az angolszász és német orvostörténet-írásban a társadalomtudományok széles spektruma számára új megismerési mintákat kínál – az utóbbi időben már-már a tudományosság kritériumává avanzsáló – új kultúrtörténet (*Kulturgeschichte*), illetve kultúratudományok (*cultural studies*) fogalmi készletének, módszertani eszköztárának sikeres beemelése és használata révén egyre markánsabban bontakoztak és bontakoznak ki, s amelyek a magyarországi orvostörténet-írás számára is jövőbeni perspektívát nyújthatnak.

METSZÉSPONTOK ÉS REPREZENTÁCIÓK I.: GYÚJTANI, RENDSZEREZNI, MEGŐRIZNI

Az orvostörténet-írás Daniel Le Clerc (1652–1728),¹ John Freind (1675–1728)² és Johann Heinrich Schulze (1687–1744)³ 17. század végén, illetve a 18. század első évtizedeiben kiadott munkáikhoz köthető korai modelljében az alapos forrásfeltárás, a bio-bibliográfiai adatok gyűjtésének és kronologikus rendszerezésének gyakorlatai, valamint az antikvitástól kezdődően a különböző egészség-betegség koncepciók elméleti és gyakorlati alkalmazásának transzformáció – és a recepciótörténet szempontjából meghatározó – folyamatai bontakoznak ki. Ezek a tendenciák konkrét hivatkozások formájában jól nyomon követhetők a magyarországi orvostörténet-írás legkorábbi megjelenésének számító, elsősorban a korabeli vezető német oktatási centrumokban (például Altdorf, Halle, Göttingen) oklevelet szerzett magyarországi diákok orvostörténeti disszertációiban is.⁴

Az orvostörténet-írás és a művelődéstörténet-írás találkozásának minden bizonnyal legkarakterisztikusabb korai példája Weszprémi Istvánnak (1723–1799) a magyarországi *historia litteraria* hagyomá-

nyába illeszkedő, enciklopédikus igényességgel a korai kezdetektől saját koráig terjedően összeállított, Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajzeit négy kötetben rendszerbe foglaló, 1774 és 1787 között Lipcsében kiadott munkája.⁵ Weszprémi az egyes orvosok életrajzi adatait, kapcsolati hálóját és szakirodalmi tevékenységét dokumentáló bio-bibliográfia keretei közül többször is kilépve, már a második kötetből többnyire lábjegyzetek formájában, de sok esetben a főszövegbe applikálva közli a külföldi egyetemeken tanult magyar orvosok listáit, felsorolja azokat a tudósokat, akiket valamely külföldi tudós társaság a tagjai közé választott, ugyanígy megtaláljuk a munka kiadásának időpontjában éppen közhivatalt viselő magyarországi és erdélyi orvosok nevét, fizetésükkel együtt. Tájékoztat járványokról, gyógyvizekről, különféle gyógyszerek alkalmazásáról, s fontos patika- és kórháztörténeti adatokat is közöl. Mindemellett alkalmazza saját korának a heraldika, a numizmatika, az ikonográfia, a kartográfia területein elért eredményeit. Részéről érthető protestáns elfogultsággal, meglehetősen részletességgel tárgyal egyháztörténeti kérdéseket: közli a magyarországi református lelkészek, szuperintendensek, püspökök névsorát, a protestáns bibliakiadások és -fordítások könyvészeti adatait. Tájékoztott a magyar és egyetemes történet, iskola- és oktatástörténet, írás-, nyomdászat-, könyv-, könyvtár-, sajtó- és gyűjteménytörténeti kérdésekben, de kitér a magyar nyelv, a jog, a mezőgazdaság vagy éppen a kertépítészet problémáira is. Mindez Weszprémi alapvetően orvostörténetnek szánt munkáját művelődéstörténeti-adattárrá is avatja.⁶

A 18. században megjelenő, majd a 19. században kiteljesedő magyarországi orvosi topográfia-irodalom szintén annak példája, miként váltak az eredendően egy-egy szűkebb régióra – egy-egy városra, vármegyére – jellemző specifikus megbetegedések és járványok hatékonyabb kezelése céljából orvosok által, módszertanilag saját megfigyeléseikre, tapasztalataikra, történeti források és nyugat-európai orvosi szakirodalom felhasználására támaszkodó adatgyűjtésekre alapozott narratív leírások a művelődéstörténet-írás fontos forrásaivá. A hipokratészi medicina betegség- és járványkoncepcióját követve ezekben az írásokban minden, az egészségügyi viszonyokat befolyásoló tényező topográfiaileg releváns információként jelenik meg: így a természeti környezet, klíma, hidrografikus fekvés mellett az adott

területen lakók életmódja, mentalitása, szokásai, demográfiai, gazdasági, társadalmi viszonyok, oktatás és nevelés, erkölcsi állapot, történelem, építészet.⁷

A 19. században a dokumentarista faktográfia jegyében folytatódott a Weszprémi által megkezdett és a továbbiakban szintén orvosok által végzett forrásfeltáró-adatgyűjtő-rendszerező munka. A művelődéstörténet-írás tekintetében is releváns, forráskiadványokban, kézikönyvekben manifesztálódó eredmények közül egyértelműen kiemelkedik Linzbauer Xavér Ferenc 1852 és 1861 között három részben, hét kötetben, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae* címmel kiadott, az államalapítástól 1848-ig terjedő, közel 850 éves időintervallumot felölelő munkája, amelyben magyarországi vagy Magyarországra is vonatkozó egészségügyi rendeleteket és ezekhez kapcsolódó dokumentumokat gyűjtött össze.⁸ Az egészségügyi-közegészségügyi jogalkotás vonatkozásában az 1876. évi közegészségügyi törvény kiadását megelőző időszakra nézve a Mária Terézia által 1770-ben kibocsátott Egészségügyi Főszabályzat a legjelentősebb, a járványvédelmet, az egészségügyi szolgáltatásokat, az egészségügyi szolgáltatók munkavégzését az egész Habsburg Birodalom területén egységesen szabályozó rendelkezés. A korabeli Magyarország vonatkozásában latin nyelven kibocsátott *Generale Normativum in Re Sanitatis* kommentált magyar nyelvű fordítása először 2004-ben jelent meg.⁹

A könyvészet, illetve bibliográfia területén is alapvető, hosszú időintervallumot átfogó kézikönyvek kerültek kiadásra, amelyek közül kiemelkedik a pesti orvostudományi egyetem tanáraként működő Győry Tibor által összeállított és 1900-ban nyomtatásban megjelent orvosi könyvészet, amely orvosi diszciplínák szerinti rendben tartalmazza az 1472 és 1899 között Magyarországon vagy magyar vonatkozásban külföldön kiadott orvosi könyvek bibliográfiai leírását.¹⁰ Ebbe a sorba illeszkedik Dörnyei Sándor bibliográfus 2002-ben megjelent, egyrészt a művelődéstörténet kurrens tematikái (például orvosi szaknyelv, tudományos testületek és orvosi szervezetek, nemzetközi kapcsolatok szociológiai kérdések, medikális kultúra rétegei – népi gyógyítás, boszorkányperek, gyógyító főúri asszonyok, híres betegek, orvoslás szinterei – kórházak stb.), másrészt

a medicina diszciplináris keretei mentén rendszerezett bibliográfiai összeállítása.¹¹

A két világháború közötti időszak nagyszabású medicina- és művelődéstörténeti forráskiadásban megnyilvánuló erőfeszítéseit tükrözi Magyary-Kossa Gyula orvos, farmakológus, pesti orvoskari tanár 1929 és 1940 között megjelentetett, különböző művelődéstörténeti tárgyú bevezető tanulmányokkal (orvosi képzés és orvosi gyakorlat, híres doktorok és páciensek, történeti kuriozitásokként tematizált orvosi szerek használatai) ellátott adattár-tetralógiája.¹² De ide kívánczik még a Győry Tibor és Magyary-Kossa szellemi műhelyéből indult orvostörténész, Daday András forrásgyűjtő-kiadó munkássága is, aki pályája során a Helytartótanácsi Levéltár *Acta Sanitatis* és *Departamentum Sanitatis* fondjaiban őrzött, az orvoslás legkülönbözőbb területeire kiterjedő dokumentumokból igen jelentős anyagot gyűjtött össze.¹³

A legutóbbi időszak európai és benne a magyarországi orvostörténeti-művelődéstörténeti kutatások tudós levelezőhálózatok vagy a tudásáramlás, közelebbről a *peregrinatio medica* történeti kontextusainak feltárása irányában megmutatkozó tematikus irányultságait jól tükrözik elsősorban a történettudomány, irodalomtudomány részéről kiinduló forráskiadvány-sorozatok. A kora újkori magyarországi tudóslevelezések Szelestei Nagy László sorozatszerkesztésében megjelenő kritikai forráskiadvány-sorozat legújabb darabja Weszprémi István levelezését adja közre.¹⁴ Szögi László által az 1990-es évek óta vezetett egyetemtörténeti kutatások keretében a középkortól a 20. századig terjedő időintervallumban a magyarországi diákok külföldi egyetemjárásának a forráskiadás legkorszerűbb technikáival történő feltárását célozta meg. Az 1994 és 2014 között megjelent 21 adattár új utakat nyitott meg és egyúttal fontos orientációt nyújt a *peregrinatio medica hungarica*-kutatások és általában az orvosi tudás magyarországi és erdélyi diákok részvételével történő cirkulációjának időben változó irányultságainak, erősségének és sebességének rekonstruálásához.¹⁵ Ugyancsak az orvosi tudásáramlási folyamatok, immár a statisztikai adatok elemzésén túlmutató ismeretelméleti, vizuális, információtörténeti kontextusainak feltárását segítik elő Dörnyei Sándor szerkesztésében a nagyszombati/budai/pesti orvoskaron tanult diákok

1772 és 1849 közötti időszakra vonatkozó bio-bibliográfiai disszertációgyűjteménye, amelyben minden egyes disszertáció rövid tartalmi kivonatát is megadja.¹⁶ Ezt a gyűjteményt sok tekintetben kiegészíti, a tudásáramlás-kutatás tematikus és módszertani irányait megsokszorozza a Magyar Tudománytörténeti Intézet honlapján elérhető elektronikus forrásbázis, amely az 1729 és 1849 közötti időszakra nézve 532 Bécsben, Nagyszombatban, Budán és Pesten megvédett disszertáció eredeti szövegét tartalmazza szerző, kiadási év, védelem helye és szakterület szerinti keresési lehetőséggel.¹⁷ Tematikusan és lehetséges használatait illetően az előbbihez szorosan kapcsolódó kiadvány ugyancsak Dörnyei szerkesztésében jelent meg, amely a magyarországi és erdélyi német egyetemeken tanult és oklevelet szerzett (elsősorban Göttingen, Halle, Jéna egyetemein) orvos-peregrinus diákok – a korabeli szokásrendbe illeszkedően – disszertációikhoz írott rövid latin nyelvű önéletrajzaik fordítását tartalmazza.¹⁸

METSZÉSPONTOK ÉS REPREZENTÁCIÓK II. INTERPRETÁCIÓK

A 20. század közepéig az átfogó igényvel készült szintetizáló standard művekben inkább a művelődéstörténet-írás reprezentációit kereshetjük, s nem fordítva. A 19. századtól a nyugat-európai, s ezen belül leginkább a K. Sprengler és C. A. Wunderlich nevével fémjelezhető német tradíciókhoz kapcsolódó magyarországi orvostörténet-írás meghatározó alapművei – a legutóbbi időkgig uralkodó – haladás-paradigma köré szerveződtek.¹⁹ Az idők folyamán változó tematikus hangsúlyokkal a legfőbb cél minden, az egészség és betegség, test és lélek, Isten és földi világ, természet és ember dichotómiákkal leírható jelenség, egészségügyi struktúrák, orvostechikai vívmányok, személyi meghatározók történeti kontextusainak – eredendően a kantianus és a Kant utáni filozófia (Hegel, Schelling) által megfogalmazott általános haladás-koncepcióban manifesztálódott irány szellemében – progresszív, előremutató, töretlen és irreverzibilis fejlődéstörténetként történő bemutatása.

A fentiekben körvonalazott forrásfeltáró-rendszerező törekvések folyományaként és az orvostörténet hazai instrumentalizációjáért folytatott küzdelem sajátos lenyomataiként a 19. század utolsó harmadától megszülettek az első pozitívista alapozású orvostörténeti szintézisek. Ezekben a természettudományos medicina genezisést az emberi test működésének és a betegségek természetének egyre sikeresebb objektív megismerésére irányuló elméleti koncepciók és gyakorlati alkalmazások, technikai vívmányok, a fokozatosan kibontakozó egészségügyi jogalkotás, a mögöttes intézményi és képzési struktúrák, diszciplinárizálódási folyamatok és kiemelkedő orvos személyiségek egymásra épülő rendszereként ábrázolták. Az első szakszerűen összeállított orvostörténeti szintézist 1864-ben Fekete Lajos kisújszállási orvosdoktor adta ki, amelyben gyakorlatilag Wunderlich munkájának általános részeit fordította le, s látta el magyar vonatkozású kommentárokkal.²⁰ A második világháborúig elkészült orvostörténetek közül – a teljesség igénye nélkül – emeljük ki Kovách Imre pesti tisztiorvos adattár jellegű, alapvetően művelődéstörténeti igénnyel összeállított, legutóbbi időkgig kéziratoss munkáját,²¹ valamint ezen időszak egyetlen nem-orvos, hanem történész Demkó Kálmán *Az orvosi rend története* címmel kiadott kötetét, amely már a címében is jelzi, hogy szerzője orientációjának megfelelően inkább a szociokulturális kontextusok megjelenítésére helyezte a hangsúlyt.²² Ebbe a sorba illeszkedik Hints Elek marosvásárhelyi orvosdoktor első, alapvetően egyetemes igényű orvoslástörténete,²³ valamint Pólya Jenő budapesti sebész-főorvosnak elsősorban az orvosi kuriozitásokat előtérbe helyező munkája.²⁴ A magyarországi egyetemi szintű orvostudomány történeti transzformációs folyamatát összegző munkák közül külön kiemelendő Hőgyes Endre szerkesztésében 1896-ban kiadott egyetemstörténet,²⁵ valamint Győry Tibornak a magyarországi orvostudományról 1936-ban megjelent tudománytörténeti alapműve.²⁶

A második világháború után nagy, minden korszakot felölelő, az egyetemes és magyar jelenségeket együttesen tárgyaló szintézis a legújabb időkgig nem született. Mindazonáltal kiemelendő Gortvay György orvos, higiénikus elsősorban a magyar hosszú 19. századra koncentráló két monografikus feldolgozása.²⁷ Egyetemes tematikájú, több korszakot átfogó tudománytörténeti vállalkozás Benedek István

Hügieia-ja.²⁸ Az 1970-es években felmerült egy többszerzős, időben a kezdetektől a 20. századig terjedő, az egyetemes és magyar jelenségeket szinkronban tárgyaló művelődés- és orvostörténeti összefoglalás elkészítésének gondolata, a munka azonban nem készült el. A legutóbbi időszak egyszemélyes vállalkozásaként, ezt a hiányt is pótlandó, jelent meg az orvostörténet egyetemi oktatását is szolgáló tankönyv. A szerző, Nemes Csaba Németországban élő orvos hosszú időtartamban (a kezdetektől a 20. század közepéig), az egyetemes és magyar kontextusok párhuzamos megjelenítésével, számos képi illusztráció kíséretében mutatja be az orvosi tudás és tudományosság vertikális, horizontális és szimbolikus struktúrákba szerveződő rendszerét meghatározó orvostörténeti jelenségeket, orvosi koncepciókat, formálódó szubdiszciplinákat, munkájában bevallotta az orvostörténetet a művelődéstörténet részeként kezelve.²⁹

Ezek a törekvések, klasszikus megközelítések és témaválasztások egészülnek ki újabb szempontokkal, de utalások, hivatkozások formájában végig jelen vannak a magyar művelődéstörténet-írás szintetizáló alapvető kézikönyveiben. A Domanovszky Sándor szerkesztésében 1939 és 1942 között megjelent öt nagy kötet – a szerkesztő által alkalmazott periodizációhoz illeszkedő – öt medicinatörténeti tanulmánya három orvos szerző munkája.³⁰ Az öt írás pozitivista alaposságot nem mellőző adatgazdagsággal beszél el – minden jelenségre kiterjedő igényességgel – a honfoglalás korától a modern közegészségügyi szervezetirendszer kialakításával bezárólag, gyakorlatilag az első világháborúig terjedő időintervallumban az orvoslás időben változó síntereinek, egyre bővülő és modernizálódó intézményhálózatának, a különböző rendű-rangú gyógyítók társadalmi státusának és pozíciójának, az alkalmazott gyógymódok és terápiaformáknak a történeti változásait. A járványtörténet, a kórháztörténet mindegyik írásban nagy teret kap, csakúgy, mint a kiemelkedő orvos egyéniségek szerepvállalása az egészségügyi rendszer modernizálásában.

A második világháború után művelődéstörténeti szintézis csak 1980-ban jelent meg. A 18. század kutatói körében máig alapvető kézikönyvként számon tartott, Kosáry Domokos monográfiaterve³¹ már valójában a tízkötetes *Magyarország történetével* kapcsolatban megindult történészviták kapcsán kristályosodott ki, és ez a körülmény

koncepcióját alapvetően meghatározta. Így alakult ki az a szűkebben vett, a művelődés vizsgálatát a társadalom különböző szintjein az ideológiai, műveltségi, művészeti jelenségek spektrumára korlátozó művelődéstörténeti koncepciója, amelyben alkalmazhatónak találta az alap-felépítmény kategóriarendszert. Ugyancsak a tizkötetes struktúrájához jórészt kényszerűségből való alkalmazkodás eredménye a politikatörténetből vett évszámok szerinti periodizáció. A szerző duális modell mentén az eszmetörténet és a stílustörténet fogalmkészletének sajátosan egyéni alkalmazásával építi fel és sorakoztatja egymás mellé, illetve időben egymás mögé a különböző politika-, társadalom-, művelődés-, kultúr- és tudománytörténeti koncepciókat, tematizálásában érzékeltetve egy, az 1760–1770-es évekre rögzíthető radikális paradigmaváltást. E periodizációs gyakorlatnak megfelelően a század első, időben hosszabb fele a kései barokk, míg a második, 1790-ig terjedő periódus a felvilágosodás elnevezést kapta. Ezen koncepcionális keretben, a két időrendi fejezet Kosáry által a művelődés szektoraiként aposztrofált egy-egy alfejezetének részeként az oktatás, a külföldi tanulmányok és a 18. századi magyar tudományosság univerzumának tárgyalásába illeszkedve jelenik meg az orvosi oktatás, az orvosi peregrináció és az orvostudomány szervezetrendszere. Ebben a szerkezetben igyekszik megjeleníteni a különböző szak- és rokontudományok diszciplinárizálódásának folyamatát és általában azt a látványos, radikális változást, amely a 18. század utolsó harmadában a magyar tudományos életben bekövetkezett: az éppen formálódó szaktudományok fogalmi készlete, önértelmezése, szemléletmódja és nem utolsósorban egész mögöttes intézményrendszere volt átalakulóban. Bár az orvostudomány formálódásának dinamikájában megmutatkozó mintázatok, a századra jellemző tudománysszemléletek és módszertani irányelvek, csakúgy, mint a tudományos önreflexió változó képletei csak implicite jutnak kifejezésre, mégis kirajzolódnak a korabeli orvosi tudásáramlásnak az időben változó irányú, változó szélességű, sebességű és változó minőségű ciklusai, amelyek nyomán a század első felében rendelkezésre álló tudásállományhoz képest a 18. század utolsó harmadában új jelentések, új tudáselemek kristályosodtak ki. Ugyanígy a monográfiából mozaikszerűen rekonstruálhatók azok a kiemelkedő orvos-személyiségekhez köthető teljesítmények, pályá-

ívek, amelyek jól mutatják ezeket a tendenciákat (így például Moller Károly Ottó, Fischer Dániel, Hatvani István, Weszprémi István, Benkő Sámuel, Madách Péter).³²

A következő összegző munka Kósa László szerkesztésében először 1998-ban, majd azután több javított és bővített kiadásban jelent meg.³³ Bár átfogó elméleti reflexió nem készült a szintézishez, a kötet középkori, kora újkori, valamint a magyarországi polgárosodás egészségügyét tárgyaló, Bertényi Iván, Tóth István György és Kósa László történészek által írott alfejezetei is mutatják, hogy a széles értelemben vett anyagi és szellemi kultúra jelenségeinek tanulmányozására kiterjesztett művelődéstörténeti koncepciójában, új kutatási perspektívák, tematikák bevonásával a szűkebb tartalmú, csak a szellemi életre koncentráló modelleket igyekszik meghaladni.³⁴ Az egyes korszakok egészségügyi jelenségeinek tárgyalásában az *Alltagsgeschichte* és a mentalitástörténet módszertani eszköztárának alkalmazásával a *medikális kultúra* különböző megnyilvánulási formái mint az adott korszak orvoslási gyakorlatai, higiénés viszonyai, jellemző betegségei, a betegségek megelőzése kerülnek előtérbe. De teret kapnak az egészségügy, illetve a közegészségügy szervezetrendszerének kialakítására irányuló törekvések, s ebben meghatározó szerepet játszó személyiségek és intézmények.

A Balassi Kiadó nagyszabású vállalkozásaként Kőszeghy Péter főszerkesztésében 2003 és 2012 között 13 kötetben jelent meg a középkori és kora újkori magyarországi művelődéstörténetet enciklopédikus formában összegző *Magyar művelődéstörténeti lexikon*,³⁵ amely műfajánál fogva, mint „kifeszített tabló” metszetet ad a magyar orvostörténet-írás aktuális, elsősorban hagyományos tudománytörténeti, intézménytörténeti, kapcsolattörténeti, szociokulturális orientációiról. Ezek a kontextusok lényegében közvetlenül a medicina történetéhez kapcsolódó címszavakban bontakoznak ki, de további adalékokkal szolgálnak más, különösen az oktatástörténetet, könyvtörténetet, étkezési kultúrát és egyéb, a népi kultúra különböző jelenségeit tematizáló szócikkek. Az orvosi tudástermelés szinterei és gyakorlatai az *egyetem*, *orvosképzés*, *kórház*, *fürdő*, *gyógyszertár* címszavakban, a gyógyítási-terápiás gyakorlatok a *gyógyítás*, *népi gyógyászat*, *betegség*, *pestis*, *járvány*, *vesztegzár*, valamint rövid utalások formájában *szentképek*,

amulettek, ráolvasás, fűszerek, gyógybor, gyógynövények szócikkekben bontakoznak ki. Az orvosi tudás és tudományos ismeretek terjesztését szolgáló intellektuális eszköztárához tartozó könyvkultúra rétegei az *orvosi könyv, orvosi tanköltemény, orvosi helyrajz*, s utalásszerűen a *tudományos illusztráció, tankönyv, kalendáriumok, könyvkultúra* címszavakban jelenítődnek meg. Bemutatásra kerülnek a korabeli egészségügyi hierarchia különböző szintjein helyet foglaló gyógyító rétegek (*orvos, sebész, bába* címszavak), valamint a 16–18. század viszonylatában közel negyven orvos rövid életrajza is bekerült a lexikonba.

A művelődéstörténet és a medicina kapcsolatát erősítik hosszú évtizedek óta a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtár és Levéltár munkatársai által kiadott, az orvostörténet-írás legkülönbözőbb területeit és legkülönbözőbb szubdiszciplínáit is megjelenítő folyóirat-cikkek és kötetetek, valamint az 1994 óta a Gazda István által alapított és vezetett Magyar Tudománytörténeti Intézet kiadványai.³⁶

KULTÚRATUDOMÁNYOK ÉS ORVOSTÖRTÉNET-ÍRÁS

A 20. század utolsó harmadában a világgazdaságban, a nagyhatalmi politikában, a természeti környezetben, a nyugati világ társadalmainak önértelmezésében és általában a „korszaklemben” bekövetkezett változások radikálisan alakították át a tudományok univerzumát. Ezek a változások megkérdőjelezték a társadalomtudományokban addig elfogadott megismerési mintákat, a természet, a társadalom és a kultúra területeinek egymástól való elkülönítésére irányuló gyakorlatokat, s ezzel a természettudományok és a humántudományok között éles diszciplináris határvonalakat kijelölő kétkultúras modellt. A tudományok eme általános struktúraváltozásának artikulálását jelentették a megismerés korábbiaktól eltérő útjait, irányultságait és módszertani eszköztárát felmutató, különböző fordulatokban (*cultural turn, linguistic turn, critical turn, pictorial turn* stb.) manifesztálódó kultúratudományi törekvések. Ennek nyomán a fejlődés-paradigmába szerveződő, a célok, okok, szándékok és eredmények megértését célzó koncepciók helyébe mindinkább a törések, megállások, visszafordulások jelenségeit hangsúlyozó relativizáló modellek kerültek.

A megközelítési módként, formális struktúráját tekintve egyfajta szintetizáló metatudományként jelentkező kultúratudományok kínálta új tematikák és módszertani eszközök alkalmazása során a társadalom- és humántudományok érdeklődésének fókuszába a jelentés, cselekvés, diskurzus, ágensek, identitás, konstrukció stb. fogalmakkal körülíráható jelentés-előállítás folyamata és szereplői kerültek.³⁷

A kulturális fordulat, s ennek nyomán a történettudományok történeti kultúratudományokként történő újrapozicionálása körüli igen élénk vitákra a nyugat-európai, kiváltképpen az angolszász és német orvostörténet-írás némi megkésettséggel és kezdetben némi visszafogottsággal reagált. Az 1990-es években azután, különösen annak második felében, az orvostörténet-írás új modelljének kialakítása tekintetében valóban több egymással párhuzamosan futó, ugyanakkor egymással összekapcsolódó és egymást kiegészítő megközelítés vált meghatározóvá. A *Science Studies* és a *Social Studies of Scientific Knowledge* irányzatok tudományelméleti újításai, a társadalmi, kulturális tényezőket és kontextusokat előtérbe helyező (szociál- és kultúr)konstruktivizmus, valamint a kultúratudományok szemléleti és módszertani keretében jelentkező, a haladás-elmélettel szakítani igyekvő antipozitivisták pozíciók.³⁸ Mindezek újszerű értelmezési utakat és lehetőségeket nyitottak meg.

Az új tudománytörténeti és konstruktivisták perspektívából szemlélve a betegség már nem eleve adott biológiai realitás vagy antropológiai konstans, sokkal inkább történetileg kontingens kategória, amely a különböző történeti korszakokban a különböző szocio-kulturális, politikai, gazdasági, tudományos és technikai körülmények és erők terek függvényében konstruálódik, formálódik, alakul át.³⁹ Ugyanígy az érdeklődés középpontjába kerültek a tudományos tudástermelés folyamatának, episztémikus színtereinek, „elősegítőinek” és materiális eszközeinek, a tudományos tudáselemek, tények és igazságok standardizációjának, validációjának és társadalmi elfogadtatásának legkülönbözőbb aspektusai.⁴⁰ Ezen kérdésfeltevések számára fontos és meghatározó inspirációt jelentettek a „labor-tanulmányokként” aposztrofált, Karin Knorr-Cetina és Bruno Latour nevéhez köthető tudományantropológiai és etnometodológiai kutatások.⁴¹ Világossá vált, hogy a tudományos orvoslás műhelyeiben, „belső tereiben” (például klinikai

operáló terem, laboratórium, és ezek használatához kapcsolódó szimbolikus és kommunikációs struktúrák) kidolgozott kutatási eredmények nem automatikusan, önmaguktól válnak objektív és hihető tudományos tényné, hanem egy meglehetősen komplex, társadalmi, politikai, materiális természetű és episztémikus faktorok együttese által befolyásolt „stabilizációs folyamat” során nyerik el státusukat.⁴² Az episztémikus színterekhez hasonlóan a tudományos megismerést szolgáló, *aktív tárgyként* vagy *szociális aktánsokként* értelmezett materiális eszközökről kialakított latouri koncepció jól alkalmazhatónak tűnt az orvostechikai eszközök használatainak, társadalmi, kulturális jelentéseinek történeti kontextualizálásában is.⁴³

Ezek a fentiekben vázolt tematikus irányultságok kerülnek felhasználásra, illetve kiegészítésre a medicina történetének kultúratudományos megközelítéseiben. Ezek – a kulturális fordulatba ágyazottan megjelenő nyelvi, mediális, képi fordulatok módszertani eszköztárának recepciója révén – jelentős eredményeket tudnak felmutatni különösen az orvoslás gyakorlata és a társadalom viszonylatában; kapcsolódási pontokat, átmeneteket, kulturális transzferfolyamatokat vizsgáló, lényegében német indíttatású *Patientengeschichte* területén,⁴⁴ az alapvetően Foucault által az 1970-es években kidolgozott *biohatalom*, *guvernamentalitás* fogalmak, és Pierre Bourdieu *habitus-koncepciójának* továbbgondolására épülő testtörténet és ehhez szorosan kapcsolódó tapasztalatattörténet⁴⁵ vonatkozásában, valamint a vizuális kultúra és a medicina komplex összefüggérendszerének feltárásában.⁴⁶

Az utóbbi közel egy évtized medicinatörténeti, vagy legalábbis ahhoz szorosan kötődő tudománytörténeti kiadványok,⁴⁷ folyóiratok,⁴⁸ az e tárgyban készült disszertációk, konferenciák⁴⁹ tematikai irányultságai mutatják, hogy Magyarországon is utat találnak a nyugat-európai kultúrtörténet-írásban – és ezzel párhuzamosan a nyugat-európai tudomány- és orvostörténet-írásban – mind módszertani, mind tematikus szempontból meghatározó fordulatok.

JEGYZETEK

- ¹ Daniel LE CLERC Genfben működő orvos, tevékenységéhez köthető az orvostörténelem diszciplináris kereteinek kialakítása. Az európai orvostörténet-írás tekintetében mintaadó műve: *Histoire de la médecine, ou l'on voit l'origine et le progrès de cet art, de siècle en siècle...* Genève, 1696. Az első kiadást követően a munka 1855-ig összesen még három francia kiadásban jelent meg (1723, 1729, 1855), 1855-ben kiegészített és javított formában. Recepciótörténeti szempontból lényeges három ismert latin nyelvű, illetve egy angol nyelvű kiadása. D. Le Clerc orvostörténeti munkásságának recepciótörténetéhez lásd Paul RÖTHLISBERGER, *Daniel Le Clerc und seine „Histoire de la médecine”*, Gesnerus, 21(1964), 126–141.
- ² John FREIND angol orvos-vegyész, kétkötetes orvostörténeti munkája sok tekintetben D. Le Clerc nyomdokain halad: *The History of Physick: from the time of Galen, to the Beginning of the Sixteenth Century*, vols. I–II, London, 1725–1726. A kontinensen francia (*Histoire de la médecine depuis Galien, jusqu’où commencement du seizième siècle*, Leiden, 1727.) és latin (*Historia medicinae a Galeni tempore usque ad initium saeculi decimi sexti...* Venetiae, 1735.) fordítása vált népszerűvé. J. Freind orvostörténeti munkájának jelentőségéhez és recepciójához lásd R. J. J. MARTIN, *Explaining John Freind’s History of Physick*, *Studies in the History and Philosophy of Science*, 19(1988), 399–418.
- ³ Johann Heinrich SCHULZE orvos, polihisztor, a hallei és altdorfi egyetemek anatómiaprofesszora, az *Academia Leopoldina* és a *Königlich Preussische Akademie der Wissenschaften* tagja. Orvostörténeti munkája 1728-ban jelent meg: *Historia medicinae*, Lipsiae, 1728. J. H. Schulze munkásságának monografikus feldolgozását lásd Wolfram KAISER–Arina VÖLKER, *Johann Heinrich Schulze (1687–1744)*, Halle, Martin-Luther-Universität, 1980 (*Wissenschaftliche Beiträge der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg: Beiträge zur Universalgeschichte*, 38.).
- ⁴ Az antik orvoslás elméleti koncepcióinak recepciótörténetét tárgyaló korai disszertációk közül kiemelkedik: Moller Károly Ottó (1670–1747) 1696-ban az altdorfi, Enyedi István 1719-ben a hallei, Csernanszky Sámuel 1742-ben ugyancsak a hallei egyetemen megvédett disszertációja. Erről bővebben lásd KAPRONCZAY Károly, *Az orvostörténelem Magyarországon. Egy szaktudomány hőskora*, *Orvostörténeti Közlemények*, 113–114(1986) 47–60. (itt különösen 47–48.). Ugyanez a tanulmány átdolgozott változatban, Uő, *Az orvostörténelem századai*, Budapest, Semmelweis Kiadó, 2010.
- ⁵ WESZPRÉMI István, *Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria prima... altera (pars I–II)... tertia (decas I–II.)*, Lipsiae, Viennae, 1774–1787.

- ⁶ Nem célunk Weszprémi orvostörténeti munkásságának részletező bemutatása, a rendelkezésre álló, vonatkozó szakirodalmi interpretációk tematikus foglatát lásd *Weszprémi István emlékezete, Az első magyar lexikoníró műveinek bibliográfiájával*, összeáll. SZÁLLÁSI Árpád, bev. tan. SCHULTHEISZ Emil, sajtó alá rend. GAZDA István, Piliscsaba, Budapest, Debrecen, Magyar Tudománytörténeti Intézet (a továbbiakban MATI), Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár (a továbbiakban SOMKL), Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, 2004.
- ⁷ Ebben a műfajban az első, egyúttal a későbbi orvosi topográfiák számára is mintaadó munkát a pozsonyi főorvos, TORKOS JUSTUS János működésének színhelyéről állította össze, amely 1764-ben *Bericht von der königlichen des Königreichs Hungarn Frey-Stadt Pressburg Lage, Wassern und Luftt* címmel került kiadásra Pozsonyban, J. M. Landerer nyomdájában. További, a 18. században született magyarországi topográfiai irodalomról a kortárs Karl LÜBECK Pozsony vármegyei származású orvos és gazdasági szakíró a *Zeitschrift von und für Ungern* című folyóirat 1803. évfolyamában folytatásban közölt írásában ad összefoglalást és annotált bibliográfiát (Karl LÜBECK, *Ueber die medizinische und naturhistorische Literatur von Ungern*, *Zeitschrift von und für Ungern* 3[1803] 9–29, 3[1803] 201–214.). A 18–19. századi magyarországi orvosi topográfiai irodalom több darabja (a korábbi latin, illetve német nyelvű munkák fordításban) kritikai kiadásra került, BENKŐ Sámuel: *Miskolc történeti-orvosi helyrajza, 1782*, sajtó alá rend. és bev. SZABADFALVI József, ford. M. KISS Júlia, Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1976. és *Felső-magyarországi orvosi helyiratok. Történeti-néprajzi források a 18–19. századból*, szerk., bev. DEÁKY Zita, Budapest, 2004 (A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára, 9.).
- ⁸ Franciscus Xaver LINZBAUER, *Codex sanitario-medicinalis Hungariae*, Tom. I–III. [1–7 köt.], Budae, typis Universitatis, 1852–1861. A Linzbauer által megkezdett, az egészségügyi-közegészségügyi szervezetrendszer fokozatos kiépülését dokumentáló jogforrások gyűjtésének, rendszerezésének munkálatait Chyzer Kornél orvos-egészségpolitikus vitte tovább; lásd *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye. 1854–1894*, összeáll. CHYZER Kornél, Budapest, Dobrowsky és Franke, 1894. (A kötet 1895-ben és 1900-ban további két bővített kiadásban is megjelent.) Chyzer 1892-ben a Belügyminisztérium Közegészségügyi Ügyosztályának vezetője lett, s ebben a minőségében folytatódott az egészségügyi jogalkotás aktuális vonatkozó törvényeinek és rendeleteinek kiadása, a munkában az idők folyamán Kampis János és Atzél Elemér orvosok is részt vettek. A második világháborúig, az 1895-től 1938-ig terjedő időintervallumra nézve összesen hét kötet jelent meg. Linzbauer és Chyzer vonatkozó tevékenységéről bővebben SZÁLLÁSI Árpád, *Chyzer Kornél, a közegészségügyi jogalkotó*, *Orvostörténeti Közlemények*, 117–120(1987) 191–196.

- ⁹ BALÁZS Péter, *Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete*, Piliscsaba, MATI, 2004 (A Magyar Tudománytörténeti Szemle Kiskönyvtára, 51.), 2., bőv. kiad.; Uő, *Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete, I–II. köt.*, Budapest, Piliscsaba, SOMKL, MATI, 2007.
- ¹⁰ GYÖRY Tibor, *Magyarország orvosi bibliográfiája 1772–1899*, Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1900.
- ¹¹ DÖRNYEI Sándor, *A magyar orvostörténeti irodalom 1715–1944*, Piliscsaba–Budapest, MATI–Magyar Orvostörténelmi Társaság, 2002.
- ¹² MAGYARY-KOSSA Gyula, *Magyar orvosi emlékek, Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, 1–2. köt., Budapest, Eggenberger, 1929 (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 121–122.); Uő, *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, 3. köt., Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1931 (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 128.); Uő, *Magyar orvosi emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, 4. köt., Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1940 (A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára, 168.). A tetralógia német nyelvű egykötetes válogatása is megjelent: Uő, *Ungarische medizinische Erinnerungen*, Budapest, Danubia, 1935.
- ¹³ Daday gyűjtése posztumusz jelent meg 2005-ben: DADAY András, *Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből*, sajtó alá rend. GAZDA István, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 53.).
- ¹⁴ *Weszprémi István levelezése*, sajtó alá rend. SZELESTEI NAGY László, VIDA Tivadar, bev., jegyz., mutatók SZELESTEI NAGY László, Budapest, Argumentum, 2013 (Magyarországi tudósok levelezése, VI.).
- ¹⁵ SZÖGI László sorozatszerkesztésében 1994 és 2014 között „Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban” címmel az ELTE Levéltár gondozásában megjelent adattárak pontos bibliográfiai leírását lásd: http://leveltar.elte.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=22&Itemid=54 [utolsó letöltés: 2014. 09. 10.] A sorozatról legutóbb megjelent recenzió: SZABÓ PÉTER András, *Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban (Átfogó recenzió és elemzés az azonos című könyvsorozatról)*, Történelmi Szemle, LVI (2014) 133–170.
- ¹⁶ DÖRNYEI Sándor, *Régi magyar orvosdoktori értekezések, Nagyszombat–Buda–Pest, 1772–1849*, 1. köt., Budapest, Borda Antikvárium, 1998, 2–3. köt. Budapest, Borda Antikvárium, 2010.
- ¹⁷ A forrásbázis megtalálható a következő honlapon: <http://www.orvostortenet.hu/disszertaciok/> [Utolsó letöltés: 2014. 09. 10.]

- ¹⁸ *Peregrinálók, Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza 1683–1783*, szerk., vál. DÖRNYEI Sándor, ford., magyarázatokat és előszót írta MAGYAR László András, Zebegény, Borda Antikvárium, 2006.
- ¹⁹ Az orvostörténet-írás vezető német egyetemi orvoskarokhoz (például Lipcse, Halle, Göttingen) köthető német modelljének a 19. század közepére regisztrálható kialakulása tekintetében K. Sprengel és C. A. Wunderlich munkássága számított az egész közép-kelet régióban a leginkább meghatározó mintának. K. Sprengel orvos-botanikus, a hallei egyetem botanikus kertjének igazgatójaként a gyógyítás történetének elméleti orvostani koncepcióit és alkalmazásait az antikvitástól a 18. századig terjedően kronologikus rendben bemutató a pragmatikus német orvostörténet-írás első nagy hatású koncepcióját és írásmódját ötkötetes szintézisben dolgozta ki: Kurt SPRENGEL, *Versuch einer pragmatischen Geschichte der Arzneykunde*, 1–5. Bde., Halle, Gebauer, 1792–1803. Az orvos-fiziológus C. A. Wunderlich valójában az orvostörténet önálló diszciplináris kereteinek rögzítése tekintetében mérvadó. A lipcsei egyetemen tartott orvostörténeti előadásaiiban az orvostörténetet és korának természettudományos medicina-értelmezéseit igyekezett közös világnézeti-koncepcionális keretben tárgyalni. Az előadások könyv formában is kiadásra kerültek: Carl August WUNDERLICH, *Geschichte der Medicin. Vorlesungen gehalten zu Leipzig im Sommersemester 1858*, Stuttgart, Verlag von Ebner und Seubert, 1859. Sprengler és Wunderlich tudománytörténeti jelentőségéhez lásd Wolfgang Uwe ECKART–Robert JÜTTE, *Medizingeschichte. Eine Einführung*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 2007, 21–24.
- ²⁰ FEKETE Lajos, *A gyógytan története rövid kivonatban*, Pest, Demjén és Sebes Kiadó, 1864. Hasonló szellemiségű, kéziratban maradt magyarországi vonatkozású orvostörténeti szintézise nemrégiben került kiadásra: *Magyar orvosi történettan: Fekete Lajos doktor 1872-es kéziratának szerkesztett, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátott változata*, összeáll. KAPRONCZAY Katalin, sajtó alá rend. GAZDA István, Piliscsaba–Budapest, MATI–SOMKL, 2011 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 91.).
- ²¹ *Az orvostudomány története Magyarországon, 1467–1867: Kovách Imre orvosdoktor adattári jellegű orvos- és művelődéstörténeti feldolgozása: egy 1881-es pályamű szerkesztett, tömörített és jegyzetekkel ellátott változata*, összeáll., jegyz. KAPRONCZAY Katalin, sajtó alá rend. GAZDA István, Budapest, MATI–SOMKL, 2013 (Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára, 97.).
- ²² DEMKÓ Kálmán, *A magyar orvosi rend története, különös tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig*, Lőcse, Dobrowsky és Franke, 1894. Itt jegyezzük meg, hogy Kovách Imre és Demkó Kálmán munkái az egyetemi orvostörténet oktatását elősegítendő szintézis jellegű munka megírását és kiadását célzó Poór-féle pályadíjra készültek.

- ²³ HINTS Elek, *Az orvostudomány fejlődése az emberiség művelődésében (különös tekintettel a magyar viszonyokra)* 1. köt. [Az óskori és ókori orvostudomány], 2. köt. [A középkori orvostudomány], Budapest, Eggenberger, 1939.
- ²⁴ PÓLYA Jenő, *Az orvostudomány regénye*, Budapest, Béta Irodalmi Rt., 1942.
- ²⁵ *Millenniumi emlékkönyv a Budapesti Kir. Magy. Tudományegyetem Orvosi Karának múltjáról és jelenéről*, szerk. HÖGYES Endre, Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1896.
- ²⁶ GYÖRY Tibor, *Az orvostudományi kar története 1770–1835*, Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936.
- ²⁷ GORTVAY György, *A magyar közegészségügy állapota és az egészségügyi fejlődés útja az utolsó évszázadban*, Budapest, Athenaeum Kiadó, 1948;
Uő, *Az újabb kori magyar orvosi művelődés és egészségügy története*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1953.
- ²⁸ BENEDEK István: *Higieia, Az európai orvostudomány története*, Budapest, Gondolat, 1990.
- ²⁹ NEMES Csaba, *Orvostörténelem. Az egyetemes és magyarországi medicina kultúrtörténeti vonatkozásaival*, Debrecen, Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum, 2008. A kötethez oktatási segédanyag is készült digitális DVD melléklettel, ez utóbbi tartalmazza az eredetileg mintegy 1500 oldalas tankönyv-kézirat teljes anyagát; Uő, *A medicina kultúrtörténete. Az egyetemes és hazai orvostörténelem alapvonalai – orvostörténeti kézikönyv – kísérő füzet digitális melléklettel*, a szerző saját kiadása, 2009.
- ³⁰ KORBULY György, *Egészségápolás* = DOMANOVSKY 1, 355–371.,
Uő, *Egészségügyi állapotok* = DOMANOVSKY 2, 365–380.; HÉJJA Pál, *Az egészségügy* = DOMANOVSKY 3, 387–405.; KORBULY György, *Az állami egészségvédelem felé* = DOMANOVSKY 4, 395–418.; MELLY József, *Az emberi egészség tudománya és védelme* = DOMANOVSKY 5, 449–474.
- ³¹ KOSÁRY 1980–1996.
- ³² Lásd még KRÁSZ Lilla, *Kosáry Domokos, a 18. század kutatója*, Magyar Tudomány, 174(2013) 1442–1447.
- ³³ KÓSA 1998–2006.
- ³⁴ A kötet koncepciójához lásd még DOBSZAY Tamás–FÓNAGY Zoltán, *Művelődéstörténet. = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Osiris, Budapest, 2006, 387–409.
- ³⁵ MAMŰL I–XIV. LX.
- ³⁶ A Magyar Tudománytörténeti Intézet számos tematikus keresési lehetőséget nyújtó (kiadványsorozatok, orvostörténeti forrásokat tartalmazó adattárak, tudóshagyatékok stb.) honlapja: <http://mati.tudomanytortenet.hu> [utolsó letöltés: 2014. 09. 10.] Az elmúlt évtizedek magyarországi orvostörténet-írásának orientációit és eredményeit igen jól dokumentálja

az „Orvostörténeti Olvasmánytár, Tanulmányok az orvostudomány egyetemes és magyarországi történetéről” (a MATI honlapjáról is elérhető) a Debreceni Egyetem Orvos- és Egészségtudományi Centrum és a Magyar Tudománytörténeti Intézet közös projektje keretében létrehozott és működtetett honlap:
<http://www.orvostortenet.hu/> [utolsó letöltés: 2014. 09. 10.]

- ³⁷ A tudományok újrapozicionálásának, a kultúra–jelentés–értelmezés, a kulturális fordulat kérdéseire kapcsolódó alapírások közül elsősorban lásd Clifford GEERTZ, *Dichte Beschreibung. Beiträge zum Verstehen kultureller Systeme*, Frankfurt/M., Suhrkamp, 1983; Doris BACHMANN-MEDICK, *Cultural Turns. Orientierungen in den Kulturwissenschaften*, Reinbek b. Hamburg, Rowohlt, 2006.
- ³⁸ A vonatkozó „programadó” és meghatározó elméleti reflexiókat általában a tudománytörténet-írás tekintetében (a teljesség igénye nélkül) lásd Barry BARNES–David BLOOR–John HENRY, *Scientific Knowledge, A Sociological Analysis*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996; Peter DEAR, *Cultural History of Science: An Overview with Reflexions, Science, Technology and Human Values*, 20(1995) 150–170; Jan GÖLINSKI, *Making Natural Knowledge: Constructivism and the History of Science*, Chicago, The University of Chicago Press, 1998¹, 2005²; David J. HESS, *Science Studies: An Advanced Introduction*, New York and London, The New York University Press, 1997; *Naturwissenschaft, Geisteswissenschaft, Kulturwissenschaft: Einheit, Gegensatz, Komplementarität?*, Hrsg. Otto Gerhard OEXLE, Göttingen, Wallstein, 1998 (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft, Bd. 6.). A szűkebben vett orvostörténet-írás területén a különböző antipozitivisták irányzatok alkalmazási lehetőségei kapcsán született elméleti reflexiók egyik első tematikus összefoglalását lásd *Medizingeschichte, Aufgaben, Probleme und Perspektiven*, Hrsg. Nobert PAUL, Thomas SCHLICH, Frankfurt/M., Campus, 1998.
- ³⁹ Ludmilla JORDANOVA, *The Social Construction of Medical Knowledge*, *Social History of Medicine*, 8(1995) 361–381; *The Social Construction of Illness: Illness and Medical Knowledge in Past and Present*, Hrsg. Jens LACHMUND, Gunnar STOLBERG, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 1992 (Medizin, Gesellschaft und Geschichte, Beiheft 1.).
- ⁴⁰ Jellemző példaként lásd Thomas H. BROMAN, *The Transformation of German Academic Medicine, 1750–1820*, Cambridge, Cambridge University Press, 1996¹, 2002²; Újabban lásd Laurence BROCKLISS, *Science, the Universities, and Other Public Space, Teaching Science in Europe and Americas = Cambridge History of Sciences, vol. 4, Science in the Eighteenth Century*, ed. Roy PORTER, Cambridge, Cambridge University Press, 2008, 45–86; *Scholars in action: the practice of knowledge and the figure of the savant in the 18th century*, vols. 1–2, eds. Andre HOLENSTEIN,

Hubert STEINKE, Martin STUBER, Leiden, Brill, 2013 (itt különösen a szerkesztők bevezetése: 1–43.).

- ⁴¹ Karin KNORR-CETINA, *Epistemic Cultures: How the Science Make Knowledge*, Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 1999.
(átdolg. német kiad.: Uő, *Wissenskulturen: Ein Vergleich naturwissenschaftlicher Wissensformen*, Frankfurt/M, Shurkamp, 2002.); *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*, eds. Bruno LATOUR, Steve WOOLGAR, Beverly Hills, London, Sage Publications, 1979¹, Princeton University Press, 1986².
- ⁴² Thomas SCHLICH, *Surgery, Science and Modernity: Operating Rooms and Laboratories as Spaces of Control*, *History of Science*, 45(2007) 231–256.
- ⁴³ Így például Volker Hess a lázmérés történetéről írott monográfiájában azt mutatta be, hogy a 19. században az emberi hőmérséklet mérésére szolgáló technikai eszköz, a lázmérő bevezetése és mindennapi használata, miként változtatta meg radikálisan a lázról való gondolkodást: Volker HESS, *Der wohltemperierte Mensch. Wissenschaft und Alltag des Fiebermessens (1850–1900)*, Frankfurt/M., New York, Campus, 2000.
- ⁴⁴ Az orvos–páciens viszony komplex tematizálásával foglalkozó *Patientengeschichte* tekintetében irányadó munka: Robert JÜTTE, *Ärzte, Heiler und Patienten. Medizinischer Alltag in der frühen Neuzeit*, München, Artemis und Winckler, 1991.
- ⁴⁵ E tekintetben irányadó a Barbara Duden által már az 1980-as évek közepén kidolgozott kultúrtörténeti koncepció, amely a test, az egészség, betegség és szenvedés megtapasztalásának történeti kontextusaira irányította a figyelmet. Az orvostörténet-írásban máig mérvadó monográfiájában ego-dokumentumok feldolgozásával (elsősorban orvos–páciens levelezés) a 18. század első felében az eisenachi nők különösen a terhesség előtt, alatt és után megélt testtapasztalatait dolgozta fel: Barbara DUDEN, *Geschichte unter der Haut, Ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730*, Stuttgart, Klett-Cotta, 1987. B. Duden fontos impulzusokat adott az általa „történeti szomatológiának” nevezett, a megélt testtapasztalatoknak – igazán csak az 1990-es évek második felétől megélenkülő – történeti kutatásához: Eva LABOUVIE, *Andere Umstände eine Kulturgeschichte der Geburt*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 1998; A fizikai fájdalom és a nyelvi leképezés meglehetősen összetett kapcsoltrendszerének történeti kontextusaihoz lásd Philipp SARASIN, *Mapping the body. Körpergeschichte zwischen Konstruktivismus, Politik und „Ehrfahrung”*, *Historische Anthropologie*, 7(1999) 437–451.; Michael STOLBERG, *Homo patiens: Krankheits- und Körpererfahrung in der Frühen Neuzeit*, Köln, Weimar, Wien, Böhlau, 2003. Az érzékelés (szaglás, tapintás, ízlelés, hallás) tapasztalattörténetéhez az egyik legfontosabb alapmunka: Robert JÜTTE, *Eine Geschichte der Sinne: Von der Antike bis zum Cyberspace*, München, C. H. Beck, 2000.

⁴⁶ Az, hogy a medicina a vizuális kultúra egy formája, régóta evidenciaszámba menő ténykérdés: elég csak az anatómiatörténetre tekinteni, amely mindig is anatómiai ábrákkal, rajzokkal foglalkozott, vagy a 19–20. századi pszichiátriátörténeti hagyományra, amelyben központi szerepet játszott az elmebetegek fiziognómiájának vizuális reprezentációja (Ludmilla JORDANOVA, *Medicine and Visual Culture, Social History of Medicine*, 3[1990] 89–99.). Új perspektívát nyitott a „láthatóvá tétel” orvosi gyakorlataiban a kulturális faktorok és ismeretelméleti kérdésfeltevések összekapcsolását szorgalmazó *pictorial turn* (a fogalmat az amerikai nyelvész és művészettörténész W. J. Th. Mitchell használta először: William J. Th. MITCHELL, *Picture Theory: Essays on Verbal and Visual Representation*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1994.). Impozáns, a medicina viszonylatában számos, a vizualizációval és a vizuális reprezentációkkal foglalkozó tanulmányt tartalmazó összegzés lásd *Mit dem Auge denken. Strategien der Sichtbarmachung in wissenschaftlichen und virtuellen Welten*, Hrsg. Bettina HEINTZ, Jörg HUBER, Wien, New York, Springer, 2001.

⁴⁷ Gurka Dezső szervezésében 2008 óta Szarvason megrendezésre kerülő tudománytörténeti konferenciák első sorozata, s ennek négy megjelent kötet az 1990-es években, Nicholas Jardine és a cambridge-i tudománytörténész-műhely koncepciója nyomán egyre szélesebb körben elfogadottá vált romantikus tudományok fogalmi keretében foglalkozott a 18–19. századi tudás- és tudományos transzfer különböző, köztük orvostörténeti szempontból releváns aspektusaival. A tudománytörténeti konferenciák második sorozata és eddig megjelent kötete, az egyes természettudományos szaktudományok (geológia, medicina, antropológia, matematika) és a filozófia viszonylatában tematizálta a kölcsönösségeket, itt különösen: *Egymásba tükröződő emberképek. Az emberi test a 18–19. századi filozófiában, medicinában és antropológiában*, szerk. GURKA Dezső, Budapest, Gondolat, 2014.

⁴⁸ A plurális megismerésre irányuló törekvés kifejeződése a 2010-ben Forrai Judit kezdeményezésére és főszerkesztésében *Kaleidoscope. Művelődés-, Tudomány- és Orvostörténeti Folyóirat* címmel indított internetes folyóirat, honlapja: <http://www.kaleidoscopehistory.hu> [utolsó letöltés: 2014. 09. 10.]

⁴⁹ Az orvostörténet és az információtörténet, információépítéssel kapcsolódási pontjait, kölcsönösségi mozzanatait tematizálta az *Orvoslás és információtörténelem* címmel 2013 októberében a Szegedi Információ-történeti Műhely által, Z. KARVALICS László kezdeményezésével és vezetésével rendezett konferencia, lásd <http://szim.org/index.php/rendezvenyek/konferenciak/3-az-orvoslas-informaciotortenetehez> [utolsó letöltés: 2014. 09. 10.]

235.892
MAGYAR
MŰVELŐDÉS
TÖRTÉNET

ŐSMŰVELÉS
ÉSPÓTEKORI
KULTÚRA

1

235.892.
MAGYAR
MŰVELŐDÉS
TÖRTÉNET

MAGYAR
RENAISSANCE

2

235.892
MAGYAR
MŰVELŐDÉS
TÖRTÉNET

A
KERESZTÉNYSÉG
VÉDŐBÁSTYÁJA

3

235.892.
MAGYAR
MŰVELŐDÉS
TÖRTÉNET

BAROKK ÉS
FELVILÁGOSODÁS

4

HORN ILDIKÓ

Történetírás és a kora újkori magyar művelődéstörténet

A művelődéstörténet problémái címmel, Monok István szerkesztésében, 2003-ban jelent meg az a tanulmánykötet, amelyben neves szakemberek – Fried István, Géczi János, Köpeczi Béla, Németh G. Béla, Niederhauser Emil, R. Várkonyi Ágnes, Voigt Vilmos – mondták el a tudományterület akkori helyzetéről, jövőképéről, elvégzendő feladatairól alkotott véleményüket.¹ Ha csak az ott megfogalmazott elvárásokat vesszük alapul, azt gondolhatnánk, hogy az elmúlt bő évtizedben kevés előrelépés történt. A művelődéstörténet továbbra sem tudta tudományos diszciplínaként intézményesen megfogalmazni önmagát, és a modern szemléletű, nagyszabású monografikus szintézis is várat még magára.² Ha azonban ettől eltekintve, összességében nézzük a helyzetet, leszögezhetjük, hogy jelentős eredmények születtek. Felnőtt egy új generáció, amely az interdiszciplináris látásmódot már természetesnek veszi, és munkáiban következetesen érvényesíti. Több szakma művelőit megmozgató izgalmas tanulmánykötetek, a művelődéstörténet egyes részterületeire vonatkozó kismonográfiák, mikrotörténeti feldolgozások és alapvető szakcikkék születtek, amelyek számos ponton gyarapították a tudásunkat. De az elmúlt évtized legkiemelkedőbb teljesítménye, amely hatásában és jelentőségében csak a Domanovszky-féle művelődéstörténeti szintézishez mérhető, a 14 kötetes *Magyar művelődéstörténeti lexikon* publikálása volt.³

MENNYIRE FELEL MEG A LEXIKON MŰFAJ

A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET KÉRDÉSFELVETÉSEINEK?

A lexikonírás szükségességét, illetve időszerűségét többen felvetették, és maga a főszerkesztő is úgy érezte, hogy magyarázatot igényel

a lexikon forma.⁴ Kőszeghy Péter konzervatív műfajnak nevezte, és a tudományágakat elkülönítő enciklopédiával állította szembe. A MAMŰL komplex látásmódra való törekedését, az adatok helyett az információk fontosságát emelte ki, elfogadva ugyanakkor a szócikkek szubjektivitását és a különböző koncepciók együttélését is.

Időszerű-e a lexikonforma? Ha a nemzetközi trendeket nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy éppen a huszadik század második felében nőtt meg ugrásszerűen az egy-egy speciális területre összpontosító lexikonok száma, és ez a lendület még az új évezredben is kitartani látszik. Érdekes megnézni a rokonítható külföldi törekvéseket: a kronológiai és a tematikus specializálódás egyaránt megtalálható. Nagyszabású angol, német, olasz lexikonok és enciklopédiák gyűjtötték egybe a középkorra vonatkozó tudásanyagot, míg a Brill Kiadó vállalkozása a középkor, a reneszánsz és a reformáció korát célozta meg. A 2005 és 2012 között Stuttgartban kiadott 16 kötetes *Enzyklopädie der Neuzeit* szintén a tárgyalt korszak teljes szempontú, totális megismertetésére törekszik, és ennek megfelelően számos művelődéstörténeti szócikket tartalmaz. A tematikus kiadványok közül többek közt a forradalmak történetére, a középkori fegyverekre és harcászatra, a kulturális antropológiára, a gazdaságtörténetre, a szerelemre és a szexualitásra fókuszáló lexikonokat érdemes kiemelni.⁵ A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* tehát ezeknek a lexikonoknak, enciklopédiáknak a sorába illeszkedik, és öröm látni, hogy nincs semmi megkésettség, elmaradás, noha a szerkesztők és szerzők összehasonlíthatatlanul más feltételrendszerben dolgoztak, mint nyugati társaik.

Esetünkben a lexikon forma azért is fontos, mert lehetőséget nyújt arra, hogy létrejöjjön a művelődéstörténet alapvető és önálló magyar fogalomkészlete, olyan terminus technicusok születhessenek, amelyeket több szakterület közösen csiszolt ki. A MAMŰL magára vállalta ezt a feladatot is, de ezen a téren helyenként komoly hiányosságok mutatkoznak, sokszor éppen a kulcsfontosságú szakkifejezések maradtak ki. Olyan címszavak hiányoznak, mint például maga a *művelődés* és a *művelődéstörténet*, az *értelmiség*, a *mecenatúra*, a *kultúrtáj*, a *kisjégkorszak*, a *deviancia*, a *szerelem*, a *szexualitás*, a *szerencse* (fátum, Fortuna), az *életkor* (ugyanakkor időfogalom van), az *álom* (látomás van), a *szitkozódás* és *káromkodás*, az *illem*, *illemszabályok*, *intimitás* stb.

Másik fő problémának azt látom, hogy a papír alapú, alfabetikus lexikonnak – már csak sajátosságainál fogva is – csak részben sikerült a művelődéstörténet dinamikus fejlődéséhez, állandóan jelentkező új kérdésfeltevéseikhez és irányzataihoz alkalmazkodnia. Ezért nem vagy csak töredékesen kerülhettek be olyan modern fogalmak, amelyek például a rezidencia- és hálózatkutatáshoz, az udvartartáshoz tartoznak. Éppen ez a probléma, az aktuális tudás lezártnak tűnő kanonizálása veti fel a lexikon forma időszerűségének a kérdését, és nyilván ezért beszél Kőszeghy Péter konzervatív műfajról, Gyáni Gábor pedig az enciklopédiairás paradigmaváltásának problémáiról. Ez azonban a lexikonok digitalizálásával, folyamatos fejlesztésével és frissen tartásával megszüntethető. A lexikális tudás iránti igény nem tűnt el, sőt szinte alapvető elvárás lett, hogy a tudomány bármely területéről, bármely nyelven egy pillanat alatt minél szélesebb és alaposabb információkhoz jussunk. De ezeket az adatokat most már nem az agytekervényeinkben, az otthonunk és a könyvtárak könyvespolcain, hanem a közös virtuális tudástérben tartjuk. Ezért különösen fontos a MAMŰL megkezdett digitalizálása és folyamatos fejlesztése.

A LEXIKON HORIZONTJAI TÉRBEN ÉS IDŐBEN

A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* időben szigorúan a középkorra és a kora újkorra koncentrál, térben pedig a Kárpát-medencére, beleértve annak kulturális és etnikai sokszínűségét.⁶ Ez a szerkesztők döntése, amit igyekeztek következetesen érvényesíteni, tehát tiszteletben kell tartani. Mégis van néhány fontos szempont, érv, amelynek alapján el lehetne gondolkodni az időbeli és térbeli horizont szélesítéséről. A művelődéstörténet teljes jogú, önálló tudományos diszciplínává válásához fontos lenne historiográfiájának számontartása és intézményes megfogalmazása.⁷ A művelődéstörténeti lexikon remek eszköz lehetne ehhez, bemutatva a különböző irányzatokat és korszakos jelentőségű magyar művelőit, tudományos szervezőit, Domanovszky Sándort, Hajnal Istvánt, Klaniczay Tibort és másokat. Fontos lenne, hogy a digitális változat ezt a feladatot is vállalja, és olvashassunk olyan címszavakat,

mint például a mentalitástörténet, szellemtörténet, mikrotörténet, kulturális antropológia, történeti ökológia, olvasás- és médiatörténet stb. A tudományos műhelyek, könyvsorozatok, folyóiratok számbavétele és bemutatása pedig önmagában is jellemző képet adhatna a magyar művelődéstörténet-írás helyzetéről és kutatási irányairól. Gondolok itt többek közt az Annales-iskola magyar követőire, a Hajnal István Körre, az *Aetas*, *Korall* folyóiratokra, a *Lymbus*, a *Humanizmus és Reformáció* köteteire, az MTA BTK *Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok* című sorozatára, a szegedi szellemtörténeti műhelyre és forráskiadványaira stb. De érdemes lenne az MTA Művelődéstörténeti Bizottságának és az ELTE Művelődéstörténeti Tanszékének történetét és eredményeit is ismertetni.

Egyetértek azzal, hogy a lexikon alapvetően a magyar, illetve a magyarországi művelődéstörténetre koncentrál, már csak terjedelmi és egyéb praktikus okokból is. Ugyanakkor a kitekintés, párhuzamba állítás, összevetés nagyon fontos lenne, mert csak európai léptékben szemlélve lehet a magyar gyakorlatot a palettán elhelyezni és objektíven értékelni. Ezt az elvet nem könnyű a gyakorlatba átültetni, talán egyes címszavaknál lehetett volna következetesen és egységesen érvényesített szempontként megadni. Így is vannak olyan remek címszavak, ahol ez a szélesebb látószögű szemléletmód érvényesült.

Szintén problémának látom, hogy a különböző országokkal való kapcsolattörténet nem jelenik meg a lexikonban elég erőteljesen. Például, ha szeretnék egy gyors áttekintést szerezni a középkorban és a kora újkorban egyaránt igen jelentős lengyel–magyar kulturális kapcsolattrendszerrel, kölcsönhatásokról, az ebben szerepet kapó személyekről, az esetleges fordulópontokról vagy súlypontváltásokról, ebben a művelődéstörténeti lexikon nem lesz a segítségemre. Csupán részinformációt kaphatok, lásd: *lengyel pénzek*, *lengyel tánc*. A szerkesztőket dicséri viszont, hogy külföldi gondolkodók magyarországi hatásának a bemutatására nagy gondot fordítottak, így olvashatunk Erasmus, Descartes, Coccejus eszméinek recepciójáról és magyar követőiről. A történész persze telhetetlen: fájó hiányként éli meg azt, hogy például Machiavelli és a machiavellizmus nem szerepel.

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY MEGJELENÉSE
A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI LEXIKONBAN

Miután megkaptam a felkérést, hogy ismertessem és értékeljem a történettudományok megjelenését a lexikonban, kérésemre megkaptam Tamás Zsuzsától a szócikkek listáját és a szerkesztési munka legelején összeállított, kezdetlegesnek tekintett történelmi fogalomgyűjteményt. Utóbbi végigolvasva nagyon meglepődtem, mert a történettudománynak egy meglehetősen konzervatív értelmezése köszönt vissza, többek közt az alkotmány-, jog- és hadtörténet, a különböző segédtudományok, például a történeti és természetföldrajz, a falerisztika, heraldika, inszigniológia követelményei szerint lett összeállítva. Természetesen az ilyen jellegű fogalmak tisztázása, világos definiálása is feladata egy művelődéstörténeti lexikonnak. A történettudománynak szinte a 19. század végi állapotára korlátozása azonban nagyon elgondolkodtató és tanulságos volt számomra. Különösen annak fényében, hogy a történetírásban a MAMŰL indulásának időszaka teoretikus szinten is különösen pezsgő korszak volt. 2003-ban jelent meg David Canadine szerkesztésében a *What is History Now?* című tanulmánykötet. A neves szerzők a történettudomány új irányzatait mutatták be, illetve azokat az eszközöket, módszereket vázolták fel, amelyek révén az olyan hagyományos részterületek, mint például a politika- vagy vallástörténet is korszerű, új utakra léphet.⁸ Érdemes egy pillantást vetni a tartalomjegyzékre, hogy lássuk, mennyire sokszínűek és összetettnek látták a történészek a saját tudományterületüket:

Prologue: What is History?

What is Social History Now?

What is Political History Now?

What is Religious History Now?

What is Cultural History Now?

What is Gender History Now?

What is Intellectual History Now?

What is Imperial History Now?

Epilogue: What is History Now?

Mint láthatjuk, a művelődéstörténet a történettudomány egyik meghatározó ágaként szerepel, amely gyönyörűen illusztrálja Monok István megállapítását: „Az egyes tudományszakok művelői gyakran megakadályozták a művelődéstörténet intézményesülését, mondván, hogy az ő felségterületükről van szó, ők maguk művelik ezt a tudományszakot is.”⁹ Ami engem illet, én nem sajátítanám ki a művelődéstörténetet, inkább arra tenném a hangsúlyt, amit a modern történettudomány új irányzatai építően hozzá tudnak tenni. A new history szellemében alkotó történészek nem tekintik merevnek és átléphetetlennek sem a történetírás egyes részterületei, sem a társtudományok közti határvonalakat. Egy klasszikusnak tekinthető műfaj, a családtörténeti monográfia például ma már komoly mentalitástörténeti alapokra is épül, érvényesülnek benne az elit-, a hálózat-, a ceremónia- és rezidenciakutatás, az információ- és kommunikációtörténet eredményei. Használja a *gender studies* kérdésfelvetéseit, figyel a család olvasási kultúrájára, könyvélményeire, tanulmányaira, megjelennek a testtel, betegséggel, halállal s ezek korabeli felfogásával kapcsolatos ismeretek, vagy akár a deviancia és a „monde imaginaire” is.

A politikatörténet kirekesztett, nem kívánatos elem a művelődéstörténet szempontjából, amit a lexikon előszavában Kőszeghy Péter is hangsúlyoz a művelődéstörténet definiálása kapcsán. Ez valóban egy jól megfogható határvonal volt a művelődéstörténet kialakulásának idején. A kortárs politikatörténet azonban már régóta nem narrációval feldúsított kronológia, hanem a rekonstrukción túl sokrétű elemzést ad a társadalmi és pszichológiai háttérre, illetve módszerekre támaszkodva. Az udvar- és információ-történeti megközelítéshez vagy az elit- és hálózatkutatáshoz nagyrészt a politikatörténet új kérdésfelvetései vezettek.

Szerencsére a művelődéstörténeti lexikonban végül nem a hagyományos, konzervatív történet szemlélet érvényesült, hanem mindaz, amit az előbbiekben a *new history* kapcsán említettem, s ez még akkor is örömteli, ha a szerkesztők esetleg nem a történettudomány részének tekintik. Mindenesetre a kifejezetten új szemléletet és irányzatokat tükröző fogalmak egy részét történészek írták, vagy másokkal együtt részt vettek a megalkotásukban: példaként az információval, kommunikációval, családtörténettel, étkezési kultúrával kapcsolatos címszavakat

említhetném. Ugyanakkor vannak olyan fogalmak, ahol nem érvényesült kellőképpen a MAMŰL komplexitást megcélzó törekvése, s így szerintem torzók maradtak olyan címszavak, amelyekhez mi, történészek is hozzá tudtunk volna tenni.

Ennek illusztrálására a *kutya* címszót hoznám fel. Egyszerű, nem elvont fogalom, a humántudományok egyik ága sem tekintheti felségterületének. A szócikk egy művészettörténész munkája, aki a kutya-ábrázolásokat és ennek szimbolikáját fejtette ki informatívan.¹⁰ Ez azonban önmagában nem fedi le a kutyák korabeli szerepét és jelentőségét. Még ideillett volna például a különböző kutyafajták ismertetése. Ebből a *vadászat* címszónál kapunk ízelítőt, de nem csak vadászkutyák voltak a korban. Ráadásul, bármilyen jó is a lexikon utaló rendszere, ez esetben az átirányítás elmaradt. Szintén nincs utalás az *állatnevek*-hez sem, ahol a kutyanevekről tudnánk tájékozódni. Ezt a szócikket nyelvész írta, viszont az ő ismeretei szerint a 18. század előtt magyar kutyanemek nem maradtak fenn.¹¹ A történeti források azonban informatívabbak: csupán I. Rákóczi György egyik kutyatartási inventáriumában több mint harminc kutyanemet jegyeztek fel, és hozzátéve a memoárokat, missilis anyagokat, az általunk ismert nevek száma végül bőven ötven fölé emelkedik. Egy művelődéstörténeti lexikon szerintem azt is elbírná, hogy beszéljünk az úgynevezett értelmiségi kutyafajtáról, amely az előnytelen külsejű korcs kutyát takarja, és tudatos válasz volt a nemesség kitenyészített kutyáira, hangsúlyozva, hogy a származás, a pedigré nem azonos a valódi értékekkel.¹² Ez persze nem zárta ki, hogy a humanistáknak is legyen vadászebük, mint ahogy azt Zsámboky Jánosnak és Bombó, illetve Madel nevű kutyáinak közös portréi, ábrázolásai is mutatják. Szintén fontos adalék, hogy más méretű és fajtájú kutyát kell hogy tartson egy férfi, egy nő vagy egy egyházi személy. Emellett röviden ki lehetett volna térni a kutya-ember viszonyra, arra, hogy milyen foglalkozások és tárgyak (nyakörv, póráz, kutyapalást) kapcsolódtak a kutyákhoz, hogyan alakult ki a kutyatartás szabályozása. Számos funkciója mellett a kutya lehet diplomáciai vagy nászajándék, török adófajta és élő gyermekjáték is. Mindezzel kiegészítve persze igencsak hosszú szócikket kaptunk volna, de arányaiiban megfelelt volna annak a szerepnek és jelentőségnek, amit a kutyák foglaltak el a középkori és kora újkori társadalomban.

A sor még számos más olyan címszóval folytatható, amelyekben nem jelennek meg a történetírás eredményei. A *kórház* szócikk¹³ művészettörténész és néprajzos koprodukció terméke, amely nemcsak azért problematikus, mert összemossa a kórház és ispotály intézményét, hanem azért is, mert épp ezen a területen vannak nagy volumenű, nemzetközi szinten elismert történeti kutatások.¹⁴ A *gyász* címszó, amelyet egy textiltörténész írt, a maga nemében tökéletes összefoglalása a gyászviseletnek.¹⁵ De a gyász nem csupán a ruházatra korlátozódik. A képet egy-egy történész, irodalmár, zenekutató teljesebbé tudta volna tenni, hogy megérthessük, mit jelentett a korban a gyázmunka, hogyan dolgozták fel az emberek az élet törékenységet és azt a rengeteg halált, ami körülöttük történt.

Az egyes címszavak egyoldalúsága mellett a történeti szemlélet hiánya más esetekben is tetten érhető. Nem kaptak helyet a nem kifejezetten irodalmi értékkel bíró, mégis fontos műfajok, szövegtípusok: hiányzik például a *gravamen* és a *querella*, de általában elmondható hogy az államelméleti irodalom bemutatása nem a legerősebb oldala a lexikonnak. Továbbá szintén nem kaptak helyet olyan fontos személyek, akikben a szerkesztők, úgy tűnik, csak a történeti személyiséget, a politikust látták meg. Így nem szerepel Bekes Gáspár, aki pedig a mecénatúrája és a hozzá kapcsolódó irodalmi művek miatt is megérdemelné, ráadásul litvániai hadi érdemeinek köszönhetően a romantikus lengyel költészet és a litván mondavilág egyik kiemelkedő alakjává vált. Hiányoltam Balassa Menyhártot is, aki legalább a róla készült komédia miatt is fontos, de sem ő, sem a mű nem szerepel a lexikonban.

Még nagyobb a hiányérzetem a Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben tevékenykedő külföldiek kapcsán. Giovanandrea Gromo a János Zsigmond korabeli udvari kultúráról, Giorgio Tomási pedig a Báthory családról, annak politikai és anyagi kultúrájáról hagyott ránk alapvető ismereteket. Alfonso Carrillo a politikai tevékenységén túl, jelentősen befolyásolta az erdélyi elit alakulását, a vallási viszonyok változását és a fejedelmi mecénatúrát. Giorgio Basta, a „Basta szekere” mellett a hozzá kapcsolódó teológiai és irodalmi szöveg hagyaték miatt érdemelt volna helyet.¹⁶ Hozzájuk hasonlóan hiányzik Zrínyi Miklós riválisa, Montecuccoli és a hozzá kapcsolódó metodizmus fogalma. A fogalmakra rátérve ugyancsak szócikket érde-

melt volna az esterházysták, a padovások, a hivatalnok értelmiségiek, mint például a sókamarások, deákok vagy litteratusok csoportja. Szintén problémát jelentenek a nem valós súlyuk szerint kezelt címszavak, amelyeknek jellegzetes példája az egybemosva, tagolatlanul tárgyalt *nemesség* fogalma.

Míg Mikó Árpád elégedetten és büszkén állapíthatta meg, hogy a kiváló művészeti szócikk-rendszer létrehozásában Marosi Ernő vezetésével szakmája szinte minden tagja részt vett, beleértve a legfiatalabb nemzedéket is, és a munka mögött kezdettől fogva ott állt a MTA Művészettörténeti Intézete, a történészek ugyanezt sajnos nem mondhatják el magukról.¹⁷ A lexikon koncepciójának kialakításakor szakmánkat Benda Kálmán képviselte, de 1994-ben bekövetkezett halála után a szerkesztők nem kerestek vagy nem találtak új partnert. Így az első kötet megjelenéséig eltelt tíz évben, majd a publikálás további évtizedében, sem egyénileg, sem intézményesen nem lépett a helyére senki. Talán ezzel magyarázható az egyes címszavak hiánya vagy felemás-sága, amely egyébként a szerzők tekintetében szintén tapasztalható: vannak nagynevű hiányzók, a fiatal generáció pedig eredményeihez képest alulreprezentált, például a Korall-nemzedék nem vagy csak alig képviselteti magát. Azt hiszem, hogy a szerkesztőknek és a történészeknek egyaránt el kell azon gondolkodniuk, hogy a Klaniczay Tibor idejében még egyéni és intézményi szinten egyaránt példás együttműködés hogyan csúszott félre, annak ellenére, hogy számos történészt most is szoros munka-, sőt baráti kapcsolat fűz a társtudományok művelőihez.

JEGYZETEK

¹ A *művelődéstörténet problémái*, szerk. MONOK István, Budapest, Balassi, 2003.

² MONOK István, A *művelődéstörténeti kutatásokról*, Magyar Tudomány 2006/7, 818–830.

³ MAMÜL I–XIV. LX.

⁴ NEMETH G. Béla cikke A *művelődéstörténet problémái*... i. m.; GYÁNI Gábor tanulmánya kötetünkben; KÖSZEGHY Péter, Előszó = MAMÜL I. 7.

⁵ A teljesség igénye nélkül: *The encyclopedia of the middle ages, renaissance and reformation*, Brill, 1979; *Lexikon des Mittelalters I–X*. München, 1980–1999,

CD-ROM; *Dictionary of the Middle Ages I–XIII*. New York, 1982–1989, 2003; *Dizionario enciclopedico del medioevo I–III*. Roma, 1999; *Dictionnaire encyclopédique du moyen âge I–II*. 1999; *Enzyklopädie der Neuzeit I–XVI*. Stuttgart 2005–2012; *The Oxford encyclopedia of economic history I–V*. Oxford, 2005; *The Greenwood Encyclopedia of love, courtship & sexuality through history, I–VI*. Greenwood, 2008; *The International Encyclopedia of Revolution and Protest: 1500 to the Present I–VII*. New York, 2009; *The Oxford encyclopedia of medieval warfare and military technology I–III*. Oxford 2010; *Routledge Encyclopaedia of Social and Cultural Anthropology*, London, 2010; *Berg Encyclopedia of World Dress and Fashion I–X*. Oxford, 2010.

⁶ KÖSZEGHY Péter, Előszó = MAMÜL I. 7.

⁷ MONOK Istvánnak gyakorlatilag nincs olyan vonatkozó írása, előadása, interjúja, amelyben ennek fontosságát, szükségességét ne fejtette volna ki, s az általa szerkesztett *A művelődéstörténet problémái* című kötetben hasonló gondolatokat fogalmazott meg FRIED István, GÉCZI János is.

⁸ *What is History Now?* Ed. David CANNADINE, Palgrave MACMILLAN, 2003. A kötet E. H. CARR négy évtizeddel korábban publikált és a 20. századi történetírás és történeti gondolkodás egyik legfontosabb összegzésének tartott *What is History?* című könyvére reflektált, és azt vizsgálta, hogy miben történt változás és az új évezred küszöbén milyen feladatok várnak a történettudományra.

⁹ MONOK, *A művelődéstörténeti kutatásokról...* i. m. 818.

¹⁰ WEHLI Tünde, *Kutya* = MAMÜL VI, 336–337.

¹¹ HAJDÚ Mihály, *Állatnevek* = MAMÜL I, 79–80.

¹² ALMÁSI Gábor, *A reneszánsz állattartás társadalmi összefüggései – A humanista kutya*, *Élet és Tudomány* 65(2010), 566–567.

¹³ KELÉNYI György–MAGYAR László András, *Kórház* = MAMÜL VI, 59–62.

¹⁴ KUBINYI András, SZENDE Katalin, MAJOROSSY Judit vonatkozó tanulmányai, valamint RUSZ-FOGARASI Enikő két kötetben közzétett ispotályszámadásai, illetve monográfiája.

¹⁵ TOMPOS Lilla, *Gyász* = MAMÜL III, 377–378.

¹⁶ BALÁZS Mihály, *Teológia és irodalom*, Budapest, Balassi, 1998 (Humanizmus és reformáció), 142–145.

¹⁷ MIKÓ Árpád, *A művészettörténet a művelődéstörténeti alpművekben* című tanulmánya kötetünkben.

GYÁNI GÁBOR

Művelődés-, kultúra- és mentalitástörténet A paradigmaváltás dilemmái

A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* néhány éve megjelent utolsó (13.) kötete,¹ ez a vitathatatlanul impozáns vállalkozás arra késztet bennünket, hogy arról is elgondolkodjunk, miről szól valójában a művelődéstörténet, és miként beszél tárgyról. További fontos és megvitásra váró kérdés még, hogy mi módon viszonyul a Magyarországon honos művelődéstörténet ahhoz, amit napjainkban a kultúra- és mentalitástörténet képvisel a nagyvilágban? Megkerülhetetlen és egyúttal válaszra vár végül a kérdés, érdemes vajon folytatni a középkor és kora újkor évszázadait átfogó művelődéstörténeti lexikonvállalkozást, kiterjesztve a modern korra is; ha igen, hogyan kellene belevágni, ha nem, mi szól a munka továbbvitele ellen?

Nem foglalkozhatom e kérdések mindegyikével kellő alaposággal, ezért csupán a kultúrtörténet-írás ma fontosnak tetsző kíváncsiságait veszem közelebbről szemügyre, összevetve a hazai művelődéstörténet-írás tényleges gyakorlatával. S ennek eredményeként próbálok választ találni arra a kérdésre is, hogy érdemes lenne-e vajon ezt a munkát a modern kor tekintetében is folytatni.

A MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET HAZAI DISKURZUSA – A MŰLTBAN

A hatvanas évek végétől folyamatos elvi eszmecsere folyt a magyar történetírásban a kultúr- és kivált a művelődéstörténet lehetséges fogalmáról és művelésének a gyakorlati mikéntjéről. A diskurzus szemléltetésére elegendő felidézni azt az összeállítást, amit a *Történelmi Szemle* közölt 1974-ben. Négy mérvadó hazai történész (Niederhauser Emil,

Makkai László, Kosáry Domokos és Hanák Péter) fejtette ki elképzeléseit a lap hasábjain arról, hogy szerintük mit kellene a művelődéstörténet fogalmán érteni.² R. Várkonyi Ágnes harminc évvel később ennek ellenére úgy találta: „A művelődéstörténet rendszerezett fogalmi és elméleti újragondolására ösztönző munkák elszigeteltek vagy hiányoznak.”³ Ami azért probléma szerinte, mert: „A magyar művelődéstörténetet ma főleg a nagyfokú extenzivitás jellemzi. Az adaptációs készség is többnyire megreked a ténygyűjtés, a leíró jelleg szintjén.”⁴ Az a kérdés pedig továbbra is nyitott, hogy milyen szemléletmód jegyében folyt, folyik és folyjék tovább a művelődéstörténet kutatása?

Hosszú ideig Kosáry Domokosnak, a legismertebb művelődéstörténeti monográfia szerzőjének⁵ a felfogása számított mérvadónak e téren. Álláspontja szerint: „a felépítmény ideológiai spektruma, a szemléletmód, világnézet, mentalitás, a társadalmi tudat, a műveltség, a tudás és a művészet minden ága, a társadalom különböző szintjein” megnyilvánuló művelődés tekintendő a művelődéstörténet külön tárgyának.⁶ Egy néhány évvel későbbi eszmefuttatásában szintén az alap és a felépítmény viszonyához szabta Kosáry a művelődési (kulturális) szféra értelmezését; bár eközben homályosan utalt azért kettőjük kapcsolatának áttételes voltára is. „A társadalmi modell [úgy mint az alap által determinált felépítmény] és a művelődési funkciók közbeiktatásával *talán* egy lépéssel tovább juthatunk, de még sok lépés van hátra” ahhoz, hogy ne zárjuk rövidre alap és felépítmény „nagy összefüggését”, ne tekintsük azt a valóságnál közvetlenebbnek.⁷ (Kiemelés tőlem – Gy. G.) Nem meglepő ezek után, ha ezzel a marxista fogalmi alapozással készítette el végül Kosáry saját művelődéstörténeti monográfiáját. Könyve bevezetésében külön kihangsúlyozta, kerülni kell a szemléleti eklekticizmust (a kifejezést egyébként nem használja Kosáry) annak érdekében, hogy csupán „a történelmi folyamat által létrehozott struktúrát” vehessük figyelembe. Ezen minden bizonnyal azt értette, hogy el kell fogadni „a marxizmus képét e történelem folyamatáról és struktúrájáról”, még ha „ezzel egyidejűleg, az elvek hierarchiájának ugyanazon szintjén [!] az anyagi-szellemi vagy a politikai-művelődési metszésvonalakat is megpróbáljuk alkalmazni”.⁸

Hanák Péternek már az 1970-es években ettől eltérő véleménye volt a művelődés és a kultúra történeti fogalmáról. Akkori megállapítása

szerint „a kultúrtörténet nem – nem kizárólag – egy szerkezetileg is elkülönített fejezet tárgya, hanem *látásmód*, amely a történelmet nem pusztán releváns politikai cselekedetek sorának, hanem az alkotó tevékenység kifejtésének is tekinti.”⁹ Az általa javasolt témakatalógus egyaránt felölelte az anyagi kultúrát (a lakást, az öltözködést, a táplálkozást, a szabadidő történetét) és a társadalmi tudatot. Az előbbi alapján az életmód történetének megfelelő tematikát sejtet, amiből a technika historikuma sem hiányzik azonban, amennyiben a technikát nemző szükségletet, gondolkodásmódot, ízlést, valamint a technika használatának adott módját vizsgálja a művelődéstörténész. A társadalmi tudat pedig az oktatás, a művelődés, a tudomány, az irodalom, a művészetek, a társadalmi-politikai eszmék (az ideológiák) múltját jelenti e fogalomhasználat értelmében. S vajon mitől specifikus az ilyen irányú történetírói érdeklődés? Attól, hogy a kulturálisan definiált részjelenségek szinoptikus látása, ekként való bemutatása képezi a célt, ami arra készíti a historikust, hogy kimutassa az egyes részjelenségekben rejlő „korszellemet”. „A »korszellem« megragadása: ez az a többlet, amelyet a történész a sokféle, *a külön létükben öntörvényű részterületek és ágak* szinoptikusan látott körképéből, a kultúra egészének rekonstruálásából felmutathat.” Mindezt azonban, fűzi hozzá Hanák óvatosságból, össze kell „kapcsolni a történeti folyamat egészében közremunkáló tendenciákkal”; az utóbbiakról ezúttal sem tudjuk meg viszont, hogy honnan erednek és miként képesek hatni egyszerre mindenhol, vagyis mitől holisztikusak.¹⁰

Köpeczi Béla, aki franciául tett közzé szintézist a témáról,¹¹ többnyire eszmetörténeti alapon jár el, bár – Kosáryhoz hasonlóan – szintén a marxista társadalomkép duális logikájához igazodik, amikor a szellemi javak termelésére, terjesztésére és befogadására korlátozza a művelődéstörténeti elbeszélés hatókörét. „Végző fokon azt javasoljuk, hogy a kultúra széles fogalmát fogadjuk el, amelyik elismeri a szoros és kölcsönös kapcsolatokat az alap és a felépítmény, az anyagi és a szellemi kultúra között.”¹² Köpeczi kiemeli ugyanakkor a „világnézet” nagy szerepét is, és „a mindennapi kultúra megnyilvánulásainak”, valamint „a kulturális termékek befogadásának” a vizsgálatától sem zárkozik el mindenáron. Ami az úgynevezett anyagi kultúrát illeti, egy későbbi megállapítása szerint korlátozott mértékben érdemes e területet

vizsgálni, azt véve belőle csupán tekintetbe „ami hat a szellemre”.¹³ Köpeczi nem részletezi azonban, hogy mi lenne az a valami, ami valamiképpen hat az úgynevezett kultúrateremtésre és a kultúra befordási folyamatára.

Különös, hogy az 1945 után írt eddigi legteljesebb magyar művelődéstörténeti szintézishez, a Kósa László által szerkesztett és nyolc szerző által írt munkához semmilyen deklarált elvi alap sem járul. A kötet egyes szerzői korszakonként eltérő tematika és szemlélet jegyében szólnak a művelődés múltjáról, olykor pedig néhány közös téma visszaköszön az egyes fejezetekben, mint az ember természetéhez fűződő viszonya, a hétköznapi élet vagy az érintkezési formák, valamint az őket szabályozó intézmények. Nincs viszont egy (vagy több) elvi zsinórmérték a kötetben, amihez szabhatták volna a mesterelbeszélés gondolati ívét. A kötet domináns témája kétségkívül az életmód története.¹⁴

Nem csoda, ha Fried István utóbb parttalan tudományos gyakorlatként jellemzi a hazai művelődéstörténet-írást, amire „afféle köztesség” jellemző: „több tudományág találko(z)ására épít, fogalmi rendszerét szintén a rokon diszciplínákkal jórészt összhangban alakítja ki, [...] olykor [pedig] megelégszik azzal, hogy kutatja mindazt, ami a más tudományzakok, -ágak peremére szorult”. Továbbra sem látszik azonban megoldottnak az a kérdés, hogy mi voltaképpen a művelődéstörténet tárgya, amihez külön metodikát és fogalmi nyelvet lehetne hozzárendelni.¹⁵

A KULTÚRA ANALITIKUS FOGALMA A TÖRTÉNETÍRÁS MAI DISKURZUSÁBAN

Erre az utóbbi kérdésre választ adhat, ha megnézzük, hogy milyen átalakulásokon esett át az utóbbi néhány évtizedben a kultúra fogalma magában a történetírói gondolkodásban és a kutatói gyakorlatban. A kultúrtörténet – a 19. századi biztató kezdeteket követő apály után – az 1970-es években éledt újra, hogy napjainkban a legizgalmasabb történetírói szellemi útkeresések melegágyául szolgáljon. Mindez nem függetleníthető persze a nyelvi fordulat bekövetkeztétől, ami kulturális fordulatként is érezte hatását a szaktudományban. Peter Burke

szerint a kultúra antropológiai fogalma gyakorolta ezúttal a döntő befolyást, amely az élet teljes spektrumát átfogja, kiiktatva a gazdaságra, társadalomra, politikára és kultúrára való tagolás megszokott logikái (és tematikai) rendjét.¹⁶ A mondott váltásra a történeti antropológia (beleértve a mikrotörténetet és az *Alltagsgeschichte*-t is), valamint az új kultúratörténet (*new cultural history*) kurrens áramlataiban került leginkább sor. Ez alkalommal a *new cultural history* jelenségére koncentrálok, arra a kurrens történetírói törekvésre figyelve, ahol a kultúra fogalma amellett, hogy holisztikus értelmet nyer, analitikus kategóriaként is eminens szerephez jut.

Mihail Bahtyin, Norbert Elias, Michel Foucault, Clifford Geertz és Pierre Bourdieu e szemléleti orientáció fő vezérlő csillaga; az ő nevükhöz köthető a karnevál, a dialogicitás, a civilizálódási folyamat, a diskurzus, a sűrű leírás, a habitus és a kulturális tőke fogalma, melyek mindegyike valósággal megtermékenyítette az utóbbi évtizedek történetírói gondolkodását. Közvetlenül Roger Chartier, az *Annales* történészeihez kötődő historikus inspirálta az új kultúratörténetet. Egy 1980-as évek eleji programadó tanulmányában Chartier leszögezte: ma már jószerivel tarthatatlan az *Annales* történészeit is mélyen átható azon hagyományos felfogás, mely szerint a kultúra a társadalmi totalitás alsó szintjeit alkotó gazdaság és társadalom feletti fokozatnak felel meg, és így azok pusztá függvénye. Valójában, jelentette ki a francia kultúrtörténész, „azt kell értelmezni, hogy miként szervezik meg a viszonyok összességét az egyes társadalmi alanyok értékelési és érzékelési sémáit működtető változatos logikák, beleértve ebbe a társadalmi, illetve a gazdasági viszonyokat is; azokat a reprezentációkat kell tehát értelmezésnek alávetni, amelyek magukban rejtik azt, amit »kulturának« szokás nevezni, és amelyek közösek a társadalom egésze vagy egy adott partikuláris csoportja számára.”¹⁷ A kultúrának mint végső determinánsnak ekként definiált fogalma komoly ösztönző erővel hatott a történetírásen belüli „kulturális fordulatra”.

A *new cultural history* számos hangadója, mindenekelőtt az amerikai Lynn Hunt amellett áll ki, hogy az emberi ésszerűség mindig is kulturális kontextusban fejt ki a maga hatását, lévén, hogy az ember történetileg adott mentális univerzumok keretei között gondolkodik és cselekszik. Ez a közös kontextus felel a kulturális univerzum belső

homogenitásáért, ami egyúttal az ágensek cselekvőképességének (*historical agency*) a forrásául is szolgál. A kultúrának, ami jelek termelését és befogadását jelenti, olyasfajta nyelvi konstruktivitás felel meg tehát, ami szöveges, legalábbis szövegszerű léttel ruhazza fel a megismerhető múltat. A nyelv ilyenformán nem valamely szövegen kívüli valóság kifejezésére és megragadására szolgál, hanem a beszédaktus¹⁸ mintájára ténylegesen maga hozza létre a tárgyi léttel bíró valóságot. „A szavak, jegyzi meg Hunt, nemcsak tükrözték a társadalmi és politikai valóságot, de a valóság átalakulásának az eszközei is voltak.”¹⁹ A *new cultural history* nagy lépést tesz a kultúrának mint mentalitásnak a fogalma felé azzal, hogy az elit- és tömeg (népi) kultúra egységében (és teljességében) gondolkodik; ezáltal mintegy univerzalizálja a tudat társadalmi jelentését, annak mindenható társadalmi jelenvalóságát.

Azt követően, hogy egyes amerikai historikusok meghirdették az új kultúratörténet paradigmáját, máris – belső – kritika érte annak főbb elvi kiindulópontjait. Richard Biernaczki fordított determinizmusként bírálta elgondolásukat, miszerint a társadalmi gyakorlatot a hozzárendelt jelentések konstruálják. „Ahogyan a régebbi történészek az »osztály«, a »társadalmi közösség« és hasonló fogalmak meghonosításával igyekeztek ügyüket előre vinni, az új kultúrtörténészek is oly módon alkották meg a maguk fogalmait (például a »jelet«), mintha azok az emberi világ természetes berendezései, nem pedig a megfigyelő által kitalált kategóriák lennének. A kultúrtörténet oly zajosan ünnevelt paradigmaváltása valójában el nem ismert folytonosság.”²⁰ A *new cultural history* hívei szerint a történelmi ágensek cselekvése annyi, mint jelek teremtése és felismerése, a jelentésük megfejtése. Ha azonban megelégszünk ennyivel, állítja Biernaczki, akkor a kultúrát egész egyszerűen beléptetjük az anyagi determináns számára korábban fenntartott helyre, ahelyett, hogy tüzetesen megvizsgálnánk, miként is működik a kultúra.

Mielőtt továbbhaladnánk, tegyük hozzá: az új kultúrtörténészek és a történeti antropológusok sem csupán a társadalmi gyakorlathoz kapcsolódó reprezentációkat tekintik vizsgálandónak, de a gyakorlatban alkalmazott implicit (és nem feltétlenül tudatos) kulturális sémákat is fel kívánják deríteni, amelyek a valamikori magatartás közvetlen mozgatórugói lehettek. Különösen nagy hatással van rájuk e tekintet-

ben a kulturális vagy szimbolikus antropológia, mindenekelőtt Clifford Geertz, Victor Turner és Marshall Sahlins. Biernaczki szerint azonban így is komoly veszélyek leselkednek rájuk: ha ugyanis a kultúra mint tovább már nem bontható entitás váltja ki az anyagi viszonyok fogalmát, akkor újfent a minimális, a könnyen adódó magyarázatok iránti vonzódás csábításának engedünk; és ezzel visszajutunk oda, ahol valamikor az ökonomizmus volt az úr. Holott, fűzi hozzá, a kultúrának az elemző által konstruált fogalma nem feltétlenül tükrözi vagy írja le helyesen a világ alapvető szerkezetét. Ezért – szól javaslata – ne posztuláljuk a kultúrát mint végső instanciát, hanem fogjuk fel úgy, mint az alapvető konstitutív mozgatórugók egyikét. Ne tételezzük fel tehát, hogy egyes-egyedül a kultúra (mármint a korabeli képzetek, fogalmak, az öröklött értékek és szimbolikus formák készletei) irányítják vagy tartják fogva a cselekvőt. Élünk inkább azzal a feltevéssel, hogy a történelmi ágens többnyire cselekvése indokaként használja a kultúrát. Az tehát itt a kérdés, „hogyan működtetik a kultúrát az ágensok”, amely sok más tényezővel együtt, velük mintegy karöltve hat a cselekvésre.²¹

Biernaczki sem tagadja ugyanakkor a kulturális paradigma középpontba állításának a létjogosultságát. Nem többre, arra figyelmeztet csupán, hogy „nem kizárólag a jelrendszeren belüli szemantikai kapcsolatok határozzák meg” a jel fogalmában megnyilatkozó kultúrát, amely az élet mindennapi gyakorlatát szervező sémaként is képes működni.²² Nem valamely teljességgel autonóm, önmagában álló kulturális konstrukció dönti el ilyenformán, hogy mikor, hol és hogyan kerül sor egy adott cselekedetre. Ehhez egyébként sokban hasonló fel fogást fejt ki ugyanerről William H. Sewell Jr. is, aki a paradigmaváltások sorozatos tapasztalatain okulva a hogyan tovább dilemmájára próbál megoldást találni. Ő is azzal próbálkozik tehát, hogy összekapcsolja egymással a „társadalom” szemiotikus modelljét és annak kvantitatív alapokon nyugvó magyarázatát.²³ A poszt-társadalomtörténetként kidolgozott elméleti opció sem áll nagyon távol ettől a felfogástól, melyet Miguel A. Cabrera fejtett ki ilyen módon: „a társadalmi valóságot továbbra is a gyakorlat anyagi, de nem a valóság objektív alapjának tekintjük.” Főként azért nem, teszi hozzá, mert „az a sajátos mód, ahogyan az emberek a kontextusból következő nyomásra válaszolnak,

mindig attól a jelentéstől függ, amit a kontextus nyer, amikor egy sereg feltevés jóvoltából értelmet tulajdonítanak neki. Ezek a feltevések pedig arról szólnak, hogy miként működik vagy működhet a társadalom, és mi az, ami ennek nyomán helyes vagy normális viselkedésnek számít egyes helyzetekben”.²⁴

A MAGYAR MŰVELŐDÉSTÖRTÉNET KÍVÁNATOS PARADIGMAVÁLTÁSA

Mit kezdhethünk mindezzel a magyar művelődéstörténet mai állapotában? Az eddig érvényes szemléleti kiindulópontok igen nagy messze vannak attól, amit a *new cultural history*, és egyáltalán: a kulturális paradigmát előtérbe állító mai történetírói áramlatok programként hirdetnek. Egyedül Hanák Péter egykori elképzelései és a témát érintő empirikus tanulmányai emlékeztetnek valamiképpen arra a művelődés- vagy inkább kultúrtörténetre, amely többé *nem* az anyagi létvizonyok tükréként, mechanikus következményeiként tekint a szellemi, a tudati, a mentális szférára. De még ő sem azt az utat járta annak idején, amit a kultúratörténet és több más hasonló irányzat képvisel manapság.

Hanák ugyanis éles különbséget tett az „anyagi kultúra” és a „társadalmi tudat” fogalma közé; az utóbbi történészi megközelítésétől pedig azt várta el, hogy tárja fel „a részjelenségekben benne rejlő »korszellemet«, ami – mihelyt az alappal összekapcsoljuk – marxista módon értelmezhető jelenséggé válik”.²⁵ Amellett, hogy Hanák – alig leplezett módon – szellemtörténeti fogalomként közelített a tudati szférához, ráadásul nyomban vissza is kapcsolt az alap-felépítmény fogalmi rendjére, feltehetően azért, hogy ne vádolhassák holmi szellemtörténeti beidegződéssel (ami ekkor is még súlyos megbélyegzésnek számított). *A Kert és a Műhely* című opus viszont, melyben Hanák empirikusan alkalmazta vázolt elvi elképzeléseit, az elméleti premisszákhöz képest finomabb kultúrtörténeti elemzésekkel szolgált. Ugyanakkor ez a kétségkívül sikeres, számos hazai és külföldi kiadást megért munka sem tételez fel túl sokat az ágensek cselekedeteinek tisztán kulturális indíttatásairól. Ha alaposabban beleolvasunk

Hanák könyvébe, igazolva látjuk, hogy a benne érvényesített megközelítés sem teljesen mentes az anyagi eredetű determinizmus redukcionizmusától.

Lássunk néhány beszédes példát. „A bürokratizálódás, az üzletszerűség, a nagyvárosi élet és a tudományos alapozású racionalizmus tehát megváltoztatta a civilizált ember viszonyát a halálhoz.”²⁶ Vagy: az agrárszocialista „egalitáriánus programnak a kelet-európai régióban volt akkor egy konkrét realitása: az egyenlőtlenségeket konzerváló, elavult nagybirtokrendszer elleni forradalmi fellépés. [...] A]z egyenlősítés gondolatát a létfenntartás racionalitása kényszerítette ki”.²⁷ A lakáskultúra Hanák által kezdeményezett úttörő vizsgálatát szintúgy a modernizációelméleti felfogás hatja át, amely, tudott módon, rendszerelméleti feltevéseken nyugszik, és ezért erősen normatív történetírói szemléletet képvisel. „Az ország s a főváros a modern urbanizáció terén és főként a lakáskultúrában nem a vállalkozói kedv szűkössége, nem a tőkehiány miatt maradt el a szerencsésebb sorsú országok mögött [...]. Úgy vélem, nem az alkotásban, hanem a befogadásban, közönségben, a társadalom ízléskultúrájában mutatkozott meg az elmaradottság.”²⁸ A bizonyító erejű példákat még sorolhatnánk.

E. P. Thompson hatvanas–hetvenes évekbeli történetírói munkásságának fényében az ilyen és hasonló megfogalmazások ortodox, legalábbis konvencionális marxista szemléletet fejeznek ki, amely legalábbis feltételezi az egyirányú anyagi meghatározottságot a mentalitás történeti alakulására nézve. Ennek ellenére igazán sajnálhatjuk, hogy Hanák Péter ígéretes, még ha csupán kezdetnek tekinthető próbálkozása a későbbiek során nem gyakorolt érezhető befolyást a szorosán vett művelődéstörténet-írás hazai gyakorlatára, miközben a város-történet-írás valóban ebben az irányban haladt tovább.²⁹

S bár hat évtizeddel a Domanovszky-féle monumentális vállalkozás után végül megszületett az újabb reprezentatív összefoglalás, a *Magyar művelődéstörténet*, e munka megalkotói nem vetettek számot az időközben lezajlott paradigmaváltással, főképp azzal, amit kulturális fordulat (*cultural turn*) néven tart számon a történetírói gondolkodás. Pragmatikus elvek jegyében megírt szintézis ez, ahol kizárólag a témakatalógus modernizálása hivatott hitelesíteni az adatgazdag, és nem is kizárólag a deskripcióra szorítkozó művelődéstörténeti elbeszélés

tudományos igazát. A szerzők és a kötet szerkesztő elmulasztották tisztázni, hogy miben áll a művelődéstörténet tárgya és miként közelelithető meg a kultúra, amikor nem pusztán felépítményi minőségben tekintünk rá, hanem tényleges mozgatórugóként kezeljük. Miközben a hazai történeti, különösen társadalomtörténeti diskurzusban már ez időben is feléledt az újfajta kultúrtörténet iránti historiográfiai érdeklődés.³⁰

Hihetetlen erőfeszítéssel, dicséretre méltó buzgalom eredményeként jött létre a középkor és a kora újkor művelődéstörténetének szentelt 13 lexikonkötet, ami Kőszeghy Péter kitartó munkájának volt köszönhető. Nem állíthatjuk azonban, hogy ez a grandiózus vállalkozás számottevően előbbre vitte volna a művelődés-, kultúr- vagy éppen mentalitástörténet fogalmi megalapozását. Ami nem véletlen, sőt talán szükségszerű is, hiszen nem a lexikon „konzervatív” műfajára hárul egy ilyen feladat teljesítése; erről a műfajról joggal jegyezte meg Németh G. Béla: „a lexikon-szócikkek adhatnak ugyan használóinknak bizonyos fokú eligazítást, még inkább azonban a szakmai jártasság birtoklásának elhithető fölmutatását. S ez szülhet egy egyrészt ismereti háttér nélküli verbalizmust, másrészt, s ez még fontosabb, olyan egyoldalú [...], öröklött vagy újrászülető, hamis történeti nézeteket szülöknek bele a »lexikon-műveltek« nem kis és nem öntudat nélküli csoportjának tudatába, amelyeket a valódi mai tudományosság nem vall, vagy ha vall is, származtatásuk nélkül, pusztán tájékozottságot sugalló szómágiának számítanak”.³¹

A lexikon – eredeti rendeltetése szerint – a faktografikus, a tényrögzítő tudományos kommunikáció letéteményese, amely nem kívánja, sőt eleve kizárja a szemléleti kérdések nyílt felvetését és gyakorlati megoldását. Persze, ha a lexikon enciklopédiává alakul át, nyomban megváltozik a helyzet. Jelen vállalkozás esetében akad is erre számoltan példa. A 13. kötet pótlás nélküli anyagának valamivel több mint a negyedét (közel száz oldalt) a zene múltjának egynél több szócikkre tagolt, mégis egységesnek ható enciklopédia-szócikke képezi. Ez esetben egyáltalán nem (lenne) kizárt, ha talán nem is szükségszerű, hogy a műben akár még a tudományos diskurzust megújító szemléleti törekvések is megszólaljanak.

Folytatható, sőt folytatandó tehát a MAMŰL? Válaszom sokkal inkább a kétely, mint az igenlés felé hajlik. Nem vagyok róla meggyőződve, hogy a modern korra kiterjesztett adatközlő munka kultúrtörténeti lexikonként ténylegesen megállná a helyét. Nem biztos továbbá, hogy égetően nagy szükség van vagy lehet ma egy újabb lexikonra a számtalan humán szaktudományi lexikon mellett.³² Milyen többlettel tudna szolgálni hozzájuk képest egy szokványos művelődéstörténeti lexikon?

S ami ennél talán még fontosabb: mi módon járulhatna hozzá a kultúrtörténet-írás oly igen kíváncsú és tovább nem halogatható szemléleti és fogalmi megújításához egy ilyen lexikon? Végül, de nem utolsósorban: számot tudna vajon adni ez a vállalkozás a tömeg- és elitkultúra *teljes* és extenzív spektrumáról? Ha ugyanis a modern kori művelődéstörténeti lexikon készítői nem teszik maradéktalanul magukévá a holisztikus megközelítést, akkor szinte bele sem érdemes vágni a lexikonkészítés egyébként fáradságos munkájába. Ez olyan kihívás ugyanakkor, aminek akkor lehetne csupán jól megfelelni, ha nálunk is viták folynának végre a tömeg- és elitkultúra határának a kérdéséről, melynek során tisztázódna, hogy miként viszonyul a két entitás egymáshoz a mai posztmodern korban.

A kultúra fogalmát középpontba állító, a kultúrát az eminens történelemformáló erők közé számító történetírás adaptálása valóban új helyzetet teremthet a hazai művelődéstörténet számára. Ez utóbbi kérdés azonban olyan tudományos perspektívát érint, amely már nem képezi írásunk szorosabban vett tárgyát.

JEGYZETEK

¹ MAMŰL I–XIV. LX.

² NIEDERHAUSER Emil, *A kultúrtörténet kérdéséhez*, Történelmi Szemle, 1974, 421–429.; MAKKAJ László, *Művelődéstörténet mint értékrendszerek története*. Történelmi Szemle, 1974, 429–436.; KOSÁRY Domokos, *A művelődéstörténet helye a történelmi szintézisben*, Történelmi Szemle, 1974, 436–446.; HANÁK Péter, *A kultúrtörténeti szintézis problémái*, Történelmi Szemle, 1974, 447–453.

- ³ R. VÁRKONYI Ágnes, *Vázlat a művelődéstörténet helyzetéről = A művelődéstörténet problémái*, szerk. MONOK István, Budapest, MTA Művelődéstörténeti Bizottsága, 2003, 33–34.
- ⁴ Uo., 33.
- ⁵ KOSÁRY 1980.
- ⁶ KOSÁRY, *A művelődéstörténet helye...* i. m. (1974) 438.
- ⁷ KOSÁRY Domokos, *A művészetek (irodalom, zene, képzőművészet) történeti diszciplínái és a művelődéstörténet*, Századok, 1979, 597.
- ⁸ KOSÁRY 1980, 12. Kiemelés tőlem – Gy. G.
- ⁹ HANÁK, *A kultúrtörténeti...* i. m., 447.
- ¹⁰ Uo., 451.
- ¹¹ KÓPECZI 1994.
- ¹² KÓPECZI Béla, *A művelődéstörténet tárgyáról és módszertanáról*, Századok, 1979, 4. 691.
- ¹³ KÓPECZI Béla, *A művelődéstörténet tárgya és módszertana = A művelődéstörténet problémái...*, i. m., 120.
- ¹⁴ KÓSA 1998.
- ¹⁵ FRIED István, *A művelődéstörténet lehetőségei/lehetőségessége = A művelődéstörténet problémái...* i. m., 53.
- ¹⁶ BURKE, Peter, *What is Cultural History?* Cambridge, Polity Press, 2004, 30–48.
- ¹⁷ CHARTIER, Roger, *A szellemi élet története vagy szocio-kulturális történet. A francia irányzatok*, Történelmi Szemle, 1984, 422. A fordítást módosítottam. Ehhez lásd Uő, *Intellectual history and the history of mentalités. A dual reevaluation* = Uő, *Cultural History. Between Practices and Representation*, Trans. Lydia G. Cochrane, Cambridge, Polity Press, 1988, 46.
- ¹⁸ Vö.: „szemügyre vettünk néhány esetet, ahol valamit *mondani* annyit jelent, mint valamit *tenni*; vagyis ahol valamit *mondva* vagy valaminek mondása révén teszünk valamit”. AUSTIN, John L., *Tetten ért szavak. A Harvard Egyetemen 1955-ben tartott William James-előadások*, Sajtó alá rend. URMSON, K. O., ford. és bev., PLÉH Csaba, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1990, 38.
- ¹⁹ HUNT, Lynn, *Introduction: history, culture, and text = The New Cultural History*, ed. HUNT, Lynn, Berkeley, University of California Press, 1989, 17.
- ²⁰ BIERNACZKI, Richard, *Módszer és metafora az új kultúrtörténet után = Narratívák 8. Elbeszélés, kultúra, történelem*, szerk. KISANTAL Tamás, Budapest, Kijárat, 2009, 78.
- ²¹ Uo., 106.
- ²² Uo., 95.
- ²³ SEWELL, William H. Jr., *Refiguring the „social” in social science: an interpretivist manifesto* = Uő, *Logics of History, Social Theory and Social Transformation*, Chicago, Chicago University Press, 2005, 318–372.

- ²⁴ CABRERA, Miguel A., *Postsocial History. An Introduction*, Trans. MCMAHON, Marie, Lanham, Lexington, 2004, 102. és 103.
- ²⁵ HANÁK, *A kultúrtörténeti...* i. m., 451.
- ²⁶ HANÁK Péter, *A Kert és a Műhely*, Budapest, Gondolat, 1988, 72. (Közös dolgaink)
- ²⁷ Uo., 221.
- ²⁸ HANÁK Péter, *A polgári lakáskultúra szakaszai a XIX. században, 1815–1914 = Történeti antropológia*, szerk. HOFFER Tamás, Budapest, MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1984, 190.
- ²⁹ GYÁNI Gábor, *A városbiográfia és a mikrotörténet*, valamint Uő, *Mai várostörténet-írásunk: teljesítmény és irányzatok = Uő, Történetészdiskurzusok*, Budapest, L'Harmattan, 2002, 59–77. (A múlt ösvényén)
- ³⁰ DOBSZAY Tamás–FÖNAGY Zoltán–SZÍVÓS Erika, *Művelődéstörténet, kultúrtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*, szerk. BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József, Budapest, Osiris, 2006, 389–415. A fejezet első, valamivel rövidebb változata a kötet 2003. évi első kiadásában jelent meg.
- ³¹ NÉMETH G. Béla, *Az első magyar összefoglaló művelődéstörténet = A művelődéstörténet problémái...*, i. m. 59–60.
- ³² Néhány példa: *Magyar irodalmi lexikon I–III.*, szerk. BENEDEK Marcell, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1963, 1965, 1965; *Magyar néprajzi lexikon I–V.*, főszerk. ORTUTAY Gyula, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977–1982; *Művészeti kislexikon*, szerk. LAJTA Edit, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973. S ne feledkezzünk meg végül a legújabb – az általános – akadémiai Nagylexikonról sem: *Magyar nagylexikon*, főszerk. ÉLESZTŐS László, 1–19. köt. Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó, 1999–2004.

MAGYAR
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
LEXIKON I.
középkor és kora újkor
Aachen–Bylica

Főszerkesztő
KÖSZEGHY PÉTER

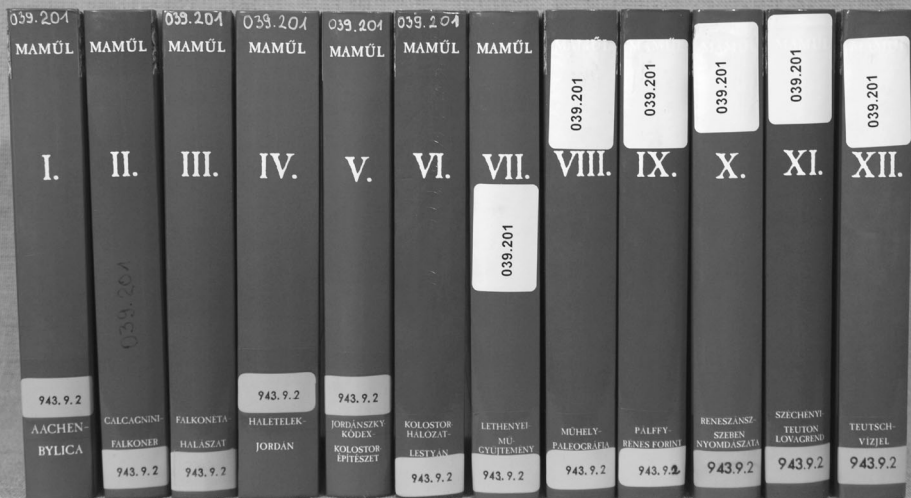
BALASSI KIADÓ
BUDAPEST, 2003

MAGYAR
MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
LEXIKON
középkor és kora újkor
XII.
Teutsch–vízjel

Főszerkesztő
KÖSZEGHY PÉTER

BALASSI KIADÓ
BUDAPEST, 2011

KŐSZEGHY PÉTER

A Magyar művelődéstörténeti lexikon – középkor és kora újkor (röviden MAMŰL) múltja és jövője

1. A MŰLT: 13+1 KÖTET

A *Magyar művelődéstörténeti lexikon* előmunkálatai az 1990-es évek elején kezdődtek, majd mintegy tíz év adatgyűjtését és szervező munkáját követően, 2003-ban jelent meg az első, 2012-ben a 13., befejező kötet, és 2014-ben, 14. kötetként, a mutatók.

A címben használt fogalmak közül csak a lexikon nem szorul értelmezésre. Az időtáv, ahogy az egykori előszóban is neveztem, a *régiség*. Nem egyszerűen játék a szavakkal, hogy a történetírás által középkornak és kora újkornak nevezett fogalmat egy 19. századi fogalom új életre keltésével egy kategória, a *régiség* alá rendeltem. Számos és jogos érv hozható fel a régiség különböző korszakolására (amelyek a MAMŰLBEN is önálló szócikkek!), továbbá ezen belül a stíluskategóriák (reneszánsz, barokk, sőt időnként a szakirodalomban mintha a középkor is stíluskategória lenne) használatára. Ám jól látták ezt a 19. századból, a középkor és kora újkor alapvetően más, mint az a korszak, amely valamikor a 18. század közepétől, a második felétől, más jellemzőiben (rohamos technikai fejlődés) a 19. századtól elkezdődött. Ma már úgy vélem, hogy szerencsésebb lett volna a címben sem a bevett (ez szólt mellette!) történeti fogalmat használni, hanem egyszerűen azt írni: a *Magyar régiség művelődéstörténetének lexikona*.

Mi a művelődéstörténet? Azaz: voltaképpen mi a lexikon tárgya? Van-e ilyen önálló diszciplína?

Az utóbbi kérdéssel kezdve, a válasz: (Magyarországon) *vanni, van, de nem úgy*. A tudományágak önállósulása, határaik kijelölése a 17. századi enciklopédikus gondolkozással kezdődött, majd

a 19. században történt meg. A 19. században és a 20. század első felében többek közt Jacob Burchardt (1818–1897), Johann Jakob Honegger (1825–1896) vagy Georg Steinhausen (1866–1933) munkássága ugyan lerakta az alapjait egy kultúrtörténetnek nevezhető diszciplinának, ám folytatásként ez leginkább abban nyilvánult meg, hogy – főleg a 20. század második felében – divattá vált az interdiszciplináris megközelítés. E divat múlóban, a diszciplinák egyre gondosabban őrzik határaikat. És ha már művelődéstörténet, akkor finom váltással, az 1970-es évektől: kultúrtörténet, „*cultural history*”, „*Kulturgeschichte*”, egyfajta kombinációja az antropológiának, a populáris tradíciók, a szociális, kulturális és politikai környezet vizsgálatának. Előtérbe került a különböző csoportok jellegzetes életmódjának vizsgálata, a művészethez-tudományhoz való viszonya, a hétköznapi élet, a rítusok, szertartások stb. feltárása. A magyarországi művelődéstörténet historiográfiáját Monok István foglalta össze kiválóan, ehhez nincs mit hozzátennem.¹ Gyáni Gábor előadása is – többek közt – a művelődéstörténet hazai diskurzusát elemezte, számomra esetenként vitatható módon.

Amit mi értünk művelődéstörténeten, az alapvetően a Klaniczay-iskola felfogása. Tömören: a szaktudományok által kihasított tudományszemek együttes, komplex vizsgálata, ahol a vizsgálat tárgya sohasem elsősorban az esemény- vagy politikatörténet, hanem (az esemény- és politikatörténettől persze sohasem függetlenedő) szellemi, művészeti, tudományos, adott esetben hétköznapi termék, tevékenység, ezek szerveződése, időben változása. Ha van például egy kódexünk, abban lehet kép, lehet kotta, lehet szöveg, lehet kötése, lehet tulajdonosa, lehet őrzőhelye stb. Ahány *lehet*, annyi diszciplína illetékes. Szó nincs arról, hogy egy szócikkben egy szerzőtől várhatnánk egy ilyen komplex megközelítést, ez az esetek nagy részében szakszerűtlenségekhez vezetne, és csak nagyritkán megvalósítható. A cél azonban nem ez, hanem az, hogy a lexikon egésze, a különböző, egymásra gyakran utaló szócikkek *együtt* tegyék lehetővé ezt a fajta tárgyalásmódot. Egy olyan korszakban, ahol a tudományágak mai felosztása még nem létezett, ez jogos eljárás. Mint ahogy természetesen az is, hogy a mai tudományágak keretein belül vizsgáljuk a régiséget, nyilvánvaló, hogy a kicsiszolódott szakszavakról, végső soron a diszciplinák

eredményeiről nem mondhatunk le. Csak soha ne feledjük: például az *irodalom* nyelvújítás kori származékszó, a régiségben nem létezett, a *litterae* pedig nem ugyanannak a fogalomnak a másik neve, hanem nagyon mást jelent. A művelődéstörténet tulajdonképpen sok vonatkozásban addig létezett, amíg színre nem léptek a modern diszciplínák, és az ő határai, s amíg nem triumfált a politika- és eseménytörténet: az ókori, a középkori, továbbá a reneszánsz és barokk írásbeliség sajátja ez a megközelítés, a (ma definiált) tudományágak határainak állandó átlépése. És nincs alap, nincs felépítmény; legalábbis ebben a lexikonban.

A fentebb mondottak miatt nem osztom Fried István véleményét, sem az őt egyetértőleg idéző Gyáni Gáborét. „Nem csoda, ha Fried István parttalan tudományos gyakorlatként jellemzi utóbb a hazai művelődéstörténet-írást, amire *'afféle köztesség'* jellemző: *'több tudományág találkozik(tat)ására épít, fogalmi rendszerét szintén a rokon diszciplínákkal jórészt összhangban alakítja ki, [...] olykor [pedig] megelégszik azzal, hogy kutatja mindazt, ami a más tudományozakok, -ágak peremére szorult.'* Továbbra sem látszik azonban megoldottnak az a kérdés, hogy mi voltaképpen a művelődéstörténet tárgya, amihez külön metodikát és fogalmi nyelvet lehetne hozzárendelni?”² Részemről soha nem gondoltam, hogy sajátos metodika és a szaktudományoktól eltérő fogalmi nyelv szükségeltetne a művelődéstörténethez, azt azonban gondoltam (és gondolom), hogy (1) művelődéstörténet mint olyan nincs, csak művelődéstörténetek (mint ahogy a történettudomány, vagy az irodalomtudomány, vagy bármely más humán diszciplína is csak történettudományokként, irodalomtudományokként stb. értelmezhető). Igaz ez a tárgy megközelítésére általában (mondjuk, elég sok iskola létezik), és igaz időbeli konkrétságában: a középkori történész szükségszerűen másképp közelít tárgyához, mint a 20. század kutatója, a régiség művelődéstörténete más módszertant követ (például a későbbi koroknál sokkal fontosabb a vallás önmagában is, és kultúraszervező erőként is), mint a későbbi koroké. (2) Metaforikusan: vannak szóló hangszerek, s van nagyzenekar: egyik sem magasabb vagy alacsonyabb rendű, hanem más. Van-e értelme annak a kérdésnek, hogy milyen hangszer a nagyzenekar. Miért ne szólhatna ugyanarra a témára egyszerre vagy egymásután több hangszer? A művelődés-

történet a diszciplínák viszonylatában létezik, nem önálló zeneszerszám, de zene.

És mit jelent a *magyar*? Röviden: magyarországit, *pannonicust*, *hungarust*, *transylvanust*. Tagadhatatlan, hogy ez a látszólag világos válasz számos problémát megkerül. Nehéz vagy alkalmasint lehetetlen meghúzni a pontos határát annak, hogy például egy brassói szász német nyelvű kézírata meddig egy *hungarus* alkotása, és mettől a magyarországi német irodalom része. A lexikon, pragmatikus módon, átlép a problémán: nevük írásmódjával is jelzi a nemzetiségieket, senkit sem akar elmagyarosítani, de nációtól és felekezettől független minden olyan jelentős alkotót tárgyal (legalábbis célja szerint), akik az egykori királyi Magyarországon alkottak. Azokat is, akik nyilvánvalóan nem *hungarusok*, de jelentős magyar vonatkozású tevékenységet fejtettek ki (Bonfini stb.). Bél Mátyás nevezetes önjellemzése „*lingua Slavus, natione Hungarus, eruditione Germanus*” kell hogy figyelmeztessen mindennemű nacionalizmus kerülésére.

Az elkészült kötetekkel lezárult egy hosszú, számos, elsősorban nem tudományos, hanem anyagi problémákkal küszködő korszak. Panasznak itt nincs helye, legfeljebb köszönetnyilvánításnak: mind az OTKA, mind az MTA, mind az NKA esetenként támogatta a kötetek megjelentetését, őszinte köszönet érte. Nyugodtan ki merem jelenteni, példátlan volt az az összefogás és az a szervezőmunka – Tamás Zsuzsa szerkesztő érdeme –, amelynek eredményeképpen kézbe vehető a 13+1 kötetes mű. Az MTA Művészettörténeti, Zenetörténeti, Néprajzi, Irodalomtudományi, Történettudományi Intézetének, az ELTE, a Pécsi, a Szegedi, a Debreceni Tudományegyetemek, a határon túli magyar egyetemek, a katolikus, protestáns és zsidó tudományos műhelyek, az OSZK, az Egyetemi Könyvtár, az MTA Könyvtára, számos levéltár összefogásával jött létre. Felsorolásunk erősen hiányos, számos más intézményt is kellene említeni.

2. A JÖVŐ: A BŐVÍTETT DIGITÁLIS VÁLTOZAT + AL-ADATBÁZISOK

A szócikkeket kezdettől fogva szöveges adatbázisban, a *Folió*ban táru-
tuk. A *Folio* tökéletesen alkalmas *offline* szöveges adatbázisok elkészí-
tésére, ennek segítségével készültek az Arcanum Kiadó nyilván többek
számára ismert kiadványai. Viszont nem alkalmas az internetes pub-
likálásra, erre a *Folio online* változata, a *Next Page* program, vagy más-
képpen az NXT-rendszer használható.

Használtuk is, ameddig lehetett. Már 2003-ban készítettünk egy
asszociációs adatbázist (az Avignonet Kft.-vel közösen), amely a maga
nemében akkor egyedülálló volt Magyarországon (a szócikk „asszo-
ciálta” mindazokat a szócikkeket, amelyek a keresett fogalomhoz vala-
milyen módon kapcsolódtak). Az NXT azonban mára eltűnt a számí-
tógépes piacról: a Microsoft felvásárolta a gyártót, s lényegében halálra
ítélte a terméket.

Ha az NXT még elérhető lenne, valószínűleg akkor sem választ-
hatnánk, egyszerűen anyagi okokból, ára már a kétezres évek elején is
tízmillió forint fölött volt. A legolcsóbb adekvát forma a strukturált
szövegek létrehozására kiválóan alkalmas XML-formátum. (Meg-
jegyzem, a *Folio*, illetve a *next page* is XML-alapú.) Számos előnye van:
tökéletesen leképezhető a nyomtatott forma, s a különböző linkek
nagyan elősegítik a szövegben való barangolást.

Meggyőződésem azonban, hogy más műfaj, nagyon más műfaj
a könyv és az elektronikus, interneten elérhető adatbázis. Az utóbbinak
éppen nem az a feladata, hogy az előbbit leképezze.

Éppen ezért az XML-formátumot megtartva olyan relációs adat-
bázisban gondolkoztunk, amely nem egyszerűen a MAMŰL online
változata (könyv az interneten), hanem egy olyan eszköz, amely egy-
szerre lexikon és enciklopédia, és olyan bonyolult összetett keresés-
ekre – kutatásokra – nyújt lehetőséget, amelyek a könyvformátum-
ban megvalósíthatatlanok voltak.

Továbbá az adatbázist a lexikonból terjedelmi és egyéb okokból
kimaradt szócikkekkel kívánjuk bővíteni, az esetenként (szerencsére
nem gyakorta) elavult vagy téves adatokat pedig korrigálni. (Nem-
igen lehet eltekinteni attól, hogy a Lexikon előmunkálatai mintegy két

évtizede kezdődtek, az első kötet megjelenése óta is eltelt tizenegy év. Az *online* adatbázis létrehozásának is *akkor és csak akkor van értelme*, ha hosszú távon is biztosított az adatok karbantartása és kiegészítése.)

Az említett összetett keresés *lényegében megszünteti a lexikon és az enciklopédia közötti különbséget* (a párhuzamosan létező tematikus és lexikális keresésből következően). A program biztosítja továbbá az időszakokra, művekre, műfajokra, személyre, eseményre, földrajzi helyre stb. való keresés lehetőségét. Az egykori földrajzi megnevezések mai megfelelőjükkel való azonosítása mellett a pontos földrajzi helyet (*google maps*) is mutatnia kell a szoftvernek (amennyire ezt a történelmi változások lehetővé teszik, amennyire ezt történelmi földrajzi ismereteink megengedik).

A kutatónak lehetősége lesz olyan szócikkek feltöltésére, amelyek – amíg a bennük foglalt eredményeket a kutató nem publikálta – mások számára (szükségszerűen: a rendszergazda kivételével) nem publikusak.

Az adatbázisnak többszintű online jogosultsági rendszert kell a rendszergazdának biztosítani, hogy korlátlan számú és jellegű felhasználót definiálhasson.

A kutatói jogosultságú felhasználó az adatokat XML-, Word- és Excel-formátumban exportálhatja (a szerver túlterheltségét megakadályozandó, itt bizonyos mennyiségi korlátok beépítése szükségessé válhat), és használhatja fel munkájához.

Az alapkérdés: mintegy nyolc évszázad kulturális örökségének számbavételével megválaszolni (tudván tudva, hogy a teljesség lehet ugyan igény, de mindig elérhetetlen), milyen volt a vonatkozó időszak magyarországi műveltsége, kultúrája? Miben és mennyiben tért el a nyugat-európai modelltől (ha eltért)? Másképpen fogalmazva: melyek a művelődési viszonyok legfőbb sajátosságai? Milyen volt a jellemző értelmiségi és nem értelmiségi lét? *Ezekre a kérdésekre az adatbázisban sehol nem található közvetlen, direkt válasz; hiszen az szükségszerűen leegyszerűsítő lenne.* De az adatbázis egésze, a maga komplexitásában megadja a válaszokat. Mint ahogy, végső soron, a „mi a kultúra” kérdésre is ez a felelet: az, amit a tömeg- és elitkultúra együttes és mindenféle ideológiai prekonceptióktól mentes (ha tetszik: egyszerre holisztikus szemléletű és neopozitivistá) vizsgálata az adatbázis egészéből kirajzol.

A könyvalapú MAMŰL néhány vonatkozásban nem a szokásos lexikonmódszereket követte: az enciklopédikus jellegű szócikkek, esetenként szócikkbokrok (például „barokk”, „reformáció” stb.), a mérsékelt alkalmazott rövidítések, az utalásháló jellege, de még a könyvformátuma és tükre sem illeszkedik a lexikonok megszokott rendjébe. Az utóbbiak bevallottan (és többek által kritizáltan) azt a célt szolgálták, amely éppen nem a lexikonok sajátossága: a könyvformátumban olvasmányt (is) akartunk a felhasználó kezébe adni, olyan sajátos könyvet, amely nem (csak) adatok halmaza, hanem az alfabetikus rend esetlegességében megírt kultúrtörténet. Az olvasmányjelleg az *online* változatban háttérbe szorul. Cserébe viszont a felhasználó saját jegyzetek készítésére alkalmas felületet kap, amelyet csak ő (az ő jelszavával belépő) lát.

A tervezett adatbázis a korszak kutatói számára a „régiség” kultúrtörténeti adatait online, sokféle relációba rendezve bocsátja rendelkezésre. Az érdeklődőknek pedig a magyarság kultúrájának megismerésében nyújthat számottevő segítséget. Legfőbb társadalmi haszna is ebben jelölhető meg: a magyar nemzeti önismeret, az adekvát, mitológiamentes identitástudat forrása.

Megjegyezném, hogy személyes tapasztalatom szerint az adatbázis alapjául szolgáló *Magyar művelődéstörténeti lexikon*t nemcsak a magyar kutatóhelyek, hanem a határon túli (felvidéki, erdélyi) egyetemi könyvtárak és levéltárak is kézikönyvként használják, a sokkal többet nyújtó, online elérhető adatbázis valószínűleg még nagyobb érdeklődésre számíthat.

A magyar művelődéstörténeti adatbázis minden magyar (és nem magyar) ember számára, aki érdeklődik a Magyar Királyság történelme, földrajza, irodalma, művészettörténete, zenetörténete, tárgyi kultúrája, szokásai, politikai és mindennapi élete iránt, értelemszerűen alapvető fontosságú. A nem szakember valószínűleg kevésbé fogja az adatbázis sokoldalú kereshetőségét hasznosítani, ám az egyéb rendelkezésre álló forrásoknál (internet, korábbi lexikonok és kézikönyvek) remélhetőleg pontosabb, minden esetben ellenőrzött, megbízható adatokhoz jut.

Továbbá, terveink szerint (és anyagi lehetőségeink függvényében) a MAMŰL adatbázisa több aladatbázissal bővülne. Ezek közül két

munka már folyamatban van: a magyar naplók és emlékiratok adatbázisa, továbbá a hungaricumok adatbázisa (külföldi magyar vonatkozású emlékek számbavétele). Megjegyezném, hogy mivel azonos kezelőfelülettel és adatbázismotorral rendelkeznek, a MAMŰL idővel akár összekapcsolható lesz a magyarországi imák, népénekek, predikációk adatbázisával.

Ez a terv, a vágy. Az OTKA és az MTA támogatásának köszönhetően, 2016 őszétől, remélem, a realitás: a mindenki számára hozzáférhető, akár okostelefonon is olvasható digi MAMŰL.

3. VÁLASZOK A FELVETETT KÉRDÉSEK NÉMELYIKÉRE

A korábban elhangzott előadások egy része dicsérte a MAMŰL-t, más része – (többnyire jogos) kritikát, illetve fenntartást fogalmazott meg. Az előbbieket köszönöm, az utóbbiak közül néhányra reagálnék.

Gyáni Gábor lényegében a MAMŰL folytathatatlanságáról beszélt. Szavai, ha jól értettem, arra vonatkoztak, hogy szerinte időben, a 19–21. század viszonylatában, ez a fajta művelődéstörténet nem folytatható. Szívemből szólt. Nem, nem folytatható. Más módszer szükségeltetik. A MAMŰL időközén belül azonban nagy szükség van a folytatásra: a kiegészítésekre, az online változat elkészítésére és mindenkori karbantartására. Az 1.0-ás változatnál tartunk, és a 20.0-ás után is lesz még feladat, s ebben a struktúrában.

Ahol egész bizonyosan vitám van Gyáni Gáborral, az a művelődéstörténeti lexikonok fölösleges voltát bizonygató megállapítása: „Nem biztos továbbá, hogy égetően nagy szükség van vagy lehet ma egy újabb lexikonra a számtalan humán szaktudományi lexikon mellett. Milyen többlettel tudna vajon szolgálni hozzájuk képest egy szokványos művelődéstörténeti lexikon?” A „szokványos” jelzővel most ne foglalkozzunk. Milyen többletet? Vajon egy irodalomtudományi lexikon tárgyalja Esterházy Pál műgyűjtői, zenei vagy vallási tevékenységét? Vagy van-e olyan lexikon, amely a hétköznapi élet vonatkozásait (például illemhely) vagy a mentalitástörténetet (például atyai hatalom) is igyekszik feltérképezni? Ezek olyan evidenciák, hogy

egyszerűen nem értem a művelődéstörténeti lexikonoktól való borzongást, amely a szerzőnél nemcsak a művelődéstörténeti, hanem az egyéb lexikonokra („faktografikus, a tényrögzítő tudományos kommunikáció letéteményese, amely nem kívánja, sőt eleve kizárja a szemléleti kérdések nyílt felvetését és gyakorlati megoldását”) is kivetül. Egyetértőleg idézi Németh G. Béla sajátos – és a lexikonok egy csoportjára igaz – véleményét. „[A lexikon] ... szülhet egy egyrészt ismereti háttér nélküli verbalizmust, másrészt, s ez még fontosabb, olyan egyoldalú [...], öröklött vagy újraszülető, hamis történeti nézeteket sulykolnak bele a »lexikon-műveltek« nem kis és nem öntudat nélküli csoportjának tudatába, amelyeket a valódi mai tudományosság nem vall, vagy ha vall is, származtatásuk nélkül, pusztá tájékozottságot sugalló szómágiának számítanak.”

A MAMŰL kapcsán Gyáni Gábor kicsit engedékenyebb, a 13. kötetről írva megjegyzi: „Ez esetben egyáltalán nem (lenne) kizárt, ha talán nem is szükségszerű, hogy a műben akár még a tudományos diskurzust megújító szemléleti törekvések is megszólaljanak.” Én – „lenne” nélkül – úgy vélem, egyáltalán nem kizárt. Engedtessek meg R. Várkonyi Ágnes egyik megjegyzését idéznem, amely az első kötetben lévő „barokk” szócikkre így reagált: „követ dobott az állóvízbe. Mit követ? Sziklát!”

Horn Ildikó bizonyos címszavak, illetve általánosságban a modern társadalomtörténet új szemléletét tükröző témák hiányát róta fel. Igaza van. Az általa hozott példákat még szaporíthatnám. S nem akarok most azzal takarózni, hogy az adott címszót meg is kell valakivel íratni, mondjuk, a szerelem kultúrtörténetét vállaló szerző végül egy betűt sem írt. Sokkal inkább azt hangsúlyoznám, ami az egyik legfontosabb újdonsága lesz az online adatbázisnak: ha egy szócikk nem is fordul elő, de a fogalom összes előfordulása kereshető. S ezzel előáll egy olyan szemantikai háló, amely mintegy kirajzolja a jelentést.

Másképpen fogalmazva: az internetes adatbázis egyik legfőbb újdonsága az lesz, hogy a szócikkek hálójában a nem létező szócikkek is – virtuálisan – léteznek.

JEGYZETEK

¹ MONOK István, *A művelődéstörténeti kutatásokról*, Magyar Tudomány, 2006/7
<http://www.matud.iif.hu/06jul/08.html>

² GYÁNI Gábor, *Művelődés-, kultúra-, mentalitástörténet – A paradigmaváltás dilemmái*, a jelen kötetben. Az összes további idézet ebből az írásból.

A magyar művelődéstörténeti összefoglaló művek jegyzéke

RÖVIDÍTVE

BIHARI 1884.

BIHARI Péter, *Általános és hazai művelődéstörténet*, 1–2. köt., Budapest,
Szerzői kiadás, 1884.

DOMANOVSKY 1–5.

Magyar művelődéstörténet, szerk. DOMANOVSKY Sándor, BALASSI György,
MÁLYUSZ Elemér, SZENTPÉTERI Imre, VARJÚ Elemér, 1–5. köt., Budapest,
Magyar Történelmi Társulat, 1939–1942 (reprint: Szekszárd, Babits Rt., 1990.;
elektronikus reprint, CD-ROM: Budapest, Arcanum, 2003).

ERDÉLYI ML 1932

ERDÉLYI László, *A magyar lovagkor társadalma és művelődése, 1205–1526*, Budapest,
Szerző kiadása, 1932 (új kiadások: Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó,
2005 és újra: 2013).

ERDÉLYI MM 1915–1918

ERDÉLYI László, *Magyar művelődéstörténet*, I–II. köt., Kolozsvár, Szent Bonaventura
Nyomda, 1915–1918.

ERDÉLYI MT 1936

ERDÉLYI László, *Magyar történelem, Művelődés- és államtörténet*, I–II. köt., Budapest,
Athenaeum, 1936.

EZERÉVES 1939

DONÁSZY Ferenc, BALLA Antal, BENDA Jenő, BULLA Béla et alii,
Az ezeréves Magyarország, Budapest, Pesti Hírlap, 1939, ²1940
(hasonmásban: Budapest, Pán Kiadó, 1999, ²2001).

GAZDA 1990

GAZDA István: *Kuriózumok a magyar művelődés történetéből*, *Tudósnaptár*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1990.

GAZDA 1996

Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból, szerk., vál. GAZDA István, Budapest, Támogató Kiadó, 1996.

GELENCSÉR 1998

Művelődéstörténet, Tanulmányok és kronológia a magyar nép művelődésének, életmódjának és mentalitásának történetéből, szerk. B. GELENCSÉR Katalin, I–II. köt., Budapest, MMI, Mikszáth Kiadó, 1998.

KERÉKGYÁRTÓ 1859–1865

KERÉKGYÁRTÓ Árpád, *Magyarország művelődésének története, különös tekintettel az anyaország, úgy szinte Erdély, Horvát- és Tótország államélete kifejlésére*, 1–2. köt., Pest, 1859–1865 (ebben: 1. köt.: BUDA Sándor–KRUPINSZKY János, *A vezérek kora 887–1000*; 2. köt.: *Az egyeduralom és kereszténység megszilárdulása 1000–1114, Görög befolyás és az oligarchia hatalomgyarapodása 1114–1205*).

KERÉKGYÁRTÓ 1880

KERÉKGYÁRTÓ Árpád, *A műveltség fejlődése Magyarországon 889–1301*, Budapest, Kilián, 1880.

KERÉKGYÁRTÓ 1882

KERÉKGYÁRTÓ Árpád, *Magyarország emléknapi ezeréves történetében*, Budapest, Lauffer, 1882. Hasonmás kiadásai: *Magyarország emléknapi*, Hasonmás kiadás, az előszót írta BERTÉNYI Iván, szerk. GAZDA István, Budapest, Könyvértékesítő Vállalat, 1987 (*Tudománytár*); *Magyarország emléknapi*, Hasonmás kiadás, a címermagyarázatokat BERTÉNYI Iván, az előszót írta GAZDA István, Budapest, Könyvesház, 1993 (*Tudománytár*).

KORNIS 1927

KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, I–II. köt., Budapest, Egyetemi Nyomda, 1927.

KÓSA 1991–1993

A magyarságtudomány kézikönyve, szerk. KÓSA László, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991, ²1993; németül: *Die Ungarn, ihre Geschichte und Kultur*, hrsg. von László Kósa, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

KÓSA 1998–2006

Magyar művelődéstörténet, szerk. KÓSA László, Budapest, Osiris Kiadó, 1998, ²2000, ³2001, ⁴2002, ⁵2003, ⁶2006; angolul: *A cultural history of Hungary*, ed. by László Kósa, I, *From the Beginnings to the Eighteenth Century*, Budapest, Corvina Kiadó, Osiris Kiadó, 1999; II, *In the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Budapest, Corvina Kiadó, Osiris Kiadó, 2000.

KOSÁRY 1980–1996

KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980, ²1983, ³1996; angolul: *Culture and society in eighteenth-century Hungary*, Budapest, Corvina Kiadó, 1987.

KÖPECZI 1994

KÖPECZI, Béla, *Histoire de la culture hongroise*, Budapest, Corvina Kiadó, 1994.

LUKÁCS 1929

A magyar művelődés története, A magyar munka eredményei az emberi művelődés terén, szerk. LUKÁCS György, 1–2. köt., Budapest, Pantheon, 1929.
Megjelent ezen a címen is: *Magyarok a kultúráért, A magyar munka eredményei az emberi művelődés terén*, francia és magyar írók közreműködésével szerk. LUKÁCS György, 1–2. köt., Budapest, Magyar–Francia Kultúrliga, 1929.

MAGYAR KÓDEX 1999–2001

Magyar kódex, főszerk. SZENTPÉTERI József, szerk. STEMLER Gyula, HARGITAI György, 1–6. kötet, Budapest, Kossuth Kiadó, 1999–2001.

MAMŰL I–XIV. LX.

Magyar művelődéstörténeti lexikon, Középkor és kora újkor, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk.: TAMÁS Zsuzsanna, I–XIV. köt., Budapest, Balassi Kiadó, 2003–2014;
Magyar művelődéstörténeti lexikon, Minden kor, A főszerkesztő Kőszeghy Péter LX. születésnapjára, szerk. BARTÓK István, CSÖRSZ RUMEN István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, rec.iti, 2011.

NEMESKÜRTY 1992

NEMESKÜRTY István, *Kis magyar művelődéstörténet 1000–1945*, Budapest, Pannon Kiadó, 1992; németül: *Abriss der Kulturgeschichte Ungarns*, Budapest, Corvina, 1994.

PANNON ENC. 2000

Pannon enciklopédia, Magyar nyelv és irodalom, főszerk. SIPOS Lajos. Budapest, Dunakanyar Kiadó, 2000 (2. kiad., Budapest, Magyar Könyvklub, 2002; 2. jav. kiad., Budapest, Universitas Kiadó, 2008).

SZÉKELY 1978

SZÉKELY, András, *Illustrierte Kulturgeschichte Ungarns*, Budapest, Corvina Kiadó, 1978.

SZILÁGYI 1866

SZILÁGYI SÁNDOR, *Erdélyország története, tekintettel művelődésére*, 1–2. köt., Pest, Heckenast, 1866. Hasonmás kiadása: Győr, Tarandus, 2002.

TUDOMÁNYTÁR 2006

Magyar tudománytár, Főszerk. GLATZ Ferenc, VI, *Kultúra*, Szerk.: MAROSI Ernő, SZABÓ B. István, Budapest, Kossuth, 2006.

VARJU 1907

VARJU János, *A magyar szellemi művelődés története*, Debreczen, Csáthy, 1907.

VERMES 2011

VERMES Gábor, *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között*, Budapest, Balassi Kiadó, 2011.

ZSÁMBÉKI 1937

ZSÁMBÉKI László, *Magyar művelődéstörténeti kislexikon*, Szeged, Szerző kiadása, 1937. Új kiad.: ZSÁMBÉKI László, *Magyar művelődéstörténeti kislexikon*, Az 1937-es szegedi kiadás átdolgozott forrásjegyzékkel közreadott változata, Előszó KÁLLAY István, bibliográfia FEHÉR Katalin, GAZDA István, Budapest, Könyvtér, 1986 (Tudománytár 17.).

IDŐREND BEN

1859–1865

KERÉKGYÁRTÓ Árpád, *Magyarország művelődésének története, különös tekintettel az anyaországra, úgy szinte Erdély, Horvát- és Tótország államélete kifejlésére*, 1–2. köt., Pest, 1859–1865 (ebben: 1. köt.: BUDA Sándor–KRUPINSZKY János, *A vezérek kora 887–1000*; 2. köt.: *Az egyeduralkodó és kereszténység megszilárdulása 1000–1114, Görög befolyás és az oligarchia hatalomgyarapodása 1114–1205*).

1866

SZILÁGYI SÁNDOR, *Erdélyország története, tekintettel művelődésére*, 1–2. köt., Pest, Heckenast, 1866. Hasonmás kiadása: Győr, Tarandus, 2002.

1880

KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁD, *A műveltség fejlődése Magyarországon 889–1301*, Budapest, Kilián, 1880.

1882

KERÉKGYÁRTÓ ÁRPÁD, *Magyarország emléknapi ezeréves történetében*, Budapest, Lauffer, 1882. Hasonmás kiadásai *Magyarország emléknapi*, Hasonmás kiadás, az előszót írta BERTÉNYI Iván, szerk. GAZDA István, Budapest, Könyvértékesítő Vállalat, 1987 (Tudománytár); *Magyarország emléknapi*, Hasonmás kiadás, a címermagyarázatokat BERTÉNYI Iván, az előszót írta GAZDA István, Budapest, Könyvesház, 1993 (Tudománytár).

1884

BIHARI PÉTER, *Általános és hazai művelődéstörténet*, 1–2. köt., Budapest, Szerzői kiadás, 1884.

1907

VARJU JÁNOS, *A magyar szellemi művelődés története*, Debreczen, Csáthy, 1907.

1915–1918

ERDÉLYI LÁSZLÓ, *Magyar művelődéstörténet*, I–II. köt., Kolozsvár, Szent Bonaventura Nyomda, 1915–1918.

1927

KORNIS GYULA, *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*, I–II. köt., Budapest, Egyetemi Nyomda, 1927.

1929

A magyar művelődés története, A magyar munka eredményei az emberi művelődés terén, szerk. LUKÁCS GYÖRGY, 1–2. köt., Budapest, Pantheon, 1929. Megjelent ezen a címen is: *Magyarok a kultúráért, A magyar munka eredményei az emberi művelődés terén*, francia és magyar írók közreműködésével szerk. LUKÁCS GYÖRGY, 1–2. köt., Budapest, Magyar–Francia Kultúrliga, 1929.

1932

ERDÉLYI László, *A magyar lovagkor társadalma és művelődése, 1205–1526*, Budapest, Szerző kiadása, 1932 (új kiadások: Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2005 és újra: 2013).

1936

ERDÉLYI László, *Magyar történelem, Művelődés- és államtörténet*, I–II. köt., Budapest, Athenaeum, 1936.

1937

ZSÁMBÉKI László, *Magyar művelődéstörténeti kislexikon*, Szeged, Szerző kiadása, 1937.
Új kiadása: ZSÁMBÉKI László, *Magyar művelődéstörténeti kislexikon*,
Az 1937-es szegedi kiadás átdolgozott forrásjegyzékkel közreadott változata,
Előszó KÁLLAY István, bibliográfia FEHÉR Katalin, GAZDA István, Budapest,
Könyvtért, 1986 (Tudománytár 17.).

1939

BALLA Antal, BENDA Jenő, BULLA Béla et alii, *Az ezeréves Magyarország*, Budapest, Pesti Hírlap, 1939, ²1940 (hasonmásban: Budapest, Pán Kiadó, 1999, ²2001).

1939–1942

Magyar művelődéstörténet, szerk. DOMANOVSKY Sándor, BALASSI György,
MÁLYUSZ Elemér, SZENTPÉTERI Imre, VARJÚ Elemér, 1–5. köt., Budapest,
Magyar Történelmi Társulat, 1939–1942 (reprint: Szekszárd, Babits Rt., 1990;
elektronikus reprint, CD-ROM: Budapest, Arcanum, 2003).

1978

SZÉKELY, András, *Illustrierte Kulturgeschichte Ungarns*, Budapest, Corvina Kiadó, 1978.

1980

KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Budapest,
Akadémiai Kiadó, 1980, ²1983, ³1996; angolul: *Culture and society*
in eighteenth-century Hungary, Budapest, Corvina Kiadó, 1987.

1990

GAZDA István, *Kuriózumok a magyar művelődés történetéből*, *Tudósnaptár*, Budapest,
Kossuth Kiadó, 1990.

1991

A magyarságtudomány kézikönyve, szerk. KÓSA László, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991; németül: *Die Ungarn, ihre Geschichte und Kultur*, hrsg. von László KÓSA, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

1992

NEMESKÜRTY István, *Kis magyar művelődéstörténet 1000–1945*, Budapest, Pannon Kiadó, 1992; németül: *Abriss der Kulturgeschichte Ungarns*, Budapest, Corvina, 1994.

1994

KÖPECZI, Béla, *Histoire de la culture hongroise*, Budapest, Corvina Kiadó, 1994.

1996

Fejezetek a magyar művelődéstörténet forrásaiból, szerk., vál. GAZDA István, Budapest, Támogató Kiadó, 1996.

1998

Magyar művelődéstörténet, szerk. KÓSA László, Budapest, Osiris Kiadó, 1998, ²2000, ³2001, ⁴2002, ⁵2003, ⁶2006; angolul: *A cultural history of Hungary*, ed. by László Kósa, I., *From the Beginnings to the Eighteenth Century*, Budapest, Corvina Kiadó, Osiris Kiadó, 1999; II., *In the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Budapest, Corvina Kiadó, Osiris Kiadó, 2000.

1998

Művelődéstörténet, Tanulmányok és kronológia a magyar nép művelődésének, életmódjának és mentalitásának történetéből, szerk. B. GELENCSÉR Katalin, I–II. köt., Budapest, MMI, Mikszáth Kiadó, 1998.

1999–2001

Magyar kódex, főszerk. SZENTPÉTERI József, szerk. STEMLER Gyula, HARGITAI György, 1–6. köt., Budapest, Kossuth Kiadó, 1999–2001.

2000

Pannon enciklopédia, Magyar nyelv és irodalom, főszerk. SIPOS Lajos. Budapest, Dunakanyar Kiadó, 2000 (2. kiad. Budapest, Magyar Könyvklub, 2002; 2. jav. kiad. Budapest, Universitas Kiadó, 2008).

2003–2014

Magyar művelődéstörténeti lexikon, Középkor és kora újkor, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk.: TAMÁS Zsuzsanna, 1–14. köt., Budapest, Balassi Kiadó, 2003–2014;
Magyar művelődéstörténeti lexikon, Minden kor, A főszerkesztő Kőszeghy Péter LX. születésnapjára, szerk. BARTÓK István, CSÖRSZ RUMEN István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, rec.iti, 2011.

2006

Magyar tudománytár, főszerk.: GLATZ Ferenc, VI, *Kultúra*, szerk.: MAROSI Ernő, SZABÓ B. István, Budapest, Kossuth, 2006.

2011

VERMES Gábor, *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között*, Budapest, Balassi Kiadó, 2011.

Személynevek mutatója

Ács Pál 26, 48, 65–80
Adamik Lajos 78
Adamska, Anna 52
Ahlgrimm, Isolde 80
Albert Ferenc 82
Almási Gábor 128
Alszeghy Zsolt 45
Altieri, Charles 78
Antall József 88
Apellész 67, 72
Arányi Erzsébet 82, 91
Arisztotelész 77–78
Assmann, Jan 78
Atzél Elemér 111
Austin, John Langshow 32, 140

Babits Mihály 77, 80
Bachman-Medick, Doris 115
Bacsó Béla 78
Badics Ferenc 83, 92
Bahtyin, Mihail 133
Baják László 25
Balanyi György 63
Balassa Menyhárt 126
Balassi Bálint 68–70
Balázs Mihály 128
Balázs Péter 112
Bálint Csanád 57, 60
Balogh Ferenc 84, 92
Balogh Jenő 86

Balogh Jolán 19, 24
Balogh Sándor 9
Barabás Jenő 16
Baráti Gyula 87
Bardoly István 24
Barnes, Barry 115
Bartók Béla 20, 25
Basta, Giorgio 126
Batári Gyula 93
Báthory család 126
Batizi György 24
Batta István 88
Baumgartner Alajos 88
Becker, Andrew Sprague 79
Békefi Remig 7, 82, 84, 91, 97
Bekes Gáspár 126
Bél Mátyás 146
Bellus Ibolya 26
Benda Kálmán 92, 127
Bendefy László 89
Benedek István 88, 90, 94, 103, 114
Benedek Marcell 141
Benkő Sámuel 106, 111
Benyovszky Krisztián 80
Beöthy Zsolt 83, 92
Berde Károly 90, 94
Bertényi Iván 47, 63, 106
Bessenyei György 44
Beythe István 83

- Biernaczki, Richard 134–135,
140
- Bihari Péter 82, 91
- Bisztray Gyula 93
- Bitskey István 47
- Blake, William 67
- Bloor, David 115
- Bódy Zsombor 114, 141
- Boivin, Jean 79
- Bojtár Endre 7
- Bonds, Mark Eva 77
- Bonfini, Antonio 146
- Botticelli, Sandro 72
- Bourdieu, Pierre 109, 133
- Böcklin, Arnold 77
- Braun Zsigmond 79
- Bretz Annamária 26
- Britten, Benjamin 66
- Brockliss, Laurence 115
- Broman, Thomas H. 115
- Buda Attila 48
- Burchardt, Jacob 144
- Burke, Peter 132, 140
- Buzási Enikő 22, 24–25
- Cabrera, Miguel A. 135, 141
- Cacalcanti, Guido 80
- Cannadine, David 123, 128
- Carillo, Alfonso 126
- Chartier, Roger 133, 140
- Cholnoky Jenő 86
- Chyzer Kornél 111
- Cimabue (Cenni di Pepo) 76
- Cobley, Paul 39
- Coccejus, Johannes 122
- Csahihen Károly 44, 50
- Csapó József 83
- Császtvay Tünde 48
- Csernanszky Dániel 110
- Csiky Gábor 89
- Csörsz-Rumen István 77
- Daday András 112
- Danielik József 91
- Dante Alighieri 76, 80
- Deáky Zita 111
- Dear, Peter 115
- Demény-Drittel Lajos 94
- Demkó Kálmán 103, 113
- Dercsényi Dezső 24
- Descartes, René 122
- Diószegi Sámuel 83
- Dobszay Tamás 114, 141
- Dohnányi Ernő 20, 25
- Domanovszky Sándor 7–8, 10, 12,
15, 19, 21, 24, 27, 44, 50, 57, 58, 63,
82, 84, 91, 104, 114, 121
- Dörnyei Sándor 93, 100–101,
112–113
- Duden, Barbara 116
- Dürer, Albrecht 75
- Eberhardt Béla 50
- Eckart, Uwe 113
- Ecsedy Judit, V. 48
- Elekes Lajos 15, 20, 24
- Élesztős László 141
- Élesztős Zoltán 25
- Elias, Norbert 133
- Ender János 37
- Enyedi István 110
- Eötvös Loránd 88
- Erasmus Roterodamus, Desiderius
122
- Erdélyi László 42, 50, 85, 92
- Erkel Ferenc 25
- Ernyey József 88
- Érszegi Géza 26
- Erté 69

- Erzsébet, Szent 60–61
 Esterházy család 22
 Esterházy Pál 150
 Esterházy Péter 77
- Faigel család 22
 Falus András 57
 Farkas Gyula 45
 Fazekas István 22, 25
 Fehr, Drude van der 39
 Fekete Lajos 103, 113
 Feld István 26
 Fényes Imre 88
 Ferenczy Zsigmond Jakab 81, 91
 Feuerné Tóth Rózsa → Tóth Rózsa,
 Feuerné
 Fischer Dániel 106
 Fodor Ferenc 89
 Fónagy Zoltán 114, 141
 Forgács Éva 78
 Forrai Judit 117
 Foucault, Michael 78, 109, 133
 Földes Györgyi 78
 Frankl György 24
 Frankl György, Széphelyi 18, 61
 Frankovich Gergely 83
 Freind John 98, 110
 Fridvalszky János 83
 Fried István 119, 128, 140, 145
 Frodeman, Robert 63
 Fügedi Erik 9, 15
 Fülep Lajos 24
- Gazda István 46, 47, 51, 81–96, 107,
 111–113
 Gécz János 119, 128
 Gecser Ottó 61
 Geertz, Clifford 115, 133, 135
 Gelencsér Katalin, B. 12, 16, 47, 51,
 87, 93
- Gerevich Tibor 20, 24
 Giotto di Bondone 76
 Glatz Ferenc 15
 Gombocz Endre 50, 88
 Gonda Béla 83
 Gortvay György 88, 90, 94, 103,
 114
 Gromo, Giovanandrea 126
 Guida, Francesco 51
 Guiniselli, Guido 80
 Gurka Dezső 117
- Gyáni Gábor 121, 127, 129–141,
 144–145, 150–152
 Györfly Katalin, Granasztóiné
 18, 24
 György Aladár 82, 91
 Győry Tibor 86, 88–89, 93, 100–101,
 103, 112, 114
 Gyulai József 57
- Habsburg, Maria Teresia 100
 Hajdú Mihály 128
 Hajnal István 121–122
 Haller József 26
 Halmos Ferenc 16
 Hámori Antónia, S. 48
 Hanák János 88
 Hanák Péter 15, 130, 136–137,
 139–141
 Harnoncourt, Nicolaus 66, 77
 Hárs Endre 77
 Hatvani István 106
 Hausner Gábor 50
 Havasi László 61
 Haydn, Joseph 66
 Hees, Volker 116
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 102
 Heinrich László 88
 Héjja Pál 84

- Heller Ágoston 88
 Hénault, Anne 39
 Henry, John 115
 Herczeg János 95
 Hermann Egyed 50, 85
 Hints Elek 103, 114
 Holenstein, Andre 115
 Hóman Bálint 85
 Homérosz 72, 75
 Honegger, Johann Jakob 144
 Horányi Özséb 39
 Horn Ildikó 119–128, 151
 Horváth Hilda 25
 Hőgyes Endre 92, 103
 Hunt, Lynn 133–134, 140
 Hunyadi János 24

 Imre, Szent 60–61
 Iribarren, Leopoldo 79
 Iser, Wolfgang 77–78
 István, Szent 60–61
 Izsák Sámuel 88

 Jakobson, Roman 39
 Jánosi Mónika 61
 Janus Pannonius 72
 Jardine, Nicholas 117
 Jaskó Sándor 92
 Jauss, Hans Robert 77
 Jávor Anna 18, 24
 Jedlik Ágoston 88
 Jedlicková, Alice 80
 Jelitai József 88
 Jolsvai Júlia 64
 Jordanova, Ludmilla 115, 117
 Juhász Vilmos 85, 92
 Jütte, Robert 113, 116

 Kádár Zoltán 88
 Kaiser, Wolfram 110

 Kampis Antal 19–20, 24
 Kampis János 111
 Kant, Immanuel 102
 Kapronczay Károly 110
 Kapronczay Katalin 90, 95, 113
 Karasszon Dénes 89, 93
 Kardos Tibor 45
 Karvalics László, Z. 117
 Kazinczy Ferenc 44
 Kelényi B. Ottó 88
 Kelényi György 18, 24, 128
 Kerékgyártó Árpád 81–82, 91
 Kerny Terézia 22, 25, 60–61
 Keserű Bálint 49
 Kibédi-Varga Áron 78
 Kinizsi Pál 24
 Kiss Attila 77
 Kiss Erika 18, 23, 61
 Kiss Júlia, M. 111
 Kiss László 90, 94
 Klaniczay Gábor 61
 Klaniczay Tibor 22, 49, 59, 121,
 127, 144
 Knorr-Cetina, Karin 108, 116
 Kodály Zoltán 20, 25
 Kókay György 93
 Koller József 23, 26
 Koppány Tibor 25
 Korbuly György 84, 88, 114
 Kornis Gyula 43, 50, 85, 93
 Kósa László 7–16, 19, 24, 47, 52, 58,
 60, 63, 86, 93, 106, 114, 132, 140
 Kosáry Domokos 15, 25, 46, 51,
 86–87, 90, 93, 104–105, 114,
 130–131, 139–140
 Kosztolányi Dezső 69–70
 Kovách Imre 103, 113
 Kovács Ilona 50
 Kovács József, Ö. 114, 141
 Kovács Máté 45, 51

- Köleséri Sámuel 83
 Köpeczi Béla 9, 11, 15, 46, 119,
 131–132, 140
 Kőszeghy Péter 12, 18, 24, 48–49,
 59, 62–63, 77–78, 88, 106, 120–121,
 128, 138, 143–152
 Krász Lilla 97–117
 Kristó Gyula 61
 Kristóf Ildikó 50
 Kropf, Rudolf 51
 Kubinyi András 128
 Kucka Péter 48
 Kulcsár Adorján 50
 Kulcsár Péter 26
 Kulcsár-Szabó Zoltán 77
- Labouvie, Eva 116
 Lachmund, Jens 115
 Lajta Edit 141
 Lajtai L. László 50
 Laskai Osvát 62
 László, Szent 60–61
 Latour, Bruno 108, 116
 Le Clerc, Daniel 98, 110
 Léderer Emma 92
 Lessing, Gotthold Ephraim 72–73,
 75, 78
 Linzbauer Xavér Ferenc 88, 100,
 111
 Lippay György 83
 Liszt Ferenc 25
 Lukács György 86, 93
 Lukianosz 72
 Lux Etelka 61
 Lübeck, Karl 111
- Madách Péter 106
 Madas Edit 25, 48, 61
 Magritte, René 67
 Magyar László András 113, 128
- Magyary Zoltán 85, 92
 Magyary-Kossa Gyula 88–89, 93,
 101, 112
 Majorossy Judit 128
 Makk Ferenc 61
 Makkai László 15, 87–88, 130,
 135
 Makó Pál 83
 Malevics, Kasimir 67, 78
 Mályusz Elemér 24
 Mantegna, Andrea 72
 Mányoki Ádám 18, 22, 25
 Margit, Szent 60–61
 Margócsy István 48
 Máriássy István 24
 Márki József 81, 91
 Markója Csilla 24
 Marosi Ernő 18, 79, 127
 Maróthi György 83
 Marzio, Galeotto 72
 Mathes János 23
 Mátrai László 15
 Mátyus István 83
 Maulbertsch, Franz Anton 18
 Melich János 51
 Melly József 85, 114
 Mendelssohn, Felix 66
 Mezei Márta 48
 Michelangelo Buonarroti 68
 Mihóková Mária 25
 Mikó Árpád 17–26, 48, 127–128
 Mikus László 91
 Miskolczy Gáspár 83
 Miskolczy Gyula 25
 Mitcham, Carl 63
 Mitchell, William J. Th. 117
 Moller Károly Ottó 106, 110
 Molnár Gábor Tamás 77
 Molnár János 83
 Molnár László, V. 93–94

- Monok István 7, 12–13, 15, 41–52, 63,
119, 124, 127–128, 144, 152
- Montecuccoli, Raimondo 126
- Montedegói Albert Ferencz 91
- Moore, Edward C. 39
- Móra László 88
- Morris, Charles W. 39
- Mosonyi Árpád 25
- Mostert, Marco 52
- Mukařovsky, Jan 80
- Nacsinák Gergely András 79
- Nádasdy Ferenc 63
- Nagy József 86
- Nagy László, Szelestei 101, 112
- Náprágyi Demeter 23, 26, 71
- Nemes Csaba 90, 94, 104, 114
- Nemeskürty István 15, 46, 51, 87,
93
- Németh Csaba 78
- Németh G. Béla 9–10, 15, 51, 87, 93,
119, 127, 138, 141
- Németh Gyula 50
- Niederhauser Emil 15, 119, 129,
139
- Nöth, Winfried 39
- Oberschall Magdolna, Bárányné
21, 25, 45
- Oexle, Otto Gerhard 115
- Ortutay Gyula 16, 141
- Pajorin Klára 48
- Pákozdy Katalin 93
- Paládi-Kovács Attila 16
- Palasovszky Ödön 67, 77
- Pálffy Géza 26
- Panofsky, Erwin 76, 80
- Pápai Páriz Ferenc 83
- Pariente, Jean-Claude 39
- Pataki Jenő 88, 90, 94
- Paul, Norbert 115
- Peirce, Charles Sanders 29, 35, 38–39
- Perliczi János Dániel 83
- Perrault, Charles 73
- Péteri Judit 77, 80
- Pethe Ferenc 83
- Pethő Gyula 83, 91
- Pigler Andor 19, 24
- Pilgram, Franz Anton 62
- Pinzger Ferenc 88
- Pléh Csaba 140
- Poliziano, Angelo 72
- Pólya Jenő 103, 114
- Pope, Alexander 74
- Porter, Roy 115
- Posner, Roland 39
- Prahács Margit 20, 25
- Pray György 23
- Priszter Szaniszló 88
- Putnam, Michael 79
- Rácz István 83
- Ráday Gedeon 44
- Rahmanyinov, Szergej 77
- Rákóczi I. György 125
- Ráskai Lea 62
- Réthly Antal 89
- Rézvényai János 91
- Ricoeur, Paul 78
- Rimay János 71
- Robering, Klaus 39
- Romsics Ignác 25
- Rousseau, Jean-Jacques 66
- Rozsonдай Marianne 48
- Röthlisberger, Paul 110
- Rudovics Anna 25
- Rundell, Philipp 74
- Rusina, Ivan 25
- Rüsz-Fogarasi Enikő 128

- Sahlins, Marshall 135
 Sain Márton 88
 Sarasin, Philipp 116
 Saussure, Ferdinand de 30
 Savan, David 39
 Scaliger, Josephus Justus 73
 Scheibner Tamás 80
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph 102
 Schlich, Thomas 115–116
 Schmid, Herta 80
 Schöpf-Mérei Ágoston 97
 Schultheisz Emil 88, 90, 94, 111
 Schulze, Johann Heinrich 98, 110
 Sebeok, Thomas 39
 Sewell, William H. Jr. 135, 140
 Simonyi Károly 88
 Soproni András 77
 Sótornyai Péter 94
 Sótér István 51
 Speilmann József 90
 Sprengler, Katlen 102, 113
 Staiger, Emil 77–78
 Stark Lipót 86
 Steinke, Hubert 116
 Stiborici Stibor 24
 Stier Miklós 15
 Stolberg, Gunnar 115
 Stolberg, Michel 116
 Stuber, Martin 116
 Supla, Ananta Charana 78

 Szabadfalvi József 111
 Szabadváry Ferenc 88, 90, 95
 Szabó Árpád 88
 Szabó Gusztáv 85
 Szabó Péter András 112
 Szabó T. Attila 94
 Szabolcsi Miklós 12, 87
 Szalay Ágnes, Ritoókné 72, 78

 Szállási Árpád 88, 111
 Szállási László 94
 Szapolyai János Zsigmond 126
 Szathmáry László 88
 Szatmári György 23
 Széchenyi István 44
 Szegedy-Maszák Mihály 12, 77
 Székely András 46, 51
 Székely György 9
 Szekfű Gyula 85
 Szénássy Barna 88
 Szende Katalin 128
 Szentgyörgyi György 24
 Szentpéteri József 87
 Szépe György 39
 Széphelyi Frankl György →
 Frankl György, Széphelyi
 Szilágyi Ákos 67
 Szilágyi Loránd 45, 63
 Szily Kálmán, id. 83, 88
 Szívós Erika 141
 Szívós Mihály 27–39
 Szkhárosi Endre 67, 77
 Szovák Kornél 48
 Szögi László 101, 112
 Szőkefalvi-Nagy Zoltán 88

 Takáts Sándor 84, 92
 Tamás Lajos 94
 Tamás Zsuzsa 17, 49, 123, 146
 Taplin Oliver 79
 Tardy János 94
 Tardy Lajos 90
 Tass Antal 88
 Tatár Sándor 78
 Temesvári Pelbárt 62
 Temesváry Ferenc 25
 Terrasson, Jeanne 73
 Terts István 95
 Thompson Klein, Julie 63

- Thompson, Edward Palmer 137
 Thorockay Gábor 61
 Thurzó család 22
 Tihanov, Galin 80
 Tinyanov, Jurij 75, 77–78, 80
 Toldy Ferenc 81, 91
 Tompos Csilla 23
 Tompos Lilla 128
 Torkos Justus János 111
 Tóth Áron 24
 Tóth György 92
 Tóth István György 47, 50–51, 106
 Tóth Rózsa, Feuerné 25
 Tóth Sándor 18, 23, 25
 Tóth Sándor, T. 88
 Tóth Zoltán 21, 25
 Török József 91
 Trócsányi Zoltán 44, 50
 Turnell, Martin 77
 Turner, Victor 135

 Vajda György Mihály 78
 Vajda Gyula 7
 Vargha Domokosné 88
 Varjú Elemér 20–21, 23–25
 Varju János 84, 92
 Várkonyi Ágnes, R. 9, 14, 16, 119, 130, 140, 151
 Vekerdi László 87–88, 90

 Vergilius Maro, Publius 73
 Vermes Gábor 46, 51
 Vida Tivadar 112
 Viskolcz Noémi 53–63
 Vitéz János 23, 26
 Vizkelety András 25
 Vodicka, Felix 80
 Vogt Vilmos 39, 119
 Völker, Anne 110

 Walzel, Oskar-Franz 79
 Warburg, Aby 72, 76, 78, 80
 Wehli Tünde 128
 Wellmann Imre 24
 Weszprémi István 83, 88, 98–101, 106, 110–112
 Woolgar, Steve 116
 Wölfflin, Heinrich 79
 Weöres Sándor 67
 Wulff, Oskar 79
 Wunderlich, Carl August 102–103, 113

 Zádor Anna 24
 Zemplén Jolán, M. 88
 Zrínyi Miklós 126

 Zsámbéki László 44, 51, 85, 92
 Zsámboky János 125